

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA
MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

F.H. OTAXONOV, X.V. BURXANXODJAYEVA,
K.E. MANSUROV, N.X. MUHAMEDOVA

XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 2-nashri

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2010

67.404
X-98

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan*

O'zbekiston Respublikasi bozor munosabatlariga o'tish davrida iqtisodiyotning turli sohalarini malakali yuristlar bilan ta'minlash bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. Huquqshunoslik yo'nalishidagi va boshqa ixtisoslashgan kasb-hunar kollejlari talabalari ham «Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi» fanini chuqur egallashlari lozimdir. Shuning uchun «Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi» fanidan yozilgan ushbu darslik kasb-hunar kollejlari uchun tuzilgan dastur asosida tayyorlandi. Ushbu darslik huquqshunoslik va boshqa ixtisoslashgan kasb-hunar kollejlari talabalari uchun hamda tadbirkorlik faoliyatini yuritayotgan shaxslarning foydalanishlari uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar: **B. SIROJOV** — yuridik fanlari nomzodi, Toshkent yuridik kolleji o'qituvchisi;
E. SAYITOV — O'zbekiston Respublikasi Adliya va zirligining Boshqarma boshlig'i o'rinbosari, I darajali Adliya maslahatchisi.

ISBN 978-9943-16-014-9

© «ILM ZIYO» nashriyot uyi, 2006-y.

© «ILM ZIYO» nashriyot uyi, 2010-y.

KIRISH

O‘zbekiston Respublikasi o‘z mustaqilligini qo‘lga kiritgandan buyon erkin bozor iqtisodiyoti hamda erkin bozor munosabatlariga bosqichma-bosqich o‘tish jarayonida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy holati o‘zgarib bormoqda, shu bilan birga, yuzaga kelayotgan munosabatlar yangicha mazmun bilan boyib bormoqda. Buning natijasida turli xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan qonunlarni qabul qilish va ularni muntazam takomillashtirib borish taqozo qilinmoqda. Qabul qilingan qonunlar, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining farmonlari va qarorlari hamda Vazirlar Mahkamasining qarorlari mulkiy va shaxsiy nomulkiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektlari o‘rtasida, iqtisodiyotni boshqarishda xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektlari bilan davlat o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlar aynan xo‘jalik munosabatlari hisoblanib, uni tartibga solishning huquqiy jihatlarini tadqiq qilish va bu sohadagi huquq normalarini takomillashtirib borish muammolarini o‘rganib borish «Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi» fani zimmasiga tushadi.

Mazkur «Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi» darsligi Toshkent yuridik kolleji va boshqa kasb-hunar kollejlari ta’lim olayotgan talabalarga mo‘ljallangan bo‘lib, yuqoridagi vazifalarni amalga oshirishda dolzarb masala va muammolarni yoritishga xizmat qiladi. Unda amaldagi qonun hujjatlari mazmuni tahlil etilib, xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy tartibga solish ahamiyati ochib berilgan, qolaversa, darslikda foyda olishga qaratilgan faoliyat mazmunigina emas, balki iste’molchilarning ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan faoliyat mazmuni ham keng yoritilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 53-moddasiga muvofiq, bozor munosabatlari qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi.

Mazkur darslikning alohida ahamiyatga molik jihati shundaki, uning har bir mavzusida iqtisodiyot bilan huquqning aloqadorligi bir-biriga bog‘liq bo‘lgan holda ochib beriladi. Mualliflar faqatgina xo‘jalik (tadbirkorlik) sohasidagi qonun hujjatlarini tahlil etibgina qolmasdan, balki o‘z yechimini kutayotgan muammolarga ham atroflicha to‘xtalib o‘tganlar. Bundan tashqari, tadbirkorlik huquqiy munosabatlari xo‘jalik huquqiy munosabatlarining ajralmas tarkibiy qismi ekanligi ham nazariy, ham amaliy jihatdan darslik mavzulari mazmuniga singdirilgan va ularning o‘zaro uyg‘unligi har taraflama bayon qilingan.

Darslikning amaliy ahamiyati shundaki, uning tegishli paragraflarida xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy tartibga solishda davlatning roli, bunday tartibga solishning shakllari va usullari, kichik va o‘rta biznes (tadbirkorlik)ni rivojlantirishga ta‘sir etish, iste‘molchilarning huquqlarini turli usullar bilan himoya qilish masalalari batafsil ochib beriladi.

Iqtisodiyot va huquqning umumiy masalalari bilan bir qatorda xo‘jalik faoliyatining yuridik shakli bo‘lgan xo‘jalik shartnomalarining roli va ahamiyati, qimmatli qog‘ozlar muomalasi, halol raqobatni rivojlantirish, shuningdek, monopolistik faoliyatni cheklashning huquqiy masalalari, investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solish, xo‘jalik nizolarini hal etish usullari kabi masalalar darslikdan salmoqli o‘rin egallagan.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi asoslari to‘g‘risidagi bilim nafaqat huquqshunoslik sohasida tahsil olayotgan talabalar uchun, balki ijtimoiy, texnik, qolaversa tibbiyot kabi boshqa sohadagi oliy, o‘rta-maxsus o‘quv yurtlari talabalar uchun ham juda muhim. Chunki, o‘quv yurtini bitirgan mutaxassis bugungi kunda xohlasa-xohlamasa xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatiga daxldor bo‘lib qoladi, chunonchi, uning shaxsan o‘zi xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyati bilan shug‘ullanishiga to‘g‘ri keladi yoki u o‘z xizmat vazifasini bajarish jara-

yonida unga ro‘baro‘ keladi. Xulosa qilib aytganda, xo‘jalik (tadbirkorlik)ning huquqiy asoslari bilan O‘zbekiston Respublikasi fuqarolarining hayoti chambarchas bog‘liqdir. Qolaversa, xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi asoslari bo‘yicha bilimlar majmuyi nafaqat O‘zbekiston Respublikasi xo‘jalik yurituvchi subyektlari faoliyati uchun, balki chet el investorlarining O‘zbekiston hududida faoliyat olib borishlarining huquqiy jihatlarini ham belgilab beradi.

Mazkur darslikdan xalq xo‘jaligining turli sohalari mutaxassislari, o‘rta maxsus, kasb-hunar kollejlari talabalari hamda iqtisodiyot va huquq masalalariga qiziquvchi shaxslar o‘zlariga kerakli ma’lumotlarni va bilimlarni o‘qib, o‘rganishlari mumkin.

I bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI TUSHUNCHASI, MANBALARI VA PREDMETI

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasi va predmeti. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi tamoyillari. Fanning boshqa huquqiy fanlardan farqi. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining manbalari tushunchasi va turlari. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiga oid qonunlar va boshqa huquqiy normalar.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasi va uning predmeti

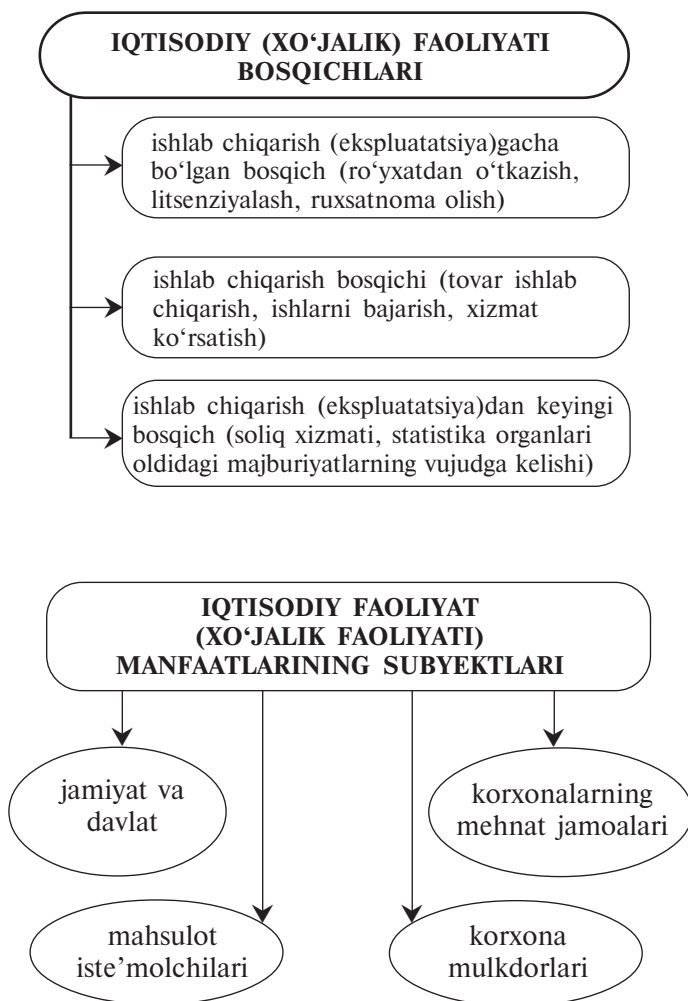
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiga ta’rif berishdan avval uning huquq tizimida tutgan o‘rniga to‘xtalib o‘taylik. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiga bir tomondan, huquqning mustaqil sohasi sifatida, ikkinchi tomondan, qonunchilik tarmog‘i, uchinchidan, fan, to‘rtinchidan, o‘quv predmeti (fani) sifatida qaraladi.

Ma’lumki, xo‘jalik faoliyati, sobiq sho‘rolar tuzumi sharoitida yagona mulkka va davlat rejasiga asoslangan xo‘jalik munosabatlaridan iborat bo‘lib, u gorizontal xo‘jalik munosabatlarini xuddi shunday ularga rahbarlikdan kelib chiqadigan vertikal munosabatlarini o‘z ichiga qamrab olgan edi.

Bozor munosabatlarining tobora rivojlanib borishi yangi-yangi mulkdorlar guruhini shakllantiradi, tadbirkorlarni keltirib chiqaradigan bu guruhlar xo‘jalik munosabatlarining mustaqil subyekti bo‘lib ishtirok etadi. Ular o‘rtasidagi mulkiy munosabatlarning aksariyati xo‘jalik qonunchiligi bilan tartibga solinadi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlar doirasi, bozor iqtisodiyotining rivojlanib borishi bilan birga, borgan sari kengayib boradi, xususan, tovar ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohasida korxonalar, tadbirkorlar, fermerlar, dehqon xo‘jaliklari, banklar, birjalar va shunga o‘xshash boshqa subyektlar o‘ziga xos maxsus faoliyat ko‘rsatadilar.

Xo‘jalik huquqi huquq tarmog‘i sifatida iqtisodiyot sohasidagi faoliyatni tartibga soluvchi normalar yig‘indisidan iborat. «Iqtisodiy faoliyat» atamasi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining

53-moddasida belgilangan. «Iqtisod» soʻzi — «ekonomika» grekcha «ekonomos» soʻzidan olingan boʻlib, «xoʻjalik» degan maʼnoni anglatadi. Ushbu termin qonun chiqaruvchi tomonidan Oʻzbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining «Xoʻjalik faoliyati sohasidagi jinoyatlar» deb nomlangan XIII bobida qoʻllanilgan. Bundan tashqari, Oʻzbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 69-moddasida «xoʻjalik faoliyati», Oʻzbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari toʻgʻrisida»gi Qonunining 18-moddasida «iqtisodiy faoliyat» iboralari qoʻllanilganligini misol tariqasida koʻrsatib oʻtish mumkin.

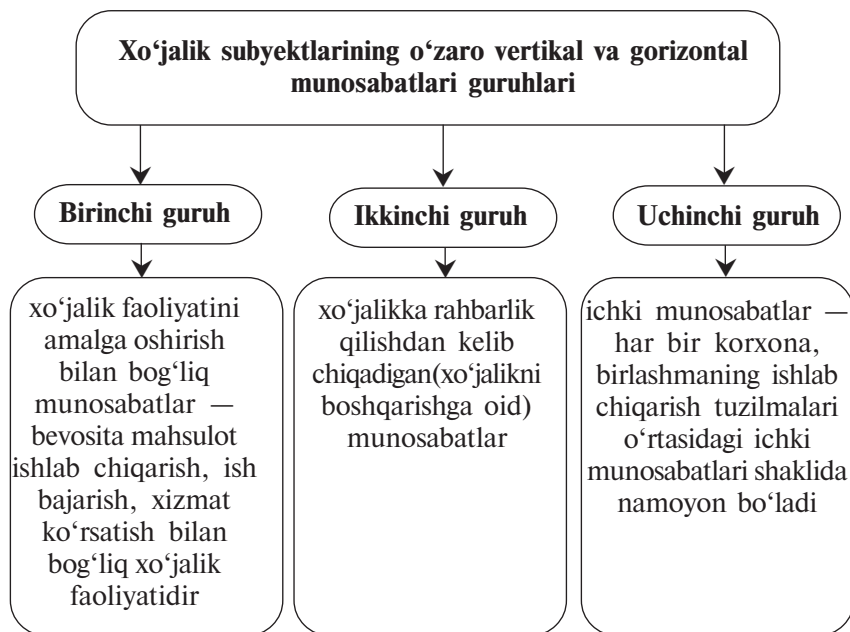

Xo‘jalik faoliyati jarayonidagi manfaatlar hudud va milliy sifatлари bo‘yicha quyidagicha tasniflanadi:

1. Milliy va xorijiy.
2. Regional va mahalliy.
3. Iqtisodiyot sohalari bo‘yicha.

Jumladan, notijorat munosabatlarni, shuningdek, davlat va jamiyat manfaatini ta‘minlash maqsadida davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga solib turuvchi qoidalar yig‘indisini o‘zida mujassamlashtiradi.¹

Xo‘jalik faoliyati faqat tovar ishlab chiqarishga oid munosabat emas, balki ishlab chiqarishni boshlash uchun bino olish yoki qurish, joy olish, yoqilg‘i, xomashyo, asbob-uskunalarga ega bo‘lish bilan bog‘liq munosabatlarni ham qamrab oladi. Ana shular xo‘jalik huquqining predmetini tashkil etuvchi munosabatlar bo‘lib, bevosita daromad (foйда) olishga qaratilmagan boshqa maqsadlar bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Bular jumlasiga mulkni boshqarish, korxonani tuzish va tugatish bo‘yicha tashkiliy-mulkiy tUSDagi barcha faoliyatlarni kiritish mumkin.

¹ Мартельянов А.С. Хозяйственное право. Т.1. — М.: «БЕК». 1994. 1—25- betlar.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining o‘ziga xos xususiyatlari uning subyektlari bilan ham bog‘liqdir.

Ma’lumki, rejali iqtisodiyot sharoitida xo‘jalik munosabatlari faqat korxonalar va tashkilotlar hamda ularning bo‘limlari o‘rtasida vujudga kelar edi. Xo‘jalik faoliyatini alohida fuqaro emas, balki ularning jamoasi olib borar edi. Fuqaro xo‘jalik faoliyatida tashkilot jamoasi tarkibida ishtirok etar edi. Ularning bu munosabatlari esa mehnat huquqi bilan tartibga solinar edi.

Respublikamizda bozor iqtisodiyotiga o‘tish, avvalo, davlat mulkini davlat tasarrufidan chiqarish, xususiy mulkni shakllantirishdan boshlanadi. Alohida fuqaroning xususiy mulk egasi sifatida e’tirof etilishi uni tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishi uchun imkoniyat berdi va buning uchun yetarli huquqiy asoslar yaratildi. Endilikda fuqaro foyda olish maqsadida tavakkalchilik asosida, tegishli tartibda davlat ro‘yxatidan o‘tgan vaqtdan e’tiboran tadbirkor maqomiga ega bo‘lgach, xo‘jalik faoliyati bilan boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar qatori teng huquqlilik asosida shug‘ullanish huquqiga ega bo‘ldi.

Respublikamizda bozor munosabatlarining bosqichma-bosqich shakllanib borishida tadbirkorlik faoliyatining, tadbirkorlik munosabatlari ishtirokchilarining ham roli, ta’siri tobora muhim ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Jumladan, bu munosabatning o‘ziga xos xususiyatlari, ya’ni ishlab chiqarishni tashkil etish, tadbirkorlikni ro‘yxatga olish, uni korxonalar shaklida rasmiylashtirish, hisob-kitob olib borish, soliq to‘lash, bozorga tovar, ish va xizmat bilan chiqish tartibini va qoidasini belgilash, boshqa korxonalar va tashkilotlar bilan bo‘ladigan o‘zaro munosabatlarni huquqiy boshqarishni taqozo etadi.

Agar, muqaddam fuqaroning bozorga chiqishi iqtisodiyotimiz uchun tasodifiy bir hol bo‘lib va ma’muriy huquq qoidalari bilan boshqarilgan bo‘lsa, hozirgi bozor munosabatlari sharoitida bu munosabatlar bir butun bo‘lib, tovar ishlab chiqaruvchilar faoliyatini tartibga soluvchi yagona qoidalar bilan tartibga solinadi. Demak, korxonalar, tashkilotlarning, tadbirkorlarning moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlari bir butun holda xo‘jalik huquqiga oid qonunlar orqali tartibga solinib turiladigan xo‘jalik munosabatlarining birinchi guruhini tashkil etadi.

Xo‘jalik munosabatlari bevosita foyda olish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda ham mavjud bo‘ladi. Bunday faoliyatga misol sifatida mulkni boshqarish, idora qilish, korxonani tashkil etish, tugatish bilan bog‘liq tashkiliy-mulkiy xarakterdagi faoliyatlarni ko‘rsatish mumkin. Ana shu munosabatlar ham bevosita xo‘jalik huquqi qoidalari bilan tartibga solinib turiladi.

Xo‘jalik subyektlari viloyat, shahar, tuman, mahalliy hokimiyat idoralari bilan tegishli xo‘jalik faoliyatini tashkil etish va mulkni boshqarishda ishtirok etadi. Bunday xo‘jalik munosabatlari foyda olish bilan bog‘liq bo‘lsa ham, xo‘jalik boshqarishini o‘z ichiga oladi.

Davlat budgetidagi muassasalar, matlubot jamiyati, xayriya fondlari va vazifalarini hal etish uchun xo‘jalik munosabatlariga kirishadigan boshqa muassasalar faoliyati foyda olish bilan bog‘liq bo‘lmagan faoliyat jumlasiga kiradi. Bu munosabat tadbirkorlik faoliyati bilan juda yaqin bo‘lib, shakli jihatdan uni amalga oshirishdan deyarli farqlanmaydi va shu tufayli xo‘jalik huquqi bilan bog‘liq bo‘ladi. Bu xo‘jalik munosabatlarining ikkinchi guruhini tashkil etadi.

Davlat jamiyat manfaatini hisobga olgan holda xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi subyektlarga iqtisodiy ta‘sir etadi, uning faoliyatini nazorat qiladi. Bu munosabat xo‘jalik huquqi predmetining uchinchi guruhini tashkil etadi.

Yuqorida ko‘rsatib o‘tilgan munosabatlar guruhi bozor iqtisodiga oid bo‘lgan va davlat tomonidan tartibga solinadigan xo‘jalik subyektlarining ko‘p qirrali faoliyatini ifodalaydi.

Boshqariladigan bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish xo‘jalik munosabatlari to‘g‘risidagi va tegishli xo‘jalik huquqi predmeti haqidagi tushunchaning ham o‘zgarishiga olib keladi. Chunki, ma‘muriy buyruqbozlikka asoslangan xo‘jalik huquqi tizimi muqaddam faqat davlatga tegishli bo‘lgan korxonani, tashkilotlarga doir xo‘jalik munosabatlariga, shuningdek, kooperativ va boshqa tashkilotlar bilan bog‘liq xo‘jalik munosabatlariga xizmat qilgan edi. Hozirgi kunda esa mulk shakllarining ko‘p xilligi, fuqaro mulklarining kichik korxonani shaklida, dehqon xo‘jaligi, xususiy tadbirkorlik faoliyati shaklida ishlab chiqarishga jalb etilishi, xo‘jalik munosabatlarining shakli, hajmi, xarakteri va mazmunini o‘zgartirib yubormoqda.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida hamma uchun majburiy rejali tartib o‘z kuchini yo‘qotadi. Ammo, reja faqat alohida olingan holatlarga,

ya'ni davlat ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan topshiriqlarni bajarishga tatbiq etiladigan bo'ladi.

Bozor munosabatlariga o'tish sharoitida xo'jalik munosabatlarini huquqiy tartibga solish bozor uchun tovar ishlab chiqarishga (ish va xizmat ko'rsatishga) ixtisoslashgan faoliyat bilan bog'liq bo'ladi. Shu sababli har qanday subyekt o'ziga tegishli mulk yuzasidan ishlab chiqarish faoliyatiga kirishadi va uni amalga oshirish jarayoni xo'jalik huquqi bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik huquqi davlatning ishlab chiqarish faoliyatiga ta'sir etishi bo'yicha kelib chiqadigan munosabatlarga ham tatbiq etiladi. Bu davlat bilan boshqa subyektlarning o'zaro vertikal bo'yicha xo'jalik yuritish munosabatlaridir.

Bozor munosabatlari sharoitida rejalashtirish shaklidagi davlat rahbarligi, nazorat, idora etish o'z xarakterini va xususiyatini yo'qotib boradi. U ko'proq shartnoma asosida ta'sir etish usuliga o'tadi. Masalan, xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro munosabatlari faqat shartnomaga asoslanadi, korxonalarining o'z ichki bo'g'inlariga rahbarlik qilishi ichki xo'jalik shartnomalariga asoslanadi. Biroq ozmi-ko'pmi qabul qilingan rejali hujjat natijasida tashkil topadigan tegishli munosabatlar va rahbarlik, davlat ehtiyoji uchun davlat buyurtmasi ustidan mulk egasining nazorat qilish funksiyasi o'rnatilgan qoida va tartib yo'li bilan davlat ta'sir chorasini amalga oshirish (ijtimoiy, ekologik va shunga o'xshash) tartibga solishning ma'lum bir yig'indisini tashkil etadi, iqtisodga davlatning ta'sir etish choralarining yangi turlari: soliq, antimonopoliya nazorati va boshqalar kelib chiqadi.

Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining asosiy tamoyillari

Huquq sohasining barcha tarmoqlari singari xo'jalik huquqining ham asosiy va eng muhim tamoyillari mustaqil O'zbekiston Respublikasi qonunlarida mujassamlashgan **asosiy qoidalardir**. Xo'jalik huquqiga oid tamoyillar respublikamizda bozor munosabatlarini tashkil etishda barcha xo'jalik subyektlarining iqtisodiy faoliyatini ma'lum bir maqsad sari yo'naltirib, huquqiy tartibga solib turadi.

Xo'jalik huquqining asosiy tamoyillaridan biri xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlarining **iqtisodiy faoliyat erkinligidir**. U Konstitutsiyamizning 53-moddasida o'z ifodasini topgan. Bu tamoyilning bozor iqtisodiy munosabatlarini tashkil etishdagi ahamiyati

shundan iboratki, muqaddam iqtisodiy munosabatlar faqat yuqori turuvchi davlat organlarining direktiv ko'rsatmalari asosida belgilangan edi. Bunday tartib ishchi, xizmatchi va ziyolilarning ishbilarmonligi, ijobiy tashabbuskorligi, qisqasi ijtimoiy faolliligiga to'sqinlik qilib kelgan edi. Bozor iqtisodiyotiga o'tib borish esa, jamiyat ehtiyojini hisobga olgan holda mulkiy munosabatlarning o'zgarib borishiga, moddiy ishlab chiqarishni rivojlantirib, mehnat unumdorligini oshirishga, erkin mehnatning qaror topishiga olib keldi. Natijada, xo'jalik subyektlari yuqoridan beriladigan buyruq yoki ko'rsatmaga asoslanmasdan, balki ular iqtisodiy qonuniyatlarga, ya'ni bozor qonuniyatlariga tayangan holda moddiy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishda erkin bo'lib, faqat bozor talablariga rioya etgan holda iqtisodiy raqobatda mustaqil qatnasha oladigan bo'ldi.

Xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlarining iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish tamoyili. Bu tamoyilning mohiyati har bir moddiy tovar ishlab chiqaruvchi yoki xizmat ko'rsatuvchi xo'jalik subyekti-ning iqtisodiy manfaati qonunlarda belgilangan tartibda tegishli organlar orqali himoya qilinadi. Eng avvalo, iqtisodiy manfaatlarining himoyasi soliq munosabatlarida yorqin ko'zga tashlanadi. Jumladan, yangi tashkil etilgan korxonalar va tadbirkorlarga moddiy jihatdan o'z iqtisodini tiklab olishda imtiyozlar berilgan. Bank orqali ularga qarz berishda va soliq to'lashda ham ma'lum bir imtiyozlar yaratilgan. Xo'jalik subyektlarining mulkiy huquqlari buzilganda, qonunga muvofiq himoya qilinadi. Jumladan, xo'jalik subyekti-ning mulkiga zarar yetkazilganda, shu zarar to'la hajmda zarar yetkazgan shaxsdan undirib olinadi. Agar, mulk egasining xohishidan tashqari, mulk qonunga zid holda boshqa shaxsga o'tkazilganida, bu mulkka da'vo qo'zg'atilib, egasiga (xo'jalikka) qaytariladi. (Fuqarolik kodeksining 228—233-moddalari.) Agar, to'sqinlik qilinganida, unday to'sqinliklar bartaraf etiladi. Mulk egasining huquqlari O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 231-moddasida belgilanganidek himoya qilinadi.

Bundan tashqari, Fuqarolik kodeksining 232-moddasida belgilanganidek, xo'jalik subyekti mulkdor bo'lmasa ham, lekin mol-mulkka meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish, xo'jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi asosida yoki qonun, yoxud shartnomada nazarda tutilgan boshqa asosga ko'ra egalik qilayotgan

bo'lsa ham uning shu mol-mulkka bo'lgan huquqlari Fuqarolik kodeksining 228—231-moddalari qoidalariga muvofiq himoya qilinadi.

Xo'jalik subyektining iqtisodiy manfaatlari ham, huquqi ham qonun bilan himoya qilinadi. Jumladan, xo'jalik subyektlari boshqa shaxslar bilan shartnoma munosabatlariga kirishganida ularning manfaatlarini himoya qilishda monopoliyadan himoyalash tamoyili muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Bu tamoyilning mazmuni tovar ishlab chiqaruvchilarning va xizmat ko'rsatuvchilarning bozorlarda erkin harakat qilishini ta'minlash maqsadida monopolistik faoliyatni cheklashga, nosog'lom raqobatning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslikka qaratilgan chora-tadbirlar olib borilishida namoyon bo'ladi. Bu sohada O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatini cheklash va raqobat to'g'risida»gi Qonuni muhim ahamiyatga ega. Ana shu qonun orqali ayrim shaxslar tomonidan bozorni monopoliyalashtirib, o'z shaxsiy manfaatiga xizmat qiladigan joyga aylantirishiga qarshi kurash olib borilayapti. Erkin bozorning tobora keng rivoj topishiga shart-sharoit yaratilib, bozor hamma uchun ochiq bo'lishi, narx-navo talab bilan taklif natijasida belgilanishi ta'minlanmoqda.

Xo'jalik munosabatlariga iqtisodiy uslublarni qo'llash asosida davlatning ta'sir etish tamoyili. Bu tamoyil mamlakatimizning iqtisodiy rivojlanishiga ko'rsatma, buyruq orqali ta'sir etish usulining iqtisodiy usuliga, ya'ni mehnat jamoasining, yakka shaxsning tovar ishlab chiqarish, ish va xizmat ko'rsatish, uning assortimentini kengaytirish va sifatini oshirishda manfaatlarini hisobga olishga qaratilgani bilan izohlanadi. Bunga misol sifatida soliq undirishni olish mumkin. Muqaddam soliqlar hamma tashkilotlardan olingan daromaddan bir xilda ushlab qolinmasdan, balki ilg'or korxonaning mablag'idan samarasi past korxonaga uchun ham olib qolinar edi. Hozir esa soliqlar tizimining aniq qo'yilishi har bir korxonaga va tashkilotlarning o'z rivojidan manfaatdorligi ta'minlanishi, kashfiyot, ixtiro va takomillashtirish takliflari qilib foydalanishlariga imkoniyat yaratilgan. Davlatning korxonaga va tashkilotlarga ta'sir etishi beriladigan buyruqqa va ko'rsatmaga emas, balki iqtisodiy usulga asoslanadi.

Iqtisod siyosatdan alohida bo'lgan holda rivojlanadi. Bu siyosat mutlaqo iqtisodga aloqasi yo'q ekan, degan xulosa emas, albatta. Iqtisod bilan siyosat bir-biri bilan bog'lanmagan holda, biri ikkinchisiga ta'sir etgan holda bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, avval iqtisod rivojlanib boradi, so'ngra siyosat shakllanadi.

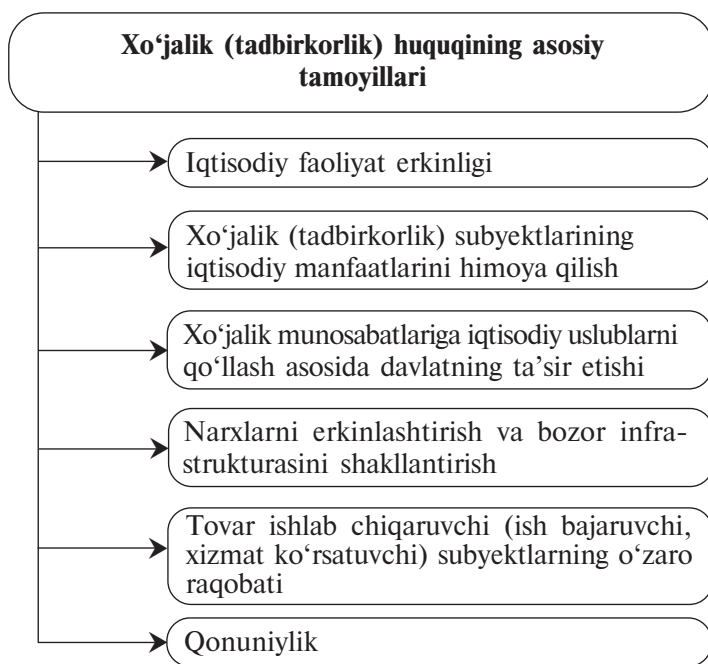
Respublika mustaqil taraqqiyotini belgilovchi narxlarni erkinlashtirish va bozor infrastrukturasi shakllantirish tamoyili. Bu, eng avvalo, bozorni tovarlar bilan to'ldirishga va xizmatlar ko'rsatishga qaratilgan iqtisodiy omillardan biridir. Shu sababli davlat narxlarni birdaniga o'z holicha qo'yib yubormasdan, asta-sekinlik bilan erkin narxga o'tib borishni ta'minladi. Narx-navo talab bilan taklif o'rtasida belgilana boshlandi. Chinakam talab va taklif asosida vujudga keladigan erkin bozor narxlarining amal qilishi bozor iqtisodiyotining g'oyat muhim bo'g'ini bo'lib, bu bo'g'in mahsulot ishlab chiqaruvchilar bilan iste'molchilarni o'zaro jips ta'sirini ta'minlaydi. Ammo, davlatning bozor bahosiga ta'sir etishi, ma'lum bir iqtisodiy usullar orqali olib boriladi, albatta.

Davlatning eng avvalo, bozor va bahoga ta'siri uni kuzatish va nazorat qilish orqali amalga oshiriladi. Davlat xo'jalik munosabatlariga nisbatan bahoni nazorat qilish standart xizmati, soliq xizmati, sanitariya va ekologiya xizmati kabi usullar orqali faoliyat ko'rsatadi.

Bozor infrastrukturasini bu bevosita transport xizmatini yo'lga qo'yish, yuk tashish, tushirish, saqlash va tovar-mahsulotlarini sotish bilan bog'liq xizmat turlarining sifatini oshirish, bozorni o'rganish, bozordagi narx-navo haqida ma'lumot olib turish kabi xizmatlarni o'rniga qo'yish va shunga o'xshash bozor rivojiga ko'mak beruvchi boshqa xizmat turlarini samarali tashkil etish bilan bog'liq munosabatlardir.

Tovar ishlab chiqaruvchi (ishlarni bajaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi) subyektlarning o'zaro raqobati tamoyili. Bu tamoyilning asosiy mazmuni va mohiyati shundan iboratki, bozor iqtisodiyoti sharoitida kim kam mehnat va xarajat sarf qilib, ko'p va yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqara olsa (ish va xizmat ko'rsatsa), u ijtimoiy hamda iqtisodiy taraqqiyotda imtiyozga ega bo'la oladi. Ma'lumki, bu tamoyil iqtisodiyotning rivojida eng birinchi va hal qiluvchi vosita hisoblanadi. Chunki, u raqobatbardoshlikni chiniqtiradi, yomon ishlovchi korxonani samaradorlikka olib chiqadi yoki uzoq muddat davomida tovarlariga talab yo'qligi sababli zarar ko'rib kelayotgan, to'lovga qobiliyatsiz korxonalarni qayta tashkil etish yoki kasodga uchragan sababli O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 24-apreldagi «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq mutlaqo tugatib yuborishga olib keladi.

Qonuniylik tamoyili barcha fanlarga doir bo'lgan umumiy tamoyil bo'lsa ham, xo'jalik huquqida u bozor munosabatlariga o'tish sharoitida o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, bu tamoyil mazmunida xo'jalik subyektlarining qonun man etmagan har qanday faoliyat bilan shug'ullanishlari mumkinligi qoidasi yotadi. Demak, korxonalar hamda tashkilotlar davlat va jamiyatga foydali bo'lgan, qonun bilan taqiqlanmagan faoliyat bilan shug'ullanish ustuvorligini ta'minlashi shart. Bu esa bozor munosabatlariga o'tib borish bilan bog'liq holda iqtisodni tashkil etish, samaradorlikka erishish, davlatimiz va xalqimizning buyuk kelajagini ta'minlashning asosiy vositalaridan biri bo'ladi.

«Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi»ning boshqa huquqiy fanlardan farqi

«Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi» mustaqil fan tarmog'i sifatida boshqa huquqiy fanlardan o'ziga xos xususiyatlari bilan farqlanadi. Ana shu farqlarni eng avvalo, Fuqarolik huquqi faniga nisbatan ko'rib chiqaylik. Chunki, uzoq yillardan buyon olimlar o'rtasida bu ikki fanning farqi yuzasidan bahs ketadi. Olimlarning bir guruhi

«Xo‘jalik huquqi» mustaqil fan tarmog‘i emas, u Fuqarolik huquqining tarkibini tashkil etadi deb hisoblasa, ikkinchi guruhi esa Xo‘jalik huquqiga alohida fan deb qarash kerak, deydi. Xo‘jalik huquqini huquq sohasining bir tarmog‘i deb hisoblashga uning Fuqarolik huquqi va boshqa turdosh bo‘lgan huquqlardan farqi asos bo‘ladi. **Uning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat.** Ma‘lumki, Xo‘jalik huquqi Fuqarolik huquqiga juda yaqin soha bo‘lsa-da, u eng avvalo, *tushunchasi, predmeti, subyektlari* orqali juda aniq farqlanadi.

Bu ikki fanning tushunchasidagi farqni olib ko‘raylik. Fuqarolik huquqiga hozirgi davr talabini hisobga olgan holda professor I.B.Zokirov shunday ta‘rif beradi: «Fuqarolik huquqi O‘zbekiston Respublikasida amal qiluvchi huquq tizimi sohalaridan biri bo‘lib, mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlarni takomillashtirish, bosqichma-bosqich bozor iqtisodiyoti munosabatlariga o‘tish davrida fuqarolar va boshqa subyektlarning moddiy va ma‘naviy ehtiyojlarini tobora to‘liqroq qondirish maqsadida mulkiy munosabatlarni hamda mulkiy xarakterda bo‘lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solish va mustahkamlashga qaratilgan huquqiy normalar yig‘indisidan iboratdir».¹

Ana shu ta‘rifdan ham aniq ko‘rinib turibdiki, Fuqarolik huquqi subyektlar o‘rtasidagi mulkiy munosabatlarni va mulk bilan bog‘liq bo‘lmagan shaxsiy munosabatlarni tartibga solishga qaratilgan huquq sohasidir.

Xo‘jalik huquqi ham respublikamizdagi huquq sohalaridan biri bo‘lib, mamlakatimizning bozor iqtisodiyoti munosabatlariga bosqichma-bosqich o‘tib borishida, davlat va jamiyat, xo‘jalik manfaatlarini hisobga olgan holda, xo‘jalik subyektlari o‘rtasidagi yuqoridan quyi (vertikal) va yon atrofdagi subyektlarga (gorizontal) bo‘ladigan xo‘jalik munosabatlarni tartibga soluvchi, bozor sharoitida davlatning iqtisodga rahbarlik qilish chora-tadbirlarini belgilovchi huquqiy qoidalar yig‘indisidan iboratdir.

Yuqorida berilgan ta‘riflarga ko‘ra, Fuqarolik huquqi qoidalari aksariyat mulkiy munosabatlarni tartibga solib tursa, Xo‘jalik huquqi qoidalari ham mulkiy munosabatlarga taalluqli.

Lekin, Fuqarolik huquqida munosabatlar shu munosabat ishtirokchilarining o‘zaro teng va ixtiyoriyligi asosida kelib chiqsa,

---

¹ Qarang: *Zokirov I.B.* O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik huquqi. 1-qism. T.: «Adolat». 1996.

Xo‘jalik huquqida subyektlar teng huquqli bo‘lishi bilan birga idora etish, davlatning iqtisodga rahbarlik qilishiga asoslangan munosabatlarni ham tartibga solishga qaratiladi.

Demak, bu ikki fan bir-biridan predmeti orqali ham tubdan farqlanadi. Fuqarolik huquqining subyektlari bo‘lib fuqarolar hisoblansa, Xo‘jalik huquqining subyekti faqat tadbirkor sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tgan fuqarolar bo‘lishi mumkin.

Fuqarolik huquqining ham, xo‘jalik huquqining ham subyekti bo‘lib yuridik shaxslar hisoblanadi. Ammo, yuridik shaxsning tashkil bo‘lish, xo‘jalik faoliyatini amalga oshirish va unga rahbarlik qilish jarayonlarida farqlanadi. Davlat fuqarolik munosabatlarida ikkinchi taraf bilan teng huquqli bo‘lib qatnashsa, xo‘jalik huquqida esa iqtisodga rahbarlikni amalga oshiruvchi subyekt bo‘lib ishtirok etadi.

Fuqarolik huquqi bilan tartibga solinuvchi shartnoma munosabatlari asosan iste‘molchilarning moddiy ehtiyojini ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, uni ishlab chiqarish bilan aloqasi bo‘lmasa, Xo‘jalik huquqi shu tovarlarni ishlab chiqarish jarayonini ham tartibga solishda qo‘llaniladi.

Ana shu jihatlari bilan Xo‘jalik huquqi Mehnat huquqiga ham juda yaqin bo‘lib ko‘rinadi. Ammo, ular bir-biridan farqlanadi. Xo‘jalik huquqi subyektlar o‘rtasidagi xo‘jalik munosabatlarini tartibga solsa, Mehnat huquqi esa ish beruvchi bilan xodimlarning mehnat shartnomasi asosida munosabatlarini, ichki tartib-qoidalarini, ish tartibini va shunga o‘xshash mehnat shartnomasi bilan bog‘liq boshqa munosabatlarni tartibga soladi.

«Xo‘jalik huquqi»ning Ma‘muriy huquq fanidan farqi shundaki, Ma‘muriy huquqning predmeti ma‘muriyatning buyruq hamda ijro faoliyati bilan, ya‘ni hokimiyat va itoat etish sohasidagi faoliyat bilan bog‘liq munosabatdir. Bunday munosabat itoat etuvchi quyi organlarga va mansabdor shaxslarga o‘z ko‘rsatmalari orqali ta‘sir etish, boshqarish, idora etish kabi hokimiyatni amalga oshirish bilan izohlanadi. Xo‘jalik munosabatlarida esa buyruqbozlik faoliyatlari deyarli yo‘q. Borlari ham bozor munosabatlari shakllanib borgani sari tobora uzoqlashib, barham topib, iqtisodiy munosabatlarga o‘z o‘rnini bo‘shatib bermoqda. Shu sababli davlat iqtisodiyotga o‘zining tegishli organlari orqali (soliq, imtiyoz, iqtisodiy sanksiya va h.k.) iqtisodiy ta‘sir etish usullari bilan rahbarlikni amalga oshiradi.

«Xo‘jalik huquqi» Moliya huquqi fanidan tubdan farqlanadi. Moliya huquqining predmetini moliya budjeti kirim-chiqimi (davlat daromadini sarflash va tashkil etish davlat rejasi) bilan bog‘liq munosabatlar tashkil etsa, korxonalar va tadbirkorlarning daromad manbayini tartibga solish va ulardan qayta ishlab chiqarish muomalasida foydalanish kabilar Xo‘jalik huquqining predmetini tashkil etadi. Tabiiyki, xo‘jalik faoliyati ham daromadlarni tashkil etish va ularni sarf qilishning alohida qoidalaridan xoli kelib chiqmaydi. Shu sababli, xo‘jalik subyektlari pul mablag‘larining bir qismi harakatda bo‘lishini ta‘minlash Xo‘jalik huquqi qoidalari bilan tartibga solinadi.

Xo‘jalik subyektlarining daromadlaridan olinadigan soliqlarning budjetga kelib tushadigan davlat daromadi Moliya huquqining predmetini tashkil etadi.

Shuningdek, Xo‘jalik huquqi Konstitutsiyaviy huquq, Ekologiya va qishloq xo‘jaligi huquqi bilan bog‘liq munosabatlarda ham o‘ziga xos xususiyatlari orqali farqlanadi.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalari tushunchasi, turlari

O‘zbekiston Respublikasidagi huquq tizimining manbasi bu vakolatli organlar tomonidan belgilangan tartibda qabul qilinadigan qonunlar va chiqariladigan huquqiy hujjatlar. Ana shu qonunlar va huquqiy hujjatlar eng avvalo, O‘zbekiston xalqining erkini, xohishini ifoda etadigan huquqiy qoidalar yig‘indisidir. Har bir fan uchun qonunlarning va huquqiy hujjatlarning qaysi biri yoki uning qanday qoidasi manba ekanligini ajratib olish kerak bo‘ladi. Ayniqsa, bu masala xo‘jalik huquqi uchun muhimdir. Chunki, Xo‘jalik huquqiy normalari yagona tizimga soluvchi alohida huquqiy hujjat hozircha yo‘q. Lekin, shunday bo‘lsa-da, mustaqil respublikamizning vakolatli organlari tomonidan qabul qilingan qator huquqiy hujjatlar borki, ularning deyarli katta qismi bevosita xo‘jalik huquqining manbasi bo‘la oladi.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi barcha huquqlar qatori xo‘jalik huquqining asosiy manbayidir. Eng avvalo, Konstitutsiyaning 12-bobi jamiyatning iqtisodiy negizlari xususida belgilangan qoidalar xo‘jalik huquqining manbasi bo‘lib hisoblanadi. Jumladan, Konstitutsiyaning ana shu bobi 53-moddasida «Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat,

tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-barobar muhofaza etilishini kafolatlaydi», — deb belgilangan.

Shu bilan birgalikda Konstitutsiyada xususiy mulkning boshqa mulk shakllari bilan bir qatorda davlat himoyasida bo'lishi, mulkdorning mulkiga o'z xohishicha egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi (Konstitutsiyaning 54-moddasi), yer, yerosti boyliklari, suv, o'simlik, hayvonot dunyosi va boshqa tabiiy zaxiralarning umummilliy boylik bo'lishi (Konstitutsiyaning 55-moddasi) kabi moddalari Xo'jalik huquqiga bevosita manba bo'lib hisoblanadi.

Bundan tashqari, Xo'jalik huquqining manbayi bo'lib boshqa qonunlar, Prezident farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari hamda tegishli vakolatga ega bo'lgan idoralar tomonidan qabul qilingan huquqiy hujjatlar ham hisoblanadi. Xo'jalik huquqi manbayi deb, xo'jalik subyektlari o'rtasida kelib chiqadigan xo'jalik faoliyatiga oid munosabatlarni huquqiy tartibga soluvchi qonunchilik normalarining yig'indisiga aytiladi.

Xo'jalik huquqi manbalarining turlari bo'lib Konstitutsiyaga muvofiq qabul qilingan qonunlar va belgilangan tartibda chiqarilgan boshqa huquqiy hujjatlar hisoblanadi. Ular O'zbekistonning shu kecha-kunduzdagi iqtisodiy taraqqiyotini belgilovchi huquqiy asos bo'lib, bozorni tashkil etish, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini rivojlantirish va uni kafolatlashga qaratilgandir. Bozor munosabatlari qonunlar bilan kafolatlanmas ekan, o'z-o'zidan ma'lumki, tovar ishlab chiqarish ham, xizmat ko'rsatish ham ko'ngildagiday rivojlanmaydi, buning natijasida undan moddiy manfaatdor bo'lish ham susayadi, mulkdorlar sinfi shakllanmaydi. Bu, o'z navbatida, davlatning iqtisodiy taraqqiyotiga to'sqinlik qiladi. Aholining moddiy va maishiy farovonligi ta'minlanishini qiyinlashtiradi. Shu sababli respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarini borgan sari rivojlantirib borishga va uning taraqqiyotini qonun bilan kafolatlashga alohida e'tibor berilyapti. Ayniqsa, O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining qabul qilinishi va amalga kiritilishi bu borada muhim voqea bo'ldi.¹

Ma'lumki, Fuqarolik kodeksining mulk huquqi, majburiyat huquqi, mulkning bir shaxs egaligidan ikkinchi shaxs egaligiga o'tishiga qaratilgan shartnomalar xususidagi qoidalari bevosita bozorni tashkil etishga, uni tovarlar va xizmatlar bilan to'ldirishga,

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. — T.: «Adolat». 1996.

xo'jalik subyektining bozor munosabatlarida erkin ishtirok etishini ta'minlashga qaratilgan.

Fuqarolik kodeksida belgilangan mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, mulk ijarasi, lizing, pudrat, qurilish pudrati, tashish, kredit, hisob-kitob va shunga o'xshash xo'jalik subyektlari ishtirokida tuziladigan shartnomalarga oid qoidalar bevosita xo'jalik huquqiga manba bo'ladigan qoidalardir.

Xo'jalik huquqining manbasi bo'lib, O'zbekiston Respublikasining Havo kodeksi¹, Xo'jalik protsessual kodeksi² hisoblanadi. Havo kodeksida aeroportlar, havo transporti orqali yuk va passajir tashish, korxonalar, tashkilot, muassasa va fuqarolarga bir martalik buyurtma asosida shartnomaga muvofiq xizmat ko'rsatishga doir qoidalar belgilangan. Xo'jalik protsessual kodeksi esa bevosita xo'jalik subyektlari o'rtasida va tadbirkorlar ishtirokidagi mulkiy nizolarni xo'jalik sudlari tomonidan hal qilishda qo'llaniladi.

Qonunlar Xo'jalik huquqining manbasi hisoblanadi. Bu qonunlarning aksariyati bozor munosabatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ulardan bir guruhi mulk bilan bog'liq munosabatlarga doir. Jumladan, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini qonuniy kafolatlashga qaratilgan mulkchilikka oid «Mulknini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiy lashtirish to'g'risida», «Ijara to'g'risida», «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi³ va boshqa shunga o'xshash bir qator qonunlar qabul qilingan.

Qabul qilingan qonunlarning bir guruhi bozor iqtisodiyoti sharoitida xo'jalik subyektlarining huquqiy holatiga bag'ishlangan. Bunga misol sifatida O'zbekiston Respublikasining «Mas'uliyati cheklangan hamda qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida», «Bank va banklar faoliyati to'g'risida», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida», «Fermer xo'jaligi to'g'risida», «Birja va birjalar faoliyati to'g'risida»gi Qonunlar va boshqa qonunlarni ko'rsatib o'tish mumkin.

Bundan tashqari, bozor iqtisodiyoti munosabatlarini kafolatlashga qaratilgan «Tovar bozorlarida faoliyatni cheklash to'g'risida», «Tovar belgilari, tovar kelib chiqish joyi nomi to'g'risida», «Standartlashtirish to'g'risida», «Meterologiya to'g'risida», «Mahsulot va xizmatlarni sertifikatlash to'g'risida», «Xo'jalik yuri-

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1993-yil, 6-sonli 247-moddasi.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997-yil, 9-sonli 234-moddasi.

³ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 2000-yil, 5-sonli 140-moddasi.

tuvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunlari bu sohada muhim ahamiyatga ega.

Xo‘jalik huquqi manbalari turlaridan birini O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan qabul qilingan qarorlar tashkil etadi. Bunga misol sifatida O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 31-avgustidagi «Ayrim korxonalar va mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ba‘zi masalalari haqida»gi qarorini keltirib o‘tish mumkin. Bu qaror bilan xususiylashtirilishi mumkin bo‘lmaydigan mulk obyektlari sanab ko‘rsatiladi.

Ayniqsa, Xo‘jalik huquqining yangi sharoitlarda bozor iqtisodiyoti munosabatlari bilan birga rivojlanishida Prezidentimiz tomonidan qabul qilingan Farmonlar ham muhim ahamiyatga ega. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 94-moddasida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Konstitutsiya va qonunlarga asoslanib, ularni ijro etish yuzasidan respublikaning butun hududida majburiy kuchga ega bo‘lgan farmonlar, qarorlar va farmoyishlar chiqaradi, deb belgilangan¹. Bunga 1999-yil 28-iyundagi «Moliya xo‘jalik faoliyatini amalga oshirmayotgan va qonunchilikda belgilangan muddatlarda o‘zlarining ustav jamg‘armalarini shakllantirmagan korxonalarni tugatish tartibini soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida», 1999-yil 23-iyuldagi «Korxonalar bankrotligi va sanatsiya mexanizmini takomillashtirish to‘g‘risida», 2000-yil 2-avgustdagi «O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida»gi Farmonlarni misol qilib ko‘rsatish mumkin.

Xo‘jalik huquqining manbalaridan yana biri O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi chiqaradigan normativ hujjatlardir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 98-moddasida belgilanganidek, Vazirlar Mahkamasi amaldagi qonunlarga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi hududidagi barcha organlar, korxonalar, muassasalar, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan bajarilishi majburiy bo‘lgan qarorlar va farmoyishlar chiqaradi. Ushbu qarorlarda xo‘jalik huquqi subyektlarining huquqiy holati, ularning mulk huquqi va bozorni tashkil etish, tovar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish bilan bog‘liq faoliyatlarni tashkil etish, rivojlantirishning chora-tadbirlari belgilanadi. O‘zbekiston

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. —T.: «O‘zbekiston». 2009-yil. 25-bet.

Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga misol tariqasida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

2000-yil 2-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida», 2000-yil 14-avgustdagi «Ijtimoiy muhim oziq-ovqat tovarlarini import qilish va sotishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida», 2000-yil 20-avgustdagi «Litsenziyalashni bekor qilish hamda iste'mol tovarlarni olib kelish va ularni ichki bozorda sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarorlar.

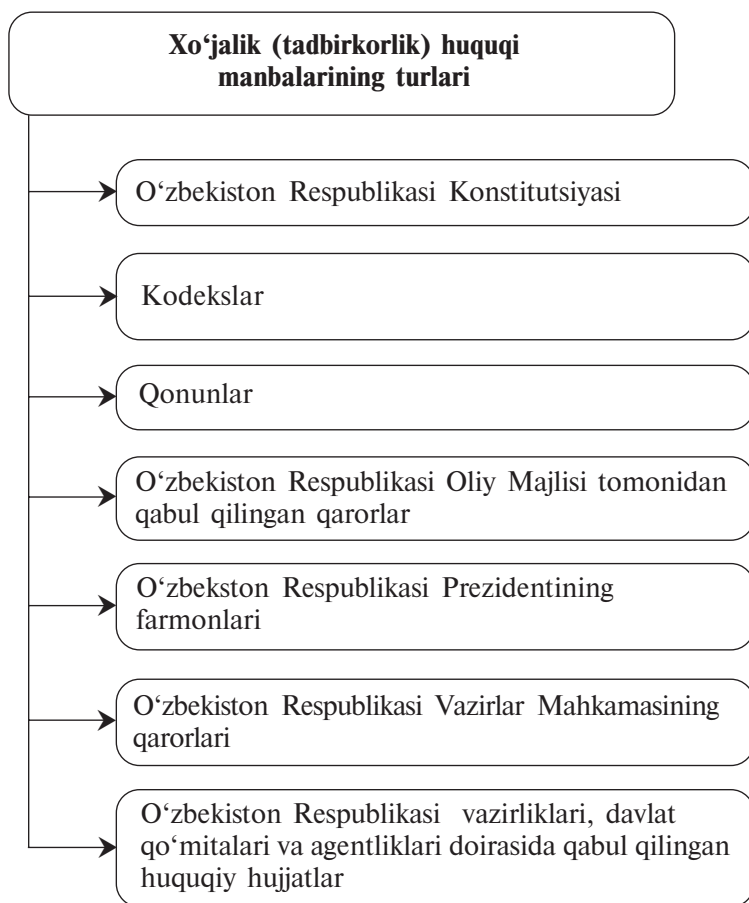
Bundan tashqari, O'zbekiston Respublikasi vazirliklari va davlat qo'mitalari, agentliklar o'z vakolatlari doirasida qabul qilgan huquqiy hujjatlari ham Xo'jalik huquqi manbasi sifatida ko'riladi. Ayniqsa, mahalliy hokimiyat va idora etish organlarining o'z hududi doirasida kuchda bo'ladigan huquqiy hujjatlari ham bu borada muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 111-moddasida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasa, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi, deb ko'rsatilgan. Xo'jalik sudlarida ko'rilgan ishlarining to'g'ri va aniq hal etilishi yuzasidan sud amaliyotini umumlashtirib Oliy xo'jalik sudi plenumida qarorlar qabul qilinadi. Bunday qarorlar Xo'jalik huquqi uchun manba bo'lmasa-da, qonunlarni xo'jalik sudlari tomonidan to'g'ri tatbiq etib, xo'jalik nizolarini tez va to'g'ri hal etishda muhim qo'llanma vazifasini o'taydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xo'jalik sohasida normativ hujjatlarni qabul qilish vakolati berilgan organlarning ko'pligiga ishonch hosil qilish mumkin. Bu organlar xo'jalik sohasida hozirgi kunda qabul qilinayotgan normativ hujjatlar muayyan tizimiga ega emas. Shu bilan birga, qabul qilinayotgan normativ hujjatlarda takrorlanish, biri ikkinchisiga nisbatan zid bo'lgan qoidalarini ham uchratish mumkin.

Bu esa bir xil xo'jalik munosabatini huquqiy tartibga solishda chalkashliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Mazkur muammo-ning hal etilishi xo'jalik qonunchiligini yagona tizimga keltirib, uni *kodifikatsiyalashtirish* (kodeks yaratish) orqali o'z yechimini topishi mumkin. Bu kodeksning qanday nomlanishi masalasi asosiy muammo emas. U «Xo'jalik kodeksi», «Tijorat kodeksi», «Tadbirkorlik kodeksi» yoki boshqacha nomlanishi mumkin.

Xo‘jalik qonunchiligining kodifikatsiyalashtirilishi xo‘jalik munosabatlarning huquqiy tartibga solinishida alohida ahamiyatga ega bo‘ladi. Xususan, xo‘jalik munosabatlari subyektlariga qonunlardan foydalanishlarida qulaylik yaratadi. Shu bilan birga, xo‘jalik sudlari xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi xo‘jalik nizolarini hal qilishlarida ham, qonunlarning bir yo‘sinda qo‘llanilishiga ham erishiladi.

? *Nazorat savollari*

1. «Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi» fani nimani o‘rgatadi?
2. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi tamoyillarini sanab bering.
3. Xo‘jalik (tadbirkorlik) sohasini tartibga soluvchi qanday qonunlarni bilasiz?

II bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQIY MUNOSABATLAR

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabat tushunchasi va belgilari. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabat turlari. Mulkiy munosabatlar. Nomulkiy munosabatlar. Majburiyat huquqiy munosabatlar. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asoslari.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabat tushunchasi va belgilari

Ma‘lumki, ijtimoiy munosabatlarning huquq normalari bilan tartibga solinadigan qismi huquqiy munosabatlarni tashkil qiladi. O‘z navbatida, huquqiy munosabat o‘zaro subyektiv huquq va majburiyatlar bilan bog‘liq bo‘lgan shaxslar o‘rtasidagi huquq normalari va muayyan yuridik faktlar asosidagi aloqa hisoblanadi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlar deganda, xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan, tijorat hamda notijorat tUSDagi xo‘jalik faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish borasida xo‘jalik yurituvchi subyektlar ishtirokida yuzaga keladigan va xo‘jalik huquqiy normalari bilan tartibga solib turiladigan munosabatlar tushuniladi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlar:

birinchidan, ijtimoiy tUSDagi munosabat;

ikkinchidan, bunday munosabatlar xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro huquqlar va yuridik majburiyatlar vositasidagi aloqalari;

uchinchidan, bunday munosabatlar irodaviy bo‘lsa;

to‘rtinchidan, xo‘jalik huquqi normalarida davlat irodasi va manfaatlari aks ettirilganligi uchun davlat ularning bajarilishini nazorat qiladi va qo‘riqlaydi.

Xo‘jalik huquqiy munosabat ishtirokchilari aksariyat hollarda o‘zlariga tegishli mulkka egalik qilish, foydalanish, uni tasarruf etishda muayyan mustaqillikka ega bo‘lib, bir-birlariga nisbatan teng huquqli shaxslar hisoblanadilar. Bundan tashqari, xo‘jalik huquqiy munosa-

batda qatnashuvchi shaxslarning huquqlari buzilgan taqdirda, bu huquqlar, odatda, sudga ariza yoki da'vo ariza taqdim qilish yo'li bilan himoya qilinadi.

Har bir huquq sohasining huquqiy munosabatlari o'ziga xos *subyektiga*, obyektiga va munosabat mazmunini belgilovchi subyektiv huquq va majburiyatlariga ega. Gap Xo'jalik huquqi to'g'risida ketar ekan, iqtisodiy muomala ishtirokchilarining o'zaro huquqiy aloqadorligi ma'no va mazmunini aniq belgilash maqsadida lozim darajada xo'jalik huquqiy munosabatlarning barcha yuqoridagi kabi muhim toifalarini (kategoriyalarini) chuqur tadqiq etish fan oldida turgan muhim vazifalardan sanaladi.¹ Haqiqatan, xo'jalik huquqiy munosabatlar tabiati xilma-xil hisoblanganligi uchun ham, uning tushunchasi va vujudga kelishi haqidagi fikrlar adabiyotlarda turli-tumandir.

Xo'jalik huquqi korxonalar va tashkilotlar o'rtasida vujudga keladigan xo'jalik faoliyatini tartibga solish va amalga oshirishda, ularning bo'linmalari o'rtasida vujudga keladigan munosabatlarni tartibga soladi. Bu munosabatlar xo'jalik munosabatlari bo'lib, ishlab chiqarish va qayta ishlab chiqarish jarayonida vujudga keladi, lekin ishlab chiqarish jarayonida nafaqat xo'jalik, balki mehnat munosabatlari yoki fuqarolarning tobora oshib borayotgan moddiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan boshqa munosabatlar ham vujudga keladi. Ta'kidlash joizki, Xo'jalik huquqining predmetini ishlab chiqarish munosabatlarining hammasi emas, balki faqat bir qismi bo'lgan xo'jalik munosabatlari tashkil etadi.

Respublikamizda amalga oshirilayotgan xo'jalik faoliyati turli mulkchilikka asoslangan subyektlar o'rtasida yuzaga kelmoqda. Bu sohada vujudga keladigan xo'jalik munosabatlari o'z ichiga nafaqat mulkiy yoki shaxsiy munosabatlarni, balki korxonalar va tashkilotlarni, ularning bo'linmalari faoliyatini tashkil etish va boshqarishdek muhim jihatlarni ham qamrab oladi. Bu esa, xo'jalik faoliyatini amalga oshirishda vujudga keladigan gorizontal xo'jalik munosabatlari bilan birga, uni boshqarishda yuzaga keladigan vertikal xo'jalik munosabatlariga ham taalluqli bo'ladi.

---

¹ Batafsil qarang: *Мартемьянов В.С. Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекций* —М.: Издательство «БЕК», 1994. 34-б.

Xo‘jalik huquqiy munosabatning elementlari (tarkibi)

Xo‘jalik huquqiy munosabatlar elementlari shu munosabat subyektlari, obyektlari va uning mazmunidan iborat bo‘ladi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari bo‘lib shu munosabatlarda qatnashuvchi shaxslar hisoblanadi. Bular yuridik shaxs huquqiga ega bo‘lgan korxonalar va tashkilotlar, shuningdek ularning bo‘linmalaridir.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari qatoriga barcha turdagi korxonalar, jumladan, fuqarolarning xususiy mulkiga asoslangan (jamoalar, oilalar) korxonalar, ishlab chiqarish kooperativlari, aksiyadorlik jamiyatlari, mas’uliyati cheklangan jamiyat, o‘zga xo‘jalik jamiyatlari yoki shirkatlari, shuningdek, dehqon xo‘jaliklari, fermer xo‘jaliklari va boshqalar kiradi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning subyektlari faqat shular bilan cheklanib qolmaydi, balki bozor munosabatlari kundan kunga rivojlanib, takomillashib borar ekan, bu jarayon tadbirkorlarning o‘zga turdagi guruhlarining yuzaga kelishiga va ularning fuqarolik muomalasiga yanada ko‘proq jalb etilishiga olib keladi. Xo‘jalik munosabatlarining yana bir muhim subyekti mavjudki, u ham bo‘lsa yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslardir.

Jismoniy shaxslarning tadbirkorlik faoliyatining huquqiy asoslari O‘zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-mayda qabul qilingan «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunida¹ o‘z aksini topgan.²

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarining subyektlari bo‘lishi uchun tadbirkor-fuqarolar huquq va muomala layoqatiga ega bo‘lishlari lozim.

Tadbirkor-fuqarolarning huquq layoqati ularning tug‘ilishi bilan paydo bo‘ladi va vafot etishi bilan bekor bo‘ladi. Ularning to‘la muomala layoqati 18 yoshga yetishi bilan boshlanadi, ammo ayrim hollarda tadbirkor sifatida ro‘yxatdan o‘tkazilgan 16 yoshga to‘lgan voyaga yetmagan shaxs qonunda ko‘rsatilgan asoslarda to‘la muomala layoqatiga ega deb hisoblanishi mumkin (Fuqarolik kodeksining 28-moddasi).

---

¹ „Xalq so‘zi“. 2000-yil 15-iyun.

² Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanadigan jismoniy shaxslarning huquqiy maqomi to‘g‘risida keyingi paragraflarda batafsil to‘xtalinadi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning subyeksi bo‘lgan korxonatashkilotlar va boshqa yuridik shaxslarning huquq va muomala layoqati ular davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgandan boshlab vujudga keladi.

Xo‘jalik huquqiy munosabat obyeksi deb, xo‘jalik huquqiy munosabatda qatnashuvchi shaxslarning subyektiv huquqlari va majburiyatlari nimaga qaratilgan bo‘lsa, shunga aytiladi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning obyektleri:

birinchidan, ashyolar, pul va qimmatli qog‘ozlar, o‘zga mol-mulklar;

ikkinchidan, subyektning sodir etishi shart bo‘lgan harakatlari;

uchinchidan, huquq subyektining faoliyati;

to‘rtinchidan, xo‘jalik faoliyatida foydalaniladigan nomulkiy ne‘matlar (firma nomi, tovar belgisi, tijorat siri va boshqalar) hisoblanadi.

Xo‘jalik huquqi bilan tartibga solinadigan ashyoviy munosabatlar ishlab chiqarish, tovar ayirboshlash, taqsimlash va iste‘mol qilish bilan bevosita bog‘liqdir. Ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan, shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan ashyolar xo‘jalik huquqiy ashyoviy munosabatlarning obyeksi bo‘la olmaydi.

Harakatlar deganda, fuqaro va tashkilotlarga ko‘rsatiladigan xizmatlarni tushunish mumkin. Bunday xizmatlar xo‘jalik huquqi bilan tartibga solinadigan huquqiy munosabatlarning obyeksi hisoblanadi. Talab qilish huquqiga ega bo‘lgan fuqaro yoki tashkilotlarning talablari majburiyat olgan shaxslarning xatti-harakatlari bilan qanoatlantiriladi. Masalan, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo‘yicha mahsulot yetkazib berish bilan bog‘liq xatti-harakatning amalga oshirilishi va boshqalar.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlar obyektlerining yana biri xo‘jalik faoliyatida foydalaniladigan **nomulkiy ne‘matlar,** ya‘ni firma nomi, tovar belgisi, tijorat siri va boshqalar hisoblanadi. Bunday ne‘matlardan subyektlarning erk-irodasidan tashqari hech bir shaxs foydalanishga, tovar ishlab chiqariladigan nomni o‘zgartirishga, tijorat siri xususida axborot olishga haqli emas.

Subyektiv huquq shaxsga o‘z xohishini erkin amalga oshirish imkoniyatini beradi. Masalan, fuqaro xususiy mulk asosida ashyodan foydalanishga yoki uni qonun hujjatlariga zid bo‘lmagan tarzda o‘z ixtiyoricha tasarruf qilishga haqli bo‘ladi. Bundan tashqari, subyektiv

huquq shaxsning boshqalardan o‘z huquqlarini buzilmasligini talab qilish imkoniyatini nazarda tutadi. Masalan, mulk egasining subyektiv huquqi bir tomondan, o‘z mulkini egallash, foydalanish va tasarruf etish bilan bog‘liq huquqlarni nazarda tutsa, ikkinchi tomondan, u subyektiv huquq egasi sifatida o‘z huquqlarining buzilmasligini har kimdan talab qila oladi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning mazmunini huquqlar bilan bir qatorda majburiyatlar ham tashkil etadi.

Majburiyat fuqarolik huquqiy munosabat bo‘lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish, pul to‘lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o‘zini saqlashga majbur bo‘ladi, kreditor esa qarzdordan o‘zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega bo‘ladi. Bir shaxsda subyektiv huquqning bo‘lishi, boshqa birovda bu huquqqa yarasha, albatta, majburiyat bo‘lishini taqozo qiladi va aksincha, har qanday majburiyat uni bajarishni talab qilishga haqli bo‘lgan shaxsning mavjud bo‘lishini bildiradi. Chunonchi, mulk egasi o‘ziga qarashli mol-mulkdan foydalanish huquqiga ega bo‘lish bilan bir qatorda, boshqa har qanday shaxsdan bu huquqlardan foydalanishda to‘sqinlik qilmasliklarini talab qila oladi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatning vujudga kelish asoslari

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelish asosi sifatida **yuridik faktlar** muhim o‘rin egallaydi. Yuridik faktlar deb, fuqarolik huquqi va majburiyatlarning vujudga kelishi, o‘zgarishi va bekor bo‘lishiga qaratilgan harakatlar tushuniladi. Shunday ekan, boshqa huquq normalari singari xo‘jalik huquqi normalari ham o‘z-o‘zidan xo‘jalik huquqiy munosabatlarni vujudga keltirmaydi. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarning vujudga kelishi, o‘zgarishi yoki bekor bo‘lishi ma‘lum holatlar bilan belgilanadi.

Xo‘jalik huquqiy munosabatlar vujudga kelishi uchun huquqiy normalarda to‘g‘ridan to‘g‘ri nazarda tutilgan, shuningdek, huquqiy normalarda nazarda tutilmagan bo‘lsa-da, lekin xo‘jalik qonun hujjatlarining umumiy asoslari va mazmuniga muvofiq keladigan muayyan faktlar mavjud bo‘lishi lozim. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarni vujudga keltiradigan, o‘zgartiradigan va bekor qiladigan

asoslar sifatida ko‘rilgan yuridik faktlar to‘rt guruhga — **ma‘muriy hujjatlar, yuridik xatti-harakatlar, hodisalar va boshqa harakatlarga bo‘linishi mumkin.**

Ma‘muriy hujjat — xo‘jalik huquqiy munosabatlarni belgilash, o‘zgartirish yoki bekor qilish to‘g‘risida davlatning boshqaruv organlari tomonidan chiqariladigan huquqiy hujjatlardir.¹ Bunga misol qilib, davlat tasarrufidagi korxonalarni xususiy mulkka aylantirishda kimoshdi savdosi orqali yutib chiqqan shaxsga shu mulkka egalik huquqini beradigan davlat dalolatnomasi (order) yoki ayrim faoliyat bilan shug‘ullanishga ruxsat berish to‘g‘risidagi litsenziyani ham ma‘muriy hujjatlar qatoriga qo‘shish mumkin.

Yuridik xatti-harakatlar deganda, muayyan huquqiy oqibatni tug‘dirishga qaratilgan xatti-harakatlar tushuniladi yoki oqibatlari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan ma‘lum xatti-harakatlar ham yuridik ma‘nodagi xatti-harakatlar hisoblanadi.

Hodisalar deb, xo‘jalik huquqiy munosabat subyektlarining erklaridan tashqari sodir bo‘ladigan faktlarga aytiladi. Hodisalar faqat qonunda nazarda tutilgan hollardagina huquq va majburiyatlarni vujudga keltiradi. Masalan, tabiiy ofat yuz berib, yong‘in bo‘lgan taqdirda, sug‘urta organi jabr ko‘rgan shaxs zararini sug‘urta haqidagi huquqiy qoidalarga binoan to‘lashga majbur bo‘ladi.

Harakatlar deb, xo‘jalik huquqiy munosabatlarida qatnashuvchi shaxslarning erk-irodasi bo‘yicha vujudga keladigan yuridik faktlarga aytiladi. Bu tarzdagi faktlar, o‘z navbatida, ikki turga — **birinchisi, huquq yo‘l qo‘ygan, ikkinchisi, huquq yo‘l qo‘ymaydigan** harakatlarga bo‘linadi. Huquq yo‘l qo‘ygan harakatlar jumlasiga tuzilishi qonun bilan taqiqlanmagan bitimlar tuzilishini misol qilib keltirish mumkin. Bitimlar tashkilot va fuqarolarning xo‘jalik huquqlarini yoki burchlarini belgilash, o‘zgartirish va bekor qilishga qaratilgan harakatlar bo‘lib, muayyan oqibatlarni tug‘dirishga qaratiladi.

Huquq yo‘l qo‘ymaydigan harakatlar qonun bilan taqiqlangan harakatlar bo‘lib, bular ikki ko‘rinishda:

birinchisi, boshqa subyektlarga zarar yetkazishda;

ikkinchisi mulkni asossiz olish yoki asossiz tejash bilan bog‘liq bo‘lgan harakatlarda namoyon bo‘ladi.

Zarar yetkazish tufayli vujudga keladigan majburiyatlarga binoan zarar ko‘rgan xo‘jalik o‘ziga yetkazilgan zarar uchun javobgar

---

¹ *Zokirov I.B.* O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik huquqi. 1-qism. — T.: «Adolat», 1996. 31-bet.

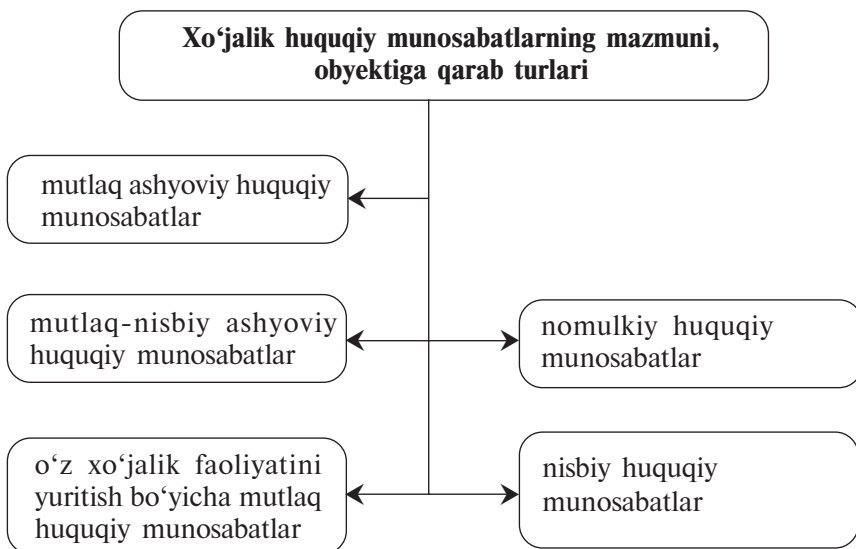
bo'lgan xo'jalikdan o'zining avvalgi holatining tiklanishi yoki ko'rilgan zararning qoplanishini talab qila oladi. Mazkur majburiyat subyektiga zarar yetkazgan javobgar shaxs hisoblanadi. Bunday shaxslar xo'jalik huquqiy munosabat subyektlari bo'lib, ular turli mulk shakliga asoslanib faoliyat ko'rsatadigan korxonalar, muassasa va tashkilotlar bo'lishi mumkin.

Qonun hujjatlarida yoki bitimda belgilangan asossiz boshqa shaxs (jabrlanuvchi)ning hisobidan mol-mulkni egallab olgan yoki tejab qolgan shaxs (qo'lga kirituvchi) asossiz egallab olingan yoki tejab qolingan mol-mulkni (asossiz orttirilgan boylikni) jabrlanuvchiga qaytarib berishi shart bo'ladi. Qonunda to'g'ridan to'g'ri nazarda tutilganligi sababli quyidagilar asossiz orttirilgan boylik sifatida qaytarib berilmaydi:

ijro etish muddati to'lgunga qadar majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mol-mulk, agar majburiyatda boshqacha hol nazarda tutilgan bo'lmasa;

da'vo muddati o'tganidan keyin majburiyatni bajarish yuzasidan topshirilgan mol-mulk;

ish hajmi va unga tenglashtirilgan to'lovlar, pensiyalar, nafaqalar, stipendiyalar, hayot yoki sog'liqqa yetkazilgan zarar to'voni, alimentlar va fuqaroga turmush kechirish vositasi sifatida berilgan boshqa pul mablag'lari, uning tomonidan vijdonsizlik qilinmaganda va hisob-kitobda xato bo'lmaganda;

mavjud bo'lmagan majburiyatni bajarish uchun berilgan pul miqdori va boshqa mol-mulk, agar qo'lga kirituvchi mol-mulkni qaytarishni talab qilayotgan shaxsning majburiyati yo'qligini bilganligini yoxud mol-mulkni xayriya maqsadlarida berganligini isbotlasi (Fuqarolik kodeksining 1030-moddasi).

Xo'jalik huquqiy munosabatlarni bozor iqtisodiyoti sharoitidagi mazmuni, obyektiga qarab bir necha turlarga ajratish mumkin.

Mutlaq ashyoviy huquqiy munosabatning obyeksi ashyo hisoblanib, bu tarzda munosabatlar uchun xarakterli xususiyat shundan iboratki, subyekt qonun yo'l qo'rgan asoslarda o'zining mulkka bo'lgan huquqini, ya'ni egalik, foydalanish va tasarruf etish bo'yicha xulq-atvorini belgilovchi harakatni amalga oshiradi.¹

Xo'jalik huquqi bilan tartibga solinadigan ashyoviy munosabatlar ishlab chiqarish, tovar ayriboshlash, taqsimot va ishlab chiqarish iste'mol bilan chambarchas bog'liqdir. Ishlab chiqarishdan tashqaridagi, shaxsiy ehtiyojlarni qondirishga xizmat qiladigan predmetlar xo'jalik huquqiy-ashyoviy munosabatlar obyeksi bo'la olmaydi. Masalan, savdo tashkilotlari tomonidan aholiga sotish uchun olingan tovarlar mulk huquqi obyeksi bo'lib hisoblanadi. Bu tarzda mol-mulk fuqaro egaligiga o'tishi bilan fuqarolik huquqi qoidalari bilan tartibga solinadigan fuqaro mol-mulki obyektiga aylanadi.

Mutlaq-nisbiy ashyoviy huquqiy munosabatlar jumlasiga xo'jalik yuritish va operativ boshqarishni kiritish mumkin. Bundan tashqari, umrbod meros qilib qoldiriladigan mulk, xo'jalik faoliyatini yurgizish uchun ijara va boshqa tartibda mulkka ega bo'lishlik munosabatlarini kiritish mumkin. Bunday mulkdorlar munosabati mutlaq-nisbiydir. Chunki, bu munosabat subyektlari o'zlarining mulkiy huquqlarini o'zgalarning erkisiz amalga oshira olmaydi, ular mulk egasi bilan nisbiy huquqiy munosabatda bo'lib, ushbu mulklarni egallaydi, foydalanadi va tasarruf etadi.

O'z xo'jalik faoliyatini yuritishdagi mutlaq huquqiy munosabatlar subyekt o'z faoliyatini erkin yuritishda vujudga kelib, mazkur faoliyat munosabat obyeksi sifatida maydonga chiqadi. Bunda xo'jalik

---

¹ Tadbirkorlik huquqi: (Umumiy qism). Darslik (tahririyat hay'ati: *H.Rahmonqulov, Sh.Ro'zinazarov, M.Niyozov* va boshq. Mas'ul muharrir: *Sh.Ro'zinazarov*. —T.: «Konsauditinform», 2002. 47-bet., *Мартельянов В.С.* Хозяйственное право. Том 1. Общие положения. Курс лекций — М.: Издательство «БЕК», 1994. 40-б.

yuritishni qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda amalga oshiradigan shaxs uchun majbur shaxs bo'lmaydi. Boshqa barcha shaxslar xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirayotgan subyekt faoliyatiga to'sqinlik qilmasliklari lozim bo'ladi. Bunga misol qilib, o'z xo'jalik faoliyatini yuritayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulotning bahosini belgilashi, tannarxini shakllantirishi, belgilangan normativ hujjatlarga binoan sanitariya, gigiyena, ekologiya, yong'inga qarshi talablar bo'yicha va o'zga faoliyatlarni amalga oshirishda vujudga keladigan mutlaq huquqiy munosabatlarni keltirish mumkin. Mabodo, xo'jalik yurituvchi subyekt belgilangan tartibga xilof ish tutsa, vakolatli davlat organi yo'l qo'yilgan huquqbuzarlikni bartaraf etish bilan bog'liq xatti-harakatni amalga oshirishi, jumladan, zararlarni undirishni talab qilishi mumkin. Bunday holda vujudga keladigan munosabatlar albatta nisbiy xarakterda bo'ladi.

Nomulkiy huquqiy munosabatlar xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z faoliyatlarida foydalanadigan nomoddiy ne'matlar, xususan, firma nomi, tovar belgisi, xizmat ko'rsatish belgisi, tovar ishlab chiqarilgan joy nomi, tijorat siridan foydalanishda, shuningdek, ishchanlik obro'sini himoya qilish kabi jarayonlarda vujudga keladigan munosabatlar hisoblanadi. Bular kabi nomulkiy huquqlarni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan huquqiy munosabatlar mutlaq hisoblanadi, chunki bunday ne'matlarga nisbatan xo'jalik yurituvchi subyektning mutlaq huquqi qonun bilan e'tirof etilgan va bu kabi mutlaq huquq obyekti bo'lgan intellektual faoliyat natijalari va o'ziga xos vositalaridan uchinchi shaxslar huquq egasining roziligi bilangina foydalanishlari mumkin.

Nisbiy huquqiy munosabatlar avvalo, majburiyatda namoyon bo'lib, bunda ikki yoki undan ortiq shaxslar o'zaro huquq va majburiyat sohiblari bo'ladi. Bu yerda biz kreditor va qarzdor o'rtasidagi majburiyatda nisbiy munosabatlarni ko'ramiz, ammo har doim ham nisbiy huquqiy munosabatlar majburiyat huquqiy munosabatlari shaklida bo'lmasligi mumkin. Masalan, bir necha shaxslar ishtirokidagi birgalikda xo'jalik faoliyati yuritish to'g'risidagi kelishuv, shirkatga birlashish, chet el investori bilan qo'shma korxonaga tuzish va kapitalni sarflash to'g'risidagi bitimlarda kreditor va qarzdor ishtirok etmasligi mumkin yoki ishtirokchilarni majburiyat huquqiy munosabatlarga kirishgan, deyish qiyin. Bu yerda biz shaxslarning o'zaro kuch va mablag'larni sarf qilish asosida umumiy

xo'jalik yuritish maqsadida birikish munosabatlarini ko'rishimiz mumkin. Shuning uchun nisbiy xo'jalik huquqiy munosabatlar nafaqat majburiyat huquqiy munosabatlar hisoblanmasdan, balki undan ham kengroq munosabatlarni o'z ichiga qamrab oladi. Shartnomaga asoslangan barcha munosabatlar nisbiy huquqlar jumlasiga kiradi.

Fuqarolik huquqiy munosabatlar xo'jalik huquqiy, tadbirkorlik huquqiy munosabatlaridan birmuncha kengroqdir. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi tartibga soladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar doirasi Fuqarolik huquqi tartibga soladigan mulkiy va nomulkiy munosabatlar doirasi ichida turadi. Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari bir vaqtning o'zida Fuqarolik huquqining subyekti bo'lishi mumkin, ammo Fuqarolik huquqining subyekti Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti hisoblanmasligi mumkin. Masalan, jismoniy shaxs o'z ehtiyojlarini qondirish uchun ashyo xarid qilish jarayonida fuqarolik huquqiy munosabatga kirishar ekan, u na xo'jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi, na tadbirkorlik huquqiy munosabat ishtirokchisi bo'ladi, ammo u tadbirkor shaxs maqomini olgan holda tadbirkorlik faoliyati yuritish maqsadida tovar sotib olar ekan, bir vaqtning o'zida ham fuqarolik, ham tadbirkorlik, ham xo'jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi hisoblanadi. Shuni ham ta'kidlash joizki, xo'jalik huquqiy munosabatlar doirasi tadbirkorlik huquqiy munosabatlar doirasidan anchayin kengroqdir. Shu bois har qanday tadbirkorlik huquqiy munosabat ishtirokchisi xo'jalik huquqiy munosabat ishtirokchisi hisoblansa-da, ammo aksincha bo'lmasligi mumkin, chunki tadbirkorlik munosabatlarida subyekt har doim tavakkal qilib, o'z mulkiy javobgarligi asosida foyda olishni o'z oldiga maqsad qilib ish yuritadi. Xo'jalik huquqiy munosabatlari ishtirokchilari faoliyati esa har doim ham foyda olishga qaratilgan bo'lmasligi mumkin va h.k. Qolaversa, iqtisodiyotni davlat yo'li bilan tartibga solish jarayonida vujudga keladigan munosabatlarni ham xo'jalik huquqiy munosabatlar va bir vaqtning o'zida tadbirkorlik huquqiy munosabatlar, deyish mumkin.

Xo'jalik huquqiy munosabatlarda, subyekt sifatida davlat, ma'muriy hududiy tuzilmalar, korxonalar va ularning bo'linmalari, yuridik shaxs tuzmasdan tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkor fuqarolar ishtirok etishlari mumkin. Ular barcha iqtisodiy ishlab chiqarish jarayonlarida, jumladan, moddiy ishlab chiqarish, ayirboshlash, ishlab chiqarish, taqsimot jarayonlarida faol ishtirok etib, munosabatga kirishadilar.

Xo‘jalik majburiyatlari to‘g‘risida so‘z ketar ekan, xo‘jalik subyektlari qaysi jabhada faoliyat yuritishlaridan qat’i nazar ularni quyidagicha turlarga ajratish mumkin:

1. ***Operativ-xo‘jalik majburiyatlari.***
2. ***Xo‘jalik-boshqaruv majburiyatlari.***
3. ***Ichki xo‘jalik majburiyatlari.***

Operativ-xo‘jalik majburiyatlari xo‘jalik huquqi subyektlarining mahsulot ishlab chiqarish, ishlar bajarish, xizmat ko‘rsatish sohasida o‘zaro shartnomaviy munosabatlari tufayli vujudga keladi. Mazkur huquqiy munosabatning subyekt bo‘lib tadbirkor fuqarolar ham hisoblanadilar. Xo‘jalik huquqi subyektlari xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishda operativ-xo‘jalik majburiyatlarining mukammal bo‘lishi uchun o‘z faoliyatlarini rejalashtiradilar.

Xo‘jalik huquqining subyektlari ichida korxonalar muhim o‘rin tutib, o‘z faoliyatini mustaqil rejalashtiradi va xomashyo resurslari hamda materiallarning mavjudligini ishlab chiqarilayotgan mahsulotga, bajarilayotgan ishga, ko‘rsatilayotgan xizmatga bo‘lgan talablarini hisobga olib, taraqqiyot istiqbollari belgilaydi, shu bilan bir qatorda, u davlat ehtiyojlari uchun shartnoma asosida mahsulot ishlab chiqaradi, ishlarni bajaradi, xizmat ko‘rsatadi.

Xo‘jalik huquqi subyektlari barcha jabhalarda o‘z xo‘jalik faoliyatlarini amalga oshirishda boshqa subyektlar bilan munosabatlarini shartnomaviy majburiyat negizida quradilar. Hatto, subyekt davlat ehtiyojlari uchun ishlarni bajarayotgan va mahsulotni yetkazib berayotgan taqdirda ham, davlat (uning organlari) bilan xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlar shartnoma asosida o‘rnatiladi va unga muvofiq mahsulotni ishlab chiqarish, ishlarni bajarish yuzasidan ikkinchi tarafni davlat xomashyo yoki texnika vositalari bilan ta‘minlash majburiyatlarini olishi mumkin.

Xo‘jalik-boshqaruv majburiyatlari to‘g‘risida so‘z ketar ekan, bu turdagi majburiyatlarning avvalo davlat organlari hujjatlari, shuningdek, davlatlararo bitimlar, hududlar va korxonalar (birlashmalar) o‘rtasidagi shartnomalar asosida kelib chiqishini ta‘kidlash joiz. Masalan, davlat ehtiyojlari uchun kapital qurilishni moliyalashtirish maqsadida davlat budjetini tasdiqlash to‘g‘risidagi hujjat tegishli majburiyat keltirib chiqaradi. Mazkur hujjatga asosan davlat yoki hujjatda ko‘zda tutilgan ma‘muriy-hududiy tuzilma (mahalliy budjet) moliyalashtiruvchi hisoblanisa, ishni bajaruvchi mablag‘ni

qabul qiluvchi hisoblanadi. Shuningdek, bunday majburiyat monopoliyaga qarshi kurashuvchi organ tomonidan chiqarilgan hujjat asosida ham kelib chiqishi mumkin. Bunga asosan korxonada ishlab chiqarishni hujjatda ko'zda tutilgan tarzda tashkil qilishga mas'ul bo'ladi va hokazo.

Davlat idoralari va mansabdor shaxslar o'zlarining qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan vakolatlariga muvofiq tarzdagina korxonaga ko'rsatma berishlari mumkin.

Davlat idoralari yoki o'zga idoralar o'z vakolatlariga kirmaydigan yoki boshqa shaxslarning huquq va qonuniy manfaatlariga xilof hujjatlarni qabul qilgan taqdirda korxonada bunday hujjatni haqiqiy emas, deb topishni talab qilib, ariza bilan sudga murojaat etishga haqlidir.

Korxonada huquqini buzgan davlat idorasi yoki ularning mansabdor shaxslari ko'rsatmalarini bajarish natijasida, shuningdek, bunday idoralar yoki ularning mansabdor shaxslari korxonada nisbatan qonunda ko'zda tutilgan majburiyatlarni tegishli amalga oshirmaganliklari oqibatida korxonada yetkazilgan zararni to'laydilar. Zararni to'lash to'g'risidagi nizolarni sud yoki xo'jalik sudi o'z vakolatlariga muvofiq hal qiladi.

Ichki xo'jalik majburiyatlari bevosita ishlab chiqarish doirasida vujudga keladi. Ular korxonalar va boshqa xo'jalik organlari ichida paydo bo'ladi. Korxonaning ichki bo'linmalari va tuzilmalari bunday munosabatlarning ishtirokchilari hisoblanadilar. Ular o'zaro va xo'jalik organi bilan birgalikda xo'jalik faoliyatini yuritish va uni boshqarish jarayonida ichki xo'jalik munosabatlariga kirishadilar. Xo'jalik organi ichida ham gorizontaal, ham vertikal munosabatlar vujudga keladi. Xo'jalik organi o'z tarkibiy bo'linmalarining faoliyatini u yoki bu tarzda muvofiqlashtirib turish maqsadida turli hujjatlarni qabul qilishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim.

? *Nazorat savollari*

1. Xo'jalik huquqiy munosabatga tushuncha bering.
2. Xo'jalik huquqiy munosabatning qanday turlari mavjud?
3. Xo'jalik huquqiy munosabatlar qanday asoslar bo'yicha vujudga kelishi mumkin?

III bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI SUBYEKTLARI

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi va belgilari, uning tasnifi. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarining tashkil qilinishi va tugatilishi. Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektlarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish tartibi. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarining turlari.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining subyektlari, bu — xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshirishga vakolatli bo‘lgan shaxslardir. Xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyati subyektlari tushunchasi va maqomini aniqlash uchun «huquq subyekti» va «fuqarolik huquqi subyekti» tushunchalarining mohiyatini chuqur anglab olish lozim bo‘ladi. Huquq subyekti keng huquqiy kategoriya hisoblanib, uning tarkibiga amaldagi qonun hujjatlariga binoan huquq va majburiyatlarga ega bo‘lgan ijtimoiy munosabatlarning barcha ishtirokchilari kiradi. O‘z navbatida, har bir huquq tarmog‘ining o‘z subyektlari (davlat huquqida — saylovchilar va saylanuvchilar, mehnat huquqida — ish beruvchi va xodim, moliya huquqida — soliq to‘lovchi va soliq organi, jinoyat protsessual huquqida — surishtiruvchi, tergovchi, gumondor, ayblanuvchi, sudlanuvchi, mahkum va hokazo) bo‘lganidek, xo‘jalik huquqining ham o‘z subyektlari bor.

Fuqarolik huquqining barcha subyektlari fuqarolik huquqi fanida yagona «shaxslar» degan umumiy nom bilan ifodalanadi.¹ «Shaxslar» ham, o‘z navbatida, uch guruhga bo‘linadi:

birinchisi fuqarolar (jismoniy shaxslar) bo‘lib, u o‘z ichiga O‘zbekiston Respublikasi fuqarolari, boshqa davlatlarning fuqarolari, shuningdek, fuqaroligi bo‘lmagan shaxslarni oladi;

ikkinchisi yuridik shaxslar bo‘lib, u o‘z ichiga foyda olishni o‘z faoliyatining asosiy maqsadi qilib olgan (tijoratchi tashkilot) yoki

---

¹ O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi 2-bo‘limi ham «shaxslar» deb yuritiladi va u o‘z ichiga fuqarolar (jismoniy shaxslar), yuridik shaxslar va davlatni fuqarolik huquqiy munosabat ishtirokchisi sifatida mustahkamlaydi.

foйда olishni ana shunday maqsad qilib olmagan tashkilot (tjoratchi bo‘lmagan tashkilot) larni oladi va bunday tashkilotlar O‘zbekiston Respublikasi, chet el yoki aralash (qo‘shma) korxonalar shaklida bo‘lishi mumkin;

uchinchisi davlat bo‘lib, u alohida subyekt sifatida bevosita o‘z nomidan, shuningdek, uning nomidan ma‘muriy-hududiy tuzilmalar yoki davlat organlari ishtirok etishlari mumkin.

Jismoniy va yuridik shaxslar fuqarolik huquqiy munosabatlarda tadbirkor sifatida, shuningdek, bunday maqomga ega bo‘lmasdan ham ishtirok etishlari mumkin. Shuning uchun fuqarolik huquqi subyektlari bir vaqtning o‘zida ham xo‘jalik huquqi, ham tadbirkorlik huquqi subyektlari hisoblanishi mumkin, ammo xo‘jalik va tadbirkorlik huquqi subyektlari bir-biridan farq qiladi. Farq shundaki, tadbirkorlik huquqiy munosabatlarda subyekt har doim tavakkal qilib, o‘z javobgarligini zimmasiga olib, foyda olishni maqsad qilgan holda faoliyat yuritadi, xo‘jalik huquqi subyektlari esa xo‘jalik yuritish, xo‘jalikni boshqarish bilan bog‘liq va iqtisodiyotning davlat boshqaruvi sohasidagi munosabatlarini tartibga soladi.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgunga qadar xo‘jalik huquqining subyeksi bo‘lib faqatgina sotsialistik tashkilotlar va ularning bo‘linmalarigina bo‘lishi mumkin edi, ammo fuqarolarning xususiy xo‘jalik faoliyat yuritishlari man qilingan edi.

O‘zbekiston Prezidenti I.Karimov Ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasidagi ma‘ruzasida «Biz kichik, o‘rta va xususiy tadbirkorlikning yangi ichki mahsulot ishlab chiqarishda nafaqat hal qiluvchi mavqe egallashi, ayni vaqtda, uning aholi farovonligi va daromadlarini orttirishda, ishsizlik muammosini yechishda ham muhim omilga aylantirishga erishmog‘imiz lozim»,¹ deb ta‘kidlagan edi. Haqiqatan, amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq holda xususiy sektorning rivojlanishiga keng yo‘l ochib berilmoqda, buning natijasida esa xo‘jalik faoliyatida tadbirkorlik keng qanot yoymoqda. Bu esa, o‘z navbatida, fuqarolarning xo‘jalik munosabatlarining subyektlari, deb tan olinishiga olib keldi, ammo bu har qanday fuqaro ham xo‘jalik huquqining subyeksi bo‘lishi mumkin, degan so‘z emas, balki bu yerda gap faqat xo‘jalik faoliyatini amalga oshiruvchi tadbirkor-fuqarolar ustidagina bormoqda.

---

¹ «Xalq so‘zi», 2000-yil 25-yanvar.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, xo‘jalik huquqining subyektiga quyidagicha tushuncha berish mumkin. **Xo‘jalik huquqining subyekt**i, bu — xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini amalga oshiruvchi, o‘zining mulkiga, xo‘jalik huquq va majburiyatlariga ega bo‘lgan, o‘z faoliyati yuzasidan mustaqil da‘vogar va javobgar bo‘la oladigan va o‘zining huquqlarini himoya qilish uchun sudga murojaat qila oladigan (yuridik shaxs maqomini olgan) turli mulk shakllariga mansub korxonalar va ularning tuzilmalari hamda yakka tadbirkor maqomiga ega bo‘lgan fuqarolar hisoblanadi.

Xo‘jalik huquqining subyektlari tushunchasidan bunday huquqning o‘ziga xos belgilarini ajratib ko‘rsatish mumkin.

Xo‘jalik huquqi subyektining eng asosiy belgisi, bu uning o‘z mol-mulkiga ega bo‘lishidir. O‘z mol-mulkiga ega bo‘lishning huquqiy shakli — mulk huquqidir.

Ba‘zi xo‘jalik yurituvchi subyektlar (masalan, unitar korxonalar, davlat korxonalari) o‘z mol-mulkiga ega bo‘lmasdan ashyoviy huquq asosida (xo‘jalik yuritish, operativ boshqarish huquqi) o‘ziga birlashtirib qo‘yilgan mol-mulkka ega bo‘lishlari mumkin.

Mulk huquqi uning sohibiga tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanish, shuningdek, tashkil etilgan korxonaga rahbarlik qilish, ularning faoliyatini amalga oshirish shartlarini aniqlash imkoniyatini beradi.

Mulkdor bo‘lishlik, mulkdorning shu mulkka nisbatan huquqlari shakliga ham ko‘p jihatdan bog‘liq, xususan, xo‘jalik yuritish huquqi, operativ boshqarish, ijara huquqi, ichki xo‘jalik yuritishga egalik huquqi paydo bo‘lmasdan turib, xo‘jalik huquqi subyektining vujudga kelishi va taraqqiy etishi mushkul. Shaxs mulkiy baza bo‘lgan taqdirdagina subyekt tashkil etishga intilib, iqtisodiy manfaatdorlikka erishishga harakat qiladi va rivojlanadi.

Foyda ko‘rish maqsadida, tavakkal qilib tovar ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat ko‘rsatish) bilan shug‘ullanish ixtisoslashgan faoliyatga aylangan taqdirdagina bunday faoliyatning ishtirokchilarini tadbirkorlar, deb hisoblash mumkin. Agar, fuqaro bunday harakatlarni alohida hollardagina (vaqt-vaqti bilan) foyda ko‘rishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ymay amalga oshirgan taqdirda, masalan, o‘zidagi ortiqcha qishloq xo‘jalik mahsulotlarini yoki keraksiz bo‘lgan boshqa ashyolarni sotishi yoki ishlarni bajarib berish uchun shartlashib va u bajarilganligi uchun haq olinadigan bo‘lsa, bunday faoliyatni tadbirkorlik faoliyati deb bo‘lmaydi, chunki bu kabi

munosabatlar fuqarolik huquqi normalari bilan tartibga solinadi. Shuningdek, bank muassasalariga foiz olish maqsadida jamg'arma qo'ygan fuqarolar, qimmatli qog'ozlar sotib olgan shaxslar ham tadbirkorlar hisoblanmaydi.

O'zbekiston Respublikasining 2000-yil 25-maydagi «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida»gi Qonunining¹ 4-moddasiga ko'ra, tadbirkorlik faoliyati subyektlari belgilangan tartibda davlat ro'yxatidan o'tgan hamda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslardir.

Davlat hokimiyati va boshqaruv organlari (qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollardan tashqari), ularning mansabdor shaxslari, shuningdek, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishi qonun hujjatlarida man etilgan boshqa shaxslar tadbirkorlik faoliyatining subyektlari bo'lishi mumkin emas.

O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va Oliy xo'jalik sudining 2000-yil 28-apreldagi «Tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq qonunchilikni qo'llash sud amaliyoti to'g'risida»gi 2-sonli qaroriga ko'ra, yuridik shaxslar va yakka tartibdagi tadbirkorlar, shu jumladan, chet el fuqarolari yoki yuridik shaxslari, shuningdek, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar tadbirkorlik faoliyati subyektlaridir. Tadbirkor yuridik shaxsni tashkil etgan holda yoki tashkil etmasdan ham tadbirkorlik faoliyati bilan doimiy asosda shug'ullanuvchi jismoniy shaxs (yakka tartibdagi tadbirkor)dir.²

Xo'jalik huquqi subyektlarining asosiy belgisi ularning davlat ro'yxatidan o'tgan bo'lishligi hamda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda muayyan faoliyat turlari bilan shug'ullanishlari uchun albatta ruxsatnoma (litsenziya)ga ega bo'lishlari lozimligi talab etiladi.

Xo'jalik huquqi subyektlarini yana bir belgisi bilan boshqa subyektlardan ajratish mumkin. Bu ularning xo'jalik huquq va majburiyatlariga ega bo'lishligidir. Bunday huquq va majburiyatlarning doirasi O'zbekiston Respublikasi qonunlari bilan hamda ularga muvofiq qabul qilingan mazkur xo'jalik yurituvchi subyektlarining ta'sis hujjatlari bilan aniqlanadi.

Xo'jalik huquqi subyektlarining navbatdagi belgisi shuki, ular o'z faoliyatlari uchun mustaqil javobgar hisoblanadilar. Javobgarlik uning o'z mol-mulki doirasida amalga oshiriladi.

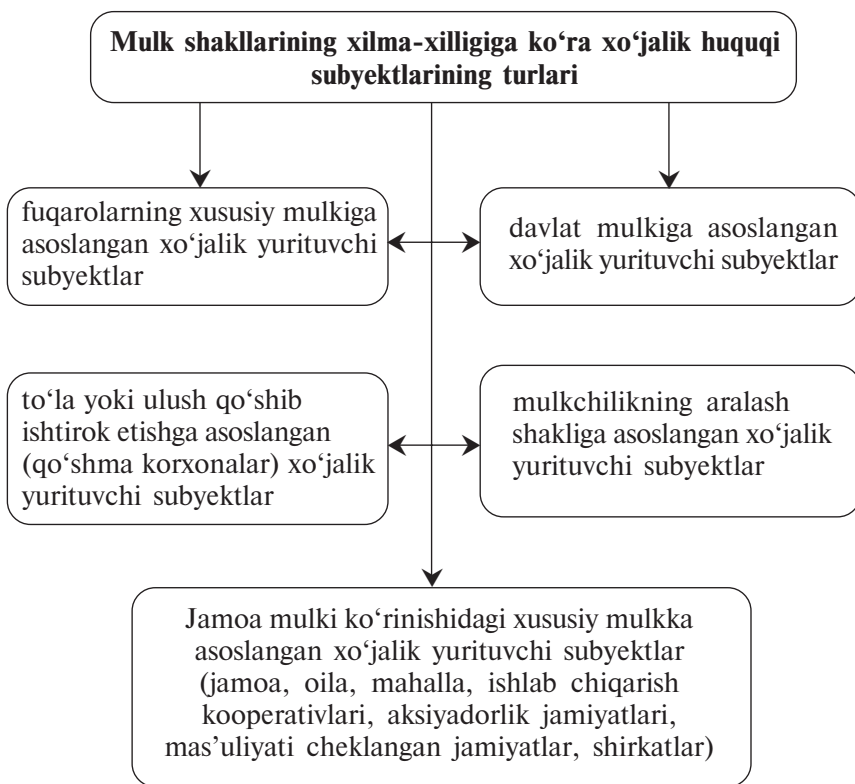
¹ «Xalq so'zi», 2000-yil 15-iyun.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi va O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi Qarorlarining to'plami. Nukus. «Bilim». 2000. 237-b.

Xo'jalik huquqi subyektlari o'z faoliyatlariga o'zlariga tegishli mol-mulk doirasida javobgar bo'lishlari bilan birga, o'zlarining buzilgan huquqlarini va qonuniy manfaatlarini sud orqali himoya qilish imkoniyatiga ega ekanliklari to'g'risidagi qoidalar qonun hujjatlarida mustahkamlangan.

Xo'jalik huquqi subyektlarining turlari

Xo'jalik huquqi subyektlarini bir necha turlarga ajratish mumkin. Subyektlarni turkumlash ularning mulkchilik shakliga, vakolatlariga, faoliyat turiga qarab belgilanadi.

Xo'jalik huquqining subyektlaridan biri xususiy korxonalaridir. Xususiy korxonada qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tkazilgan kundan boshlab yuridik shaxs huquqini oladi.

Jamoa korxonasi, shirkat, oila, mahalla, shuningdek, kooperativlar, ijara korxonalari, aksiyadorlik jamiyatlari, diniy tashkilotlar,

xo‘jalik jamiyatlari va uyushmalar hamda yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan boshqa birlashmalar xo‘jalik huquqi subyektlaridir.

Oila xo‘jalik huquqi subyekti sifatida shu oila a‘zolarining birgalikdagi ehtiyojlarini qondirish, uy-ro‘zg‘or va yordamchi xo‘jalik yuritish hamda daromad olish maqsadidagi qonun ruxsat bergan faoliyat uchun zarur bo‘lgan ishlab chiqarish vositalari, iste‘mol buyumlari va yaratilgan mahsulotlarga ega bo‘ladi. Oilaviy mulk o‘z subyektlarining har biriga aynan tegishli bo‘lgan shaxsiy va xususiy mulkdan iborat bo‘lishi mumkin.

Mahallada istiqomat qiluvchi aholi mahalla mulkining subyektidir. O‘zi saylab qo‘ygan organlar mahalla mulkini to‘la xo‘jalik yuritish asosida egallaydi va tasarruf etadi.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida kooperativ xo‘jalikni birgalikda yuritish yoki boshqa faoliyat bilan shug‘ullanish uchun a‘zolik asosida ixtiyoriy birlashgan fuqarolarning birgalikdagi mulkiga ega bo‘ladi.

Jamoa korxonasining mulki mehnat jamoasi uchun olingan mol-mulki, sotib olingan yoki qonunda ko‘zda tutilgan boshqa usullar bilan mol-mulk qo‘lga kiritilgan taqdirda vujudga keladi.

Xo‘jalik jamiyati va shirkatning mulki bu yuridik shaxs hisoblangan xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlarning asosiy va oborot fondlari, pul mablag‘lari, qimmatli qog‘ozlar, shuningdek, boshqa mol-mulkdan hosil bo‘lishi mumkin.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida **jamoat birlashmalari**— siyosiy partiyalar, ommaviy harakatlar, shu jumladan, kasaba uyushmalari, xotin-qizlar, veteranlar, yoshlar tashkiloti, ko‘ngilli jamiyatlar va boshqalar hisoblanadi.

Jamoat birlashmalari mulkida, shu birlashmalar mablag‘lari hisobidan ularning ustavlarida ko‘rsatilgan maqsadlarga muvofiq vujudga keltirilgan korxonalar ham bo‘lishi mumkin.

Diniy tashkilotlar xo‘jalik huquqi subyekti sifatida binolar, diniy buyumlar, ishlab chiqarish ijtimoiy va hayriya ahamiyatiga ega bo‘lgan obyektlar, diniy tashkilotlarning faoliyatini ta‘minlash uchun zarur bo‘lgan pul mablag‘lari va boshqa mol-mulklarga ega bo‘lishi mumkin.

Ma‘lumki, **O‘zbekiston Respublikasi**ning davlat mulki tarkibiga respublika mulki, ma‘muriy-hududiy tuzilmalarining mulki, ya‘ni

munitsipal mulk kiradi. Respublika mulkining obyektlari boʻlib yer, yerosti boyliklari, ichki suvlar, respublika hududi doirasidagi havo havzasi, oʻsimliklar va hayvonot dunyosi, hokimiyat va davlat idoralarining mol-mulki, madaniy va tarixiy boyliklari, budget mablagʻlari, respublika va davlat ahamiyatidagi banklar, sugʻurta, rezerv fondlari va boshqalar kiradi.

Xalq respublika mulkining subyekti hisoblanib, mulk huquqini xalq nomidan Oliy Majlis va mahalliy hokimiyat organlari amalga oshiradilar.

Davlat mulki boʻlgan va davlat korxonasiga birlashtirib qoʻyilgan mol-mulk xoʻjalik yuritish huquqi asosida korxonaga tegishlidir. Korxonaga oʻz mol-mulki bilan toʻla xoʻjalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, mazkur mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi, unga nisbatan oʻz xohishi bilan qonunga zid kelmaydigan har qanday harakatlarni amalga oshiradi.

Davlat mol-mulkini boshqarish vakolati berilgan davlat idoralari har xil korxonalarni tashkil etish, uning faoliyat maqsadlarini aniqlash, qayta tuzish va tugatish masalalarini hal etadilar.

Xoʻjalik huquqining subyekti sifatida xorijiy mamlakatlar fuqarolari va yuridik shaxslar ishtirokidagi qoʻshma korxonalar ham faoliyat yuritadilar.

Xoʻjalik huquqining subyekti sifatida xorijiy mamlakatlar fuqarolari Oʻzbekiston Respublikasi «Mulchilik toʻgʻrisida»gi Qonunining 34-moddasiga koʻra Oʻzbekiston Respublikasi fuqarolar mulkiga taalluqli qoidalari Oʻzbekiston Respublikasidagi xorijiy fuqarolarning mulkiga ham tegishlidir.

Qoʻshma korxonalar yuridik shaxs sifatida chet ellik investorning Oʻzbekiston Respublikasida faoliyat koʻrsatib turgan korxonada ulush qoʻshish yoʻli bilan barpo etiladi.

Qoʻshma korxonaga barpo etish toʻgʻrisidagi qarorni chet ellik investor bilan Oʻzbekiston Respublikasidagi korxonaga (mol-mulk) egasi qabul qiladilar.

Chet ellik investor qoʻshma korxonaga tarkibidan butunlay chiqqanida yoki bu korxonalar tugatilgan taqdirda, korxonaga mulkidan oʻz ulushini bozor qiymatiga muvofiq pul yoki tovar shaklida qaytarib olish huquqiga ega boʻladi.

Xoʻjalik huquqi subyektlari vakolatlariga koʻra ham quyidagi turlarga ajratiladi:

1) *faqat xo'jalik faoliyatini amalga oshiruvchi korxonalar* (fermer xo'jaliklari, xususiy korxonalar va boshqalar);

2) *boshqaruvni amalga oshiruvchi subyektlar* (hokimiyat, vazirliklar, davlat organlari);

3) *har ikkalasini qo'shib olib boruvchi subyektlar* (konsern, korporatsiya)ga bo'lish.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni faoliyat maqsadiga (turiga) qarab ikki turga ajratish mumkin:

1) *tijoratchi tashkilot;*

2) *tijoratchi bo'lmagan tashkilot.*

Tijoratchi tashkilot, bu foyda olishni o'z faoliyatining asosiy maqsadi qilib qo'ygan subyekt bo'lib (xususiy korxonalar, xo'jalik jamiyatlari), tijoratchi tashkilotlarning huquqiy holati O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi va boshqa qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan. Tijoratchi bo'lmagan xo'jalik yurituvchi subyektlar o'z oldiga muayyan maqsadni ko'zlagan holda harakat qilib, foyda ko'rishni ko'zlamaydi.

Xo'jalik huquqi subyektlarini tashkil etish va tugatish

Fuqarolik qonun hujjatlaridan ma'lumki, yuridik shaxs davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan boshlab tashkil etilgan hisoblanadi. Yuridik shaxsni davlat ro'yxatidan o'tkazish uni tashkil etishdagi yakunlovchi bosqich bo'lib hisoblanadi, ammo xo'jalik yurituvchi subyektlar tashkil etilishida davlat ro'yxatidan o'tkazilgunga qadar bir qancha bosqichlarni bosib o'tishi lozim. Avvalo, muassislar o'zlarining umumiy yig'ilishlariga to'planadi. Aynan shu yig'ilishda ular o'zlarining mulklarini umumlashtirish — birlashtirish asosida yakuniy maqsadlariga erishish uchun barcha harakatlar doirasini aniqlab oladilar hamda ta'sis hujjatlarini ishlab chiqib, uni tasdiqlaydilar va qaror qabul qiladilar. Shunday qilib, xo'jalik huquqi subyektini tashkil etish deganda, tashkilot va shartnomaviy birlashmalariga huquqiy maqom berish uchun yuridik ahamiyatga ega bo'lgan barcha tegishli hujjatlarni qabul qilishga qaratilgan harakatlar majmuyi tushuniladi. Xo'jalik huquqi subyektlarining tashkil qilinishi kimning xohish-irodasiga va qanday tartibda amalga oshirilayotganligiga qarab ta'sis-farmoyish, ta'sis, shartnomaviy-ta'sis usullariga bo'linadi.

Ta'sis-farmoyish usuli bilan, asosan, davlat mulkiga asoslangan korxonalar tashkil qilinadi. Bu usulning xarakterli tomoni shundaki, bunda xo'jalik yurituvchi subyekt davlat vakil qilgan shaxs tomoni-

dan tashkil etiladi. Misol tariqasida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 1999-yil 14-oktabrdagi 462-sonli qaror bilan O‘zbekiston «O‘zbekiston-Shveysariya» qo‘shma korxonasi tashkil topganligini keltirish mumkin.

Ta’sis etish usuli bilan bitta shaxs ishtirokidagi tashkilotlar ham tuzilishi mumkin. Ularning faoliyati xususiy mulkka asoslangan bo‘ladi.

Shartnomaviy ta’sis usuli bilan ikki va undan ortiq ta’sislar tomonidan o‘zlarining mulkiy ulushlarini birlashtirish asosida ta’sis shartnomasi tuzish yo‘li bilan xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining faoliyat yo‘nalishlari belgilanadi va tuziladi.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektining tugatilishi uning huquqi va majburiyatlarini huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o‘tmasdan, balki bekor qilinishiga olib keladi. Xo‘jalik huquqi subyektining tugatilishi ixtiyoriy va majburiy asosda bo‘lishi mumkin.

Tugatish uchun uni tashkil etishdan ko‘zlangan maqsadga erishilganligi yoki xo‘jalik yurituvchi subyektini tashkil qilish vaqtida qonun hujjatlari buzilishiga yo‘l qo‘yilgan bo‘lsa va bularni bartaraf etib bo‘lmasa, manfaatdor shaxslarning arizalariga muvofiq sud xo‘jalik subyektini ro‘yxatdan o‘tkazishni haqiqiy emas, deb topishi mumkin.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektini tugatish tartibi O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yil 3-iyundagi 327-sonli «Moliyaviy-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirmagan va qonunchilikda belgilangan muddatga o‘zlarining ustav jamg‘armalarini shakllantirmagan korxonalarini tugatish tartibi to‘g‘risida»gi qarorida belgilangan.

Xo‘jalik subyektlarini tugatishning alohida asosi bo‘lgan bankrotlik natijasida tugatilish tartibi O‘zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to‘g‘risida»gi Qonuniga muvofiq amalga oshiriladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish

Tadbirkorlik faoliyati yuridik shaxs hamda yuridik shaxs tuzmagan holda amalga oshirilgan ekan, ular tadbirkorlik subyektini maqomini olishlari uchun belgilangan tartibda davlat ro‘yxatidan o‘tgan bo‘lishlari talab qilinadi. Tadbirkorlik subyektlarini ro‘yxatdan o‘tkazish munosabatlari O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»,

«Dehqon xo'jaligi to'g'risida», «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi Qonunlar hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 20-avgustdagi 357-sonli «Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish uchun ro'yxatdan o'tkazish tartibotlari tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida»gi qarori va shu qaror asosida tasdiqlangan «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va ruxsat beruvchi hujjatlarni rasmiylashtirish tartibi to'g'risida»gi Nizom, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 12-avgustdagi «Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslarni ro'yxatdan o'tkazishni tartibga solish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori hamda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 2-sentabrdagi «Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi yuridik shaxs bo'lmagan yakka tartibdagi tadbirkorlarni davlat ro'yxatidan o'tkazish, hisobga qo'yish va import operatsiyalari subyektlarining hisobga olish kartalarini berish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida»gi qarorlari bilan tartibga solinadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2006-yil 24-mayda qabul qilgan «Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishning xabardor qilish tartibini joriy etish to'g'risida»gi qaroriga asosan tadbirkorlik faoliyatini tashkil qilish uchun ma'muriy sarf-xarajatlarni kamaytirish, tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish va hisobga qo'yishdagi byurokratik to'siqlar va g'ovlarni bartaraf etish yo'li bilan yanada qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida 2006-yilning 1-sentabridan boshlab tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olishning xabardor qilish tartibini o'rnatilishi belgilab berilgan. Yer maydonlari ajratib berish, gaz va elektr tarmoqlariga ulash to'g'risida, shuningdek, litsenziyalanadigan faoliyat bo'yicha qaror talab etiladigan tadbirkorlarni ro'yxatga olish bundan mustasno.

Tadbirkorlik subyektlarini davlat ro'yxatiga olish, tegishli ravishda, yustitsiya organlari yoki tuman (shahar)lar hokimliklari huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatga olish inspeksiyalari tomonidan bir vaqtning o'zida ularni soliq va statistika organlarida hisobga qo'yganda amalga oshiriladi.

Ariza-xabarnomani bergan paytdan boshlab tadbirkorlik subyektini davlat ro'yxatiga olib, unga davlat ro'yxatiga olinganligi to'g'risidagi guvohnomani berishgacha o'tadigan muddat ko'pi bilan ikki ish kunini tashkil etishi kerak.

Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazuvchi organlarga quyidagilar kiradi:

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi;
Qoraqalpog'iston Respublikasi Adliya vazirligi;
viloyat adliya boshqarmalari;
tuman(shahar) Davlat soliq inspeksiyalari;
tumanlar (shaharlar) hokimliklari huzuridagi Tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish inspeksiyalari.

Tijorat faoliyati uchun mo'ljallangan tovarlarni olib keluvchi jismoniy shaxslar («chetdan tovar olib keluvchilar»)ni yuridik shaxs bo'lmasdan yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazish jismoniy shaxsning yashash joyidagi tumanlar (shaharlar) Davlat soliq inspeksiyalarida amalga oshiriladi.

Xo'jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida davlatning ishtiroki

O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishining asosiy tamoyillaridan biri, bu davlatning bosh islohotchi ekanligidir.

«Davlatning boshqaruv sohasidagi roli inkor etilsa, ma'muriy buyruqbozlik tizimidan iqtisodiyotning bozor tamoyillariga o'tishini ta'minlash qiyin kechadi.

O'z-o'zidan ravshanki, bozor munosabatlari me'yor mustahkamlanib, islohotlarning ortga qaytmasligi ta'minlanib borgan sari davlatning ta'siri ham shunga muvofiq ravishda izchillik bilan kamayib boraveradi».¹

Shu nuqtayi nazardan davlat iqtisodiyot va ijtimoiy hayotning hamma sohalarini o'zgartirish rejalarini tuzib, uni izchillik bilan amalga oshirishni ta'minlashni o'z zimmasiga oladi. Bu esa bozor sharoitida iqtisodiyotni davlat yo'li bilan boshqarish va tartibga solish hamda ijtimoiy va iqtisodiy muammolarni bevosita huquqiy vositalar yordamida hal etishga imkoniyat yaratadi.

Davlat xo'jalik huquqi subyektlariga xos bo'lgan xususiyatlarga ega. Bular:

birinchidan, uning o'z mulkiga egaligida;
ikkinchidan, uning xo'jalik faoliyatini boshqarilishida;
uchinchidan, bevosita xo'jalik vakolatlariga egaligida;

---

¹ *Karimov I.A.* O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. —T.: «O'zbekiston». 1997. 189- bet.

to‘rtinchidan, xo‘jalik aloqalarida boshqa ishtirokchilar bilan shartnomaviy munosabatlarga kirishishlarida gavdalanadi.

Xo‘jalik huquqining subyekti sifatida davlat bir vaqtning o‘zida boshqa xo‘jalik huquqining subyektlaridan farq qiladi. Bu shunda ko‘rinadiki, uning faoliyatida xo‘jalik faoliyati ustidan rahbarlikni amalga oshirish anchayin ustunroq turadi. Davlat iqtisodiy munosabatlarga kirishar ekan, boshqa subyektlar kabi o‘z faoliyatini amalga oshirishi uchun uning ruxsatnoma olishi talab etilmaydi. Shu bilan birga, iqtisodiyotga rahbarlik qilishining yuridik kuchga ega bo‘lgan normativ hujjatlar asosida amalga oshirilishi ham unga xos bo‘lgan xususiyatlardan hisoblanadi.

Davlatni xo‘jalik huquqi subyektlari qatoriga qo‘shmaslik, xo‘jalik faoliyatiga oid masalalarni hal qilishda ko‘pgina noaniqliklarning kelib chiqishiga, bu boradagi masalalarni qaysi huquq sohasi normalari bilan tartibga solinishi lozimligi to‘g‘risidagi masalalarda chalkashliklarning kelib chiqishiga sabab bo‘lar edi. Davlatning xo‘jalik huquqining subyekti sifatida o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat.

Davlatning o‘z mulkiga ega ekanligi to‘g‘risida shuni ta’kidlash joizki, respublikamiz mustaqillikka erishgan dastlabki yillarning o‘zidayoq, O‘zbekiston o‘zining «Mulkchilik to‘g‘risida»gi Qonunini qabul qildi va ushbu qonunga muvofiq O‘zbekiston davlati mulk egasi sifatida tan olindi. 1978-yilgi O‘zbekistonning Konstitutsiyasida jamiyatning iqtisodiy negizini asosan sotsialistik mulkning ikki xil shakli, ya’ni davlat va kolxoz-kooperativ mulki tashkil etilishi belgilangan edi. Endilikda mulk ommaviy va xususiy shakllarda mavjud bo‘lishligi qonuniy mustahkamlanib, hatto fuqarolarning mulki qaysi shakllarda va qay maqomda mavjud bo‘lishligi qonuniy hal etilib, mulklar tengsizligiga barham berildi.

Mulkning kimga tegishli bo‘lishidan qat’i nazar, teng ravishda rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratilib, ularni bab-baravar huquqiy muhofaza qilish qoidalari tegishli qonunlarda o‘z ifodasini topdi.

Davlatning barcha mol-mulkini, bu mulk respublika yoki mahalliy davlat hokimiyati organlariga tegishli bo‘lishidan qat’i nazar, asosan, ikki guruhga:

- 1) davlat korxonalari va muassasalariga birlashtirib qo‘yilgan mulk;
- 2) tegishli budjet mablag‘lari va davlat korxonalari, muassa-

salariga birlashtirilgan respublikaning davlat xazinasini tashkil qiladigan mol-mulklarga ajratish mumkin.

Respublika mulki obyektlari doirasiga kiritilgan obyektlar davlatimiz milliy boyligining asosini tashkil qiladi. Bu mulk davlat hokimiyat va boshqaruv organlarini amal qilish, umumdavlat vazifalarni amalga oshirish uchun (mudofaa kuchlari, chegara qo‘shinlari, milliy xavfsizlik va ichki ishlarning mulklari asosida), O‘zbekiston xalq xo‘jaligini rivojlantirilishini ta‘minlovchi tarmoqlar (mudofaa ishlab chiqarishiga xos korxonalar, yoqilg‘i-energetika kompleksi, transport, aloqa tarmoqlari), shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi ta‘minoti uchun zarur bo‘lgan tarmoqlar (farmatsevtika, tibbiyot-biologik preparatlarni, spirt mahsulotlarini ishlab chiqaruvchi korxonalar) uchun zarur bo‘lib hisoblanadi.

Yuqorida qayd etilgan mulk obyektlari asosida O‘zbekiston davlati xo‘jalik faoliyatini amalga oshiradi. Ushbu mulklarni davlat o‘z organlari orqali korxonalarining xo‘jalik yuritishiga berib, yangi subyekt-korxonalarni tashkil etadi. Shu bilan birga, bu korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish, xususiy lashtirish masalasini, ularning tugatilish masalalarini bevosita mulkdor bo‘lgan davlat o‘zining maxsus organlari vakolatiga kiritgan.

Davlat mulki bo‘lgan maxsus obyekt davlat xazinasiga O‘zbekiston Respublikasi nomidan tushadigan soliqlar, yig‘imlar va boshqa majburiy to‘lovlar bo‘yicha davlat kreditor hisoblanadi. Shuningdek, davlat nomidan tuzilgan shartnomalar bo‘yicha g‘azna mablag‘lari hisobidan javobgar hisoblanadi. Davlatning xo‘jalik vakolati tadbirkorlik va xo‘jalik subyektlariga nisbatan boshqaruv faoliyati bo‘lib hisoblanadi.

Davlat xo‘jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan xalq nomidan harakat qiluvchi subyekt sifatida qonun chiqarish orqali umumiy asosda o‘z ta‘sirini ko‘rsatadi, bunda u davlat vazifalarining mohiyatidan kelib chiqib xo‘jalik munosabatlarida ishtirok etadi, jumladan, uning xo‘jalik subyekti sifatidagi faoliyati uning o‘z ehtiyojlaridan kelib chiqib moddiy-texnika ta‘minoti, investitsiyalash kabi masalalarni hal qilishda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo‘ladi.

Xo‘jalik faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi usuli umumiy va alohida asoslarda amalga oshiriladi. Umumiy asos qonun chiqarish bo‘lib hisoblansa, alohida asosda turli-tuman sohalar

bo'yicha xo'jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan o'z ta'sirini o'tkazadi, ya'ni iqtisodiy faoliyatning turli jihatlarini tartibga soladi. Masalan, davlat ehtiyojlari uchun qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetkazib berish va xarid qilish, budget manfaatlarini ko'zlagan holda qonunlar, ekologiya masalalariga oid, tabiatni muhofaza qilish to'g'risidagi qonunlarning qabul qilinishi orqali subyekt sifatida ko'rinadi.

? *Nazorat savollari*

1. Xo'jalik huquqi subyektlarining belgilarini ko'rsating.
2. Xo'jalik huquqi subyektlarining tashkil qilinishi tartibini tushuntiring.
3. Xo'jalik huquqi subyektlarining qanday turlari mavjud?

***IV bob.* MULKNI DAVLAT TASARRUFIDAN CHIQARISH VA XUSUSIYLASHTIRISH**

Xususiylashtirish tushunchasi. Xususiylashtirishni huquqiy tartibga soluvchi qonunlar va qonunosti me'yoriy hujjatlar. Xususiylashtirishni amalga oshiruvchi davlat organlari va ularning vakolatlari. Xususiylashtirish obyektlari. Xususiylashtirish shakllari va usullari.

Xususiylashtirish tushunchasi

Respublikamizda davlat mulkini xususiylashtirish jarayonining olib borilayotgani iqtisodiy islohotlarning va aholi turmush sharoitining tobora farovonlashuviga olib keladigan huquqiy vositalardan biri hisoblanadi. Buning sababi shundaki, mulkni xususiylashtirish jarayoni har bir davlatning o'z ichki sarmoyasini, shu bilan birga, tashqi xususi sarmoyalarni olib kirishni rag'batlantirishga asos bo'ladi, mamlakatimiz va chet ellik sarmoya sohiblariga yangi huquqiy va iqtisodiy imkoniyatlar ochib beradi.

Xususiylashtirish xususi sektorning rivojlanishi va tadbirkorlarning ko'payishiga, davlatga hamda iste'molchilarga ham foyda keltiradi. Chunki bu moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga, xizmat ko'rsatishning rivojlanishi va raqobatning kuchayishiga, bozorlarda narxlarning pasayishiga yordam beradi, shuningdek, korxonalarda yangi ish o'rinlari yaratilishiga, ishsizlar sonining qisqarishiga, xususi sektorda xizmat qiladigan shaxslarning ko'proq foyda olishi va shu tufayli yanada samaraliroq mehnat qilishga qiziqishlarining ortishiga olib keladi.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning asosiy mohiyati jamiyatdagi mulkni mulkdorlarga topshirishdan iboratdir. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning zaruriyati davlatning mulkchilik hamda xo'jalik yuritish sohasidagi monopoliyasiga barham berish orqali ko'p ukladli iqtisodiyotni vujudga keltirishdir. Chunki xususiylashtirish natijasida turli xil mulk shakllari vujudga keladi va ular asosida turli tashkiliy-huquqiy shaklga ega bo'lgan xo'jalik yurituvchi subyektlar (xo'jalik jamiyatlari, xo'jalik shirkatlari va h.k.) tashkil etiladi.

Davlat tasarrufidan chiqarish, bu — davlat korxonalarini va tashkilotlarini jamoa, ijara korxonalariga, xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlariga, davlatga qarashli mulk bo‘lmaydigan boshqa korxonalar va tashkilotlarga aylantirishdir.

Xususiylashtirish esa jismoniy shaxslarning va davlatga taalluqli bo‘lmagan yuridik shaxslarning davlat mulki obyektlarini yoki davlat aksiyali jamiyatlarining aksiyalarini davlatdan sotib olishidir.

Turli mulk shakllari hamda turli tashkiliy-huquqiy shakldagi xo‘jalik yurituvchi subyektlarning mavjud bo‘lishi esa aralash iqtisodiyotning asosiy belgisi bo‘lib hisoblanadi. Ular sotsialistik tuzumdagidek bir-birini inkor etmaydi, aksincha bir-birini to‘ldirib boradi. Korxonalarni xususiylashtirish orqaligina iqtisodiyotda raqobat muhitini shakllantirish va shu orqali xo‘jalik yuritish sohasida davlat monopoliyasini bartaraf etish mumkin. «Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, bugungi kunda davlat korxonalari nodavlat korxonalari bilan raqobatga dosh bera olmayapti. Zarar ko‘rib ishlayotgan va samaradorligi past korxonalarning aksariyati aynan davlat korxonalari yoki davlat ulushi yuqori bo‘lgan aksiyadorlik jamiyatlari ekani buni amalda tasdiqlab turibdi. Bunday holatning bosh sababi — bu korxonalarda haqiqiy xo‘jayinning yo‘qligi, real iqtisodiy omil va usullarning ishga solinmaganligidir».¹

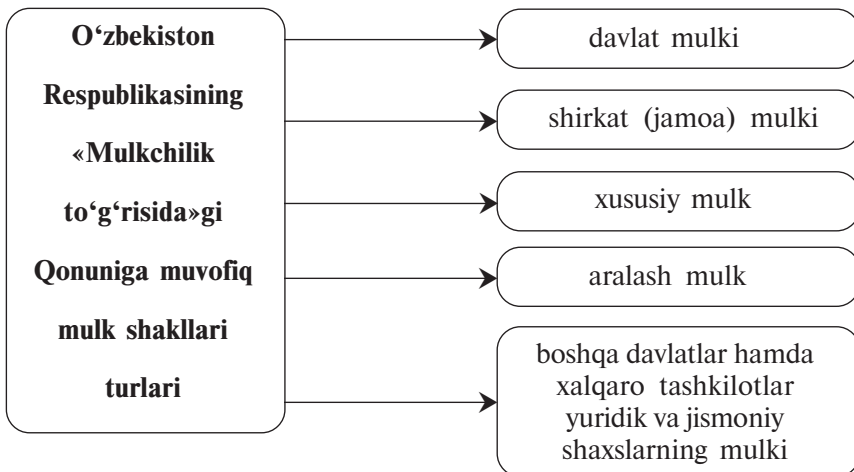
Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari

Iqtisodiy islohotlarni kafolatli amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri ularning huquqiy negizini yaratishdir. Iqtisodiy islohotlar qonun hujjatlari asosida amalga oshirilgandagina ular muayyan natija beradi va orqaga chekinmaydi. Shuning uchun ham islohotlarning huquqiy negizini yaratish bir qancha muhim yo‘nalishlar bo‘yicha amalga oshirildi. Mazkur yo‘nalishlardan biri mulkchilik munosabatlariga asos soladigan qonunlar majmuyini yaratishga qaratilgan edi. Mazkur qonunlarni qabul qilmasdan turib odamlarni mulkka bo‘lgan munosabatlarini o‘zgartirib bo‘lmas edi. Shuning uchun ham O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida xususiylashtirishning daxlsizligi belgilab qo‘yildi. Biroq, Konstitutsiya qabul qilinguniga qadar mulkchilik munosabatlariga doir boshqa qonunlar qabul qilingan edi. Ushbu qonunlarning

---

¹ *Karimov I.A.* Odamlarning tashvish va orzu-intilishlari bilan yashash faoliyatimiz mezoniga aylansin. Soliq va bojxona xabarlari. 2002-yil 23-iyul.

dastlabkisi 1990-yil 31-oktabrda qabul qilingan O‘zbekiston Respublikasining «Mulkchilik to‘g‘risida»gi Qonuni bo‘ldi.

Qonun, shuningdek, barcha mulk shakllarining tengligini va ularni huquqiy jihatdan muhofaza etilishini kafolatlab qo‘ydi. Eng muhimi, mazkur qonun mulkdorning mulkiy huquqlari doirasini belgilab berdi.

1991-yil 19-noyabrda esa O‘zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to‘g‘risida»gi Qonuni qabul qilindi. Mazkur qonunlarni birin-ketin qabul qilishdagi mantiqiy bog‘liqlik shundan iborat ediki, mulkdorning mulkiy huquqlarini kafolatlamay, xususiylashtirishni amalga oshirish jarayoni qiyin kechardi. Chunki yuridik va jismoniy shaxslarning xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini ta’minlashning yagona yo‘li, ularning mulkiy huquqlarini kafolatlashdan iborat edi. Aynan 1991-yil 19-noyabrdagi qonun davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning shakllarini, shartlarini hamda amalga oshirish tartibini belgilab berdi. Mazkur qonunga muvofiq, davlat mulki obyektlari Vazirlar Mahkamasi yoki u vakolat bergan organ qarori bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan bo‘ldi. Davlat tasarrufidan chiqarilishi va xususiylashtirilishi mumkin bo‘lmagan hamda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan davlat tasarrufidan chiqariladigan va xususiylashtiriladigan obyektlar hamda korxonalarining ro‘yxati O‘zbekiston Respublikasining Oliy Majlisi tomonidan belgilab beriladigan bo‘ldi. Aynan mazkur

ro'yxatlar O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 31-avgustdagi «Ayrim korxonalar va mol-mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning ba'zi masalalari to'g'risida»gi qarori¹ bilan tasdiqlandi. Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturlar asosida bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda. Xususiylashtirishning birinchi bosqichi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 23-sentabrdagi qarori bilan boshlab berildi² hamda 1994-yilning o'rtalarigacha davom etdi. Mazkur bosqichda umumiy uy-joy fondi, savdo, mahalliy sanoat, xizmat ko'rsatish korxonalari va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tayyorlash tizimlari xususiylashtirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994-yil 21-yanvardagi «Iqtisodiy islohotlarni yanada chuqurlashtirish, xususiylashtirish mulk manfaatlarini himoya qilish va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi hamda 1994-yil 15-martdagi «O'zbekiston Respublikasida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonini yanada rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi Farmonlari xususiylashtirishning navbatdagi bosqichiga o'tish uchun turtki bo'ldi.

1994-yil 21-yanvardagi Farmon bilan Vazirlar Mahkamasiga xususiylashtirish bo'yicha davlat dasturini ishlab chiqish vazifasi yuklatildi. Mazkur dasturda sanoat va qurilish tarmoqlarida xususiylashtirishning amalga oshirilishiga, shuningdek, fuqarolarning xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini ta'minlash maqsadida yopiq aksiyadorlik jamiyatlarini ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirish masalalariga ko'proq e'tibor qaratilishi lozimligi ta'kidlandi.

1994-yil 15-martdagi Farmonda qimmatbaho qog'ozlar bozorini rivojlantirish, aksiyadorlik jamiyatlarida davlatga tegishli aksiyalar ulushini qisqartirish hamda xususiylashtirish cheklab qo'yilgan korxonalar sonini kamaytirish masalalari o'z aksini topgan.

Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga taalluqli bo'lgan qonun hujjatlarini ularning maqsadlaridan kelib chiqqan holda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchisi, bevosita davlat mulkini xususiylashtirishga oid qonun hujjatlari bo'lsa, ikkinchisi

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1995-yil, 9-son, 194-modda.

² «Основы приватизации». ИПК «Шарқ», том 1, 1996, с. 7.

ana shu qonun hujjatlarining samarali ijrosini ta'minlashga qaratilgan normativ hujjatlar. Misol uchun, 1995-yil 12-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Davlat mulki bo'lgan korxonalarni aksiyalashtirishni jadallashtirish va qimmatli qog'ozlar bozorini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni¹ qabul qilindi. Mazkur Farmonda davlat boshqaruvi organlarining mansabdor shaxslari hamda korxonalar va tashkilotlarning rahbarlari orasida hanuzgacha saqlanib qolgan boshqaruvning ma'muriy buyruqbozlik tizimi paydo qilgan boqimandalik kayfiyati davlat korxonalarini aksiyalashtirish muddatlarini cho'zib yuborishayotgani tanqid ostiga olingan.

Xususiylashtirishning ikkinchi bosqichi (1995—1996-yillar) ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlarini yaratish, korxonalarining aksiyalarini muomalaga chiqarish, ko'chmas mulk hamda qimmatli qog'ozlar bozorini shakllantirish, sanoat, qurilish va transport sohasidagi hamda agrosanoat kompleksining go'sht-sut, oziq-ovqat va paxta tozalash tarmoqlaridagi o'rta va yirik korxonalarni, shuningdek, sayyohlik komplekslarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bilan xarakterlanadi.²

2003-yildan boshlab xususiylashtirish jarayonida sifat jihatidan tub o'zgarish ro'y berdi. Shu vaqtgacha amalga oshirilgan iqtisodiy islohotlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, korxonalarining nizom jamg'armasida davlat ulushining yuqori bo'lishi ularning iqtisodiy va xo'jalik faoliyatiga davlatning bevosita aralashuviga olib kelayotgan edi. Mazkur omillarni bartaraf etish maqsadida 2003-yil 24-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston iqtisodiyotida xususiy sektorning ulushi va ahamiyatini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni qabul qilindi. Ushbu Farmon ustav fondida davlatning ulushi 25% va undan kam miqdorni tashkil etgan aksiyadorlik jamiyatlarida davlat ulushini saqlab qolish maqsadga muvofiq emasligi va mazkur ulush fond bozorida xususiy sektorga sotib yuborilishi kerakligi belgilab qo'yildi. Avvallari korxonalarining davlatga tegishli aksiya paketlari shu korxonalar uyushmasining ishonchli boshqaruviga topshirilgan edi.

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari. 1995—1999. 4-tom. —T.: «Adolat», 2000-yil, 23-bet.

² Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. —T.: «O'zbekiston», 1998. 221-bet.

Xususiylashtirishning usullari va shakllari

Bozor munosabatlari ko‘p ukladli iqtisodiyot bo‘lganligi uchun davlat mulkini xususiylashtirish ham bir nechta shakl va usullarda amalga oshiriladi. Xususiylashtirish bo‘yicha jahon tajribasi tahlil etilganda, uni **yettita usulda** amalga oshirish mumkinligi aniqlandi.¹

Birinchisi, davlat korxonalarini aksiyalarini erkin sotish. Biroq, fond bozori yaxshi rivojlanmagan davlatlarda xususiylashtirishni mazkur usulda amalga oshirish juda qiyin kechadi, chunki ushbu aksiyalarni reklama qilish uchun ko‘p mablag‘ sarflanadi.

Ikkinchisi, aksiyalarni auksionlarda sotish. Aksiyalarni auksionlarda sotishdan maqsad, xususiylashtirish jarayonida suiiste‘mollikka yo‘l qo‘ymaslikdir. Masalan, Meksikada xususiylashtirishning dastlabki bosqichida hokimiyat tepasidagi partiyaning safdoshlariga korxonalar arzonlashtirilgan narxda sotib yuborilganligi nizolarning kelib chiqishiga sababchi bo‘lgan.

Uchinchisi, davlat korxonalariga xususiylashtirish kiritish. Bunda korxonalar to‘g‘ridan to‘g‘ri sotib olinadi yoki uning aksiya paketi xarid qilinadi. Biroq yirik hamda strategik ahamiyatga ega bo‘lgan korxonalar uchun mazkur usul maqbul hisoblanmaydi, chunki ularda davlat albatta o‘z ulushini saqlab qolishi shart.

To‘rtinchisi, korxonaning mol-mulklarini sotib yuborib, tushgan mablag‘lar bilan uning qarzlarini qoplash hamda korxonani butunlay tugatish. Mazkur usul korxonaning iqtisodiy ahvolini yaxshilash imkoniyati mavjud bo‘lmagan vaziyatlarda qo‘llaniladi. Polsha davlatida mazkur usul keng qo‘llanilgan.

Beshinchisi, davlat korxonalarini turli qismlarga bo‘lib yuborib, ularni alohida-alohida sotish. Bunda yirik korxonalar bir nechta korxonalar majmuasidan iborat bo‘ladi. Mazkur korxonalardan yaxshi daromad keltiradigani alohida korxonalar sifatida sotib yuborilishi mumkin.

Oltinchisi, korxonani uning rahbari yoki mehnat kollektivi tomonidan sotib olinishi. Xususiylashtirishning mazkur usulida ishchi bir vaqtning o‘zida ham mulkdor bo‘ladi, ham bozor munosabatlari sharoitida ijtimoiy jihatdan himoyalangan bo‘ladi. Ushbu usul AQSHda keng qo‘llaniladi va mazkur korxonalarga soliqlar bo‘yicha ko‘proq imtiyozlar berishga harakat qilinadi.

Yettinchisi, davlat korxonasini ijaraga berish yoki uni boshqarishni shartnoma asosida muayyan xususiylashtirishga topshirish.

¹ «Основы приватизации». ИПК «Шарқ», том 1, 1996. с.16.

Xususiylashtirishning ushbu usulida yangi shakldagi korxonalar o'zining imkoniyatlarini to'liq namoyon eta olmaydi.

Jahon tajribasidan hamda ichki sharoitdan kelib chiqqan holda O'zbekistonda xususiylashtirishning quyidagi usul va shakllaridan foydalanildi:

- davlat korxonasini jamoa korxonasiga, xo'jalik jamiyati yoki shirkatiga aylantirish;
- ijaraga olingan korxonani kelgusida haq to'lab sotib olish sharti bilan davlat korxonasini ijara korxonasiga aylantirish;
- davlat korxonasini tanlov yo'li bilan yoki kimoshdi savdosida davlatga taalluqli bo'lmagan yuridik va jismoniy shaxslarga sotish.

Davlat korxonasini jamoa korxonasiga aylantirish, mehnat jamoasi a'zolari tomonidan davlat mulkining sotib olinishi yoki bu mulkning ularga tekin berilishi yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda jamoa korxonasining ustavida har bir xodimning mol-mulkdagi hamda foydadagi ulushi belgilab qo'yiladi. Mazkur miqdor xodimlarning ish staji, maoshining miqdori va boshqa omillardan kelib chiqqan holda belgilanadi.

O'zbekistonda xususiylashtirishning davlat korxonalarini xo'jalik jamiyatlari va shirkatlariga aylantirish usuli keng qo'llanildi. Xususiylashtirishning mazkur usulini qo'llashdan maqsad, bozor iqtisodiyoti sharoitida fuqarolarni mulkdor qilish orqali ularni ijtimoiy jihatdan himoyalashdir. Chunki bozor munosabatlariga o'tish davrida ishsiz fuqarolarning soni ortadi hamda ularni ijtimoiy jihatdan himoyalash dolzarb muammolardan biri bo'lib qoladi. Aynan mana shunday vaziyatda fuqaro birorta korxonaning aksiyasiga ega bo'lsa yoki uning nizom jamg'armasida o'z ulushiga ega bo'lsa, u ijtimoiy jihatdan himoyalangan bo'ladi, chunki ular vaqt-vaqti bilan dividend olib turishadi. Dastlab yopiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlari tashkil etilgan bo'lsa, keyinchalik fuqarolarning xususiylashtirish jarayonida faol ishtirokini ta'minlash uchun, ular ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirila boshlandi. Biroq iqtisodiy tahlillar mazkur jamiyat va shirkatlarda davlat ulushining saqlanib qolishi maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatdi. Shuning uchun ham keyingi davrdagi iqtisodiy islohotlar xo'jalik jamiyatlari va shirkatlaridagi davlat ulushlarini mumkin qadar qisqartirishga yoki bo'lmasa ularning barchasini xususiy sektorga o'tkazib yuborishga qaratildi. Eng achinarlisi, mazkur korxonalarda aksiyadorlarning

o'z huquqlarini bilmasliklari yoki ularni amalga oshirmasliklari, mulkdor sifatida ularning manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shuning uchun ham korxonalarining korporativ boshqaruvini tubdan isloh etish dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Davlat mulki obyektlarini tanlov asosida sotish xususiy lashtirishning samarali usullaridan bo'lib hisoblanadi. Bunda tanlovni o'tkazish shartlari, tartibi va muddati maxsus tanlov komissiyasi tomonidan belgilab beriladi. Tanlov shartlari **ijtimoiy** hamda **investitsion** shartlardan iborat bo'ladi. Ijtimoiy shartlarga avvalgi ishchi o'rinlarini saqlab qolish, qo'shimcha ishchi o'rinlarini yaratish, xodimlarning malakasini oshirib borish, mehnatni muhofaza qilish, korxonaning faoliyat sohasini o'zgartirmaslik kabilar kiradi. Investitsion shartlarga korxonani rekonstruksiya qilish, zamonaviy uskunalar sotib olish, ishlab chiqarishni kengaytirish va shu kabilar kiradi.

Davlat mulki obyektini kimoshdi savdosida sotish orqali xususiy lashtirishdan maqsad, budjetga ko'proq mablag' tushirishdir. Bunda davlat mulki obyektini birmuncha yuqori narxda sotiladi va uni sotib oluvchilarga hech qanday shartlar qo'yilmaydi. Agarda xususiy lashtirilishi lozim bo'lgan korxonaga hech kimni qiziq-tirmasa va unga xaridor topilmasa, u tugatiladi hamda uning balansida bo'lgan mulklar sotib yuboriladi. Xususiy lashtirishni samarali amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri xususiy lashtirilayotgan korxonaga nisbatan xususiy lashtirish usulini to'g'ri tanlay bilishdir. Masalan, aksariyat hollarda iqtisodiy jihatdan samarasiz ishlayotgan korxonalarni xususiy lashtirishga harakat qilinadi. Biroq mazkur toifadagi korxonalar hech kimni qiziq-tirmaydi yoki ular juda past narxlarida sotib yuboriladi. Masalan, Angliyada dastlab daromad keltiruvchi korxonalar xususiy lashtirilgan. Chunki bunday korxonalarining aksiyalariga talabgorlar ko'p bo'ladi va ushbu korxonalar ancha yuqori narxda sotiladi. Bu esa davlat budjetiga katta daromad keltiradi.

? *Nazorat savollari*

1. Xususiy lashtirish deganda nimani tushunasiz?
2. O'zbekistonda xususiy lashtirishni huquqiy tartibga soluvchi qanday qonunlar mavjud?
3. Xususiy lashtirish qanday davlat organlari tomonidan amalga oshiriladi?
4. O'zbekistonda xususiy lashtirish qanday usullarda amalga oshiriladi.

V bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLAR FAOLIYATINI TUGATISH VA BEKOR QILISH

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tushunchasi. Xo‘jalik huquqi subyektlarini tugatish asoslari va tartibi. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini o‘z xohishiga ko‘ra tugatish. Xo‘jalik faoliyatini sud tartibida majburiy tugatish asoslari. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni bekor qilish asoslari va tartibi.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tushunchasi

Respublikamizda bozor iqtisodiyoti munosabatlarining shakllanishi davrida turli mulk shakllarining mavjudligi xo‘jalik yuritishning ham har xil ko‘rinishlarini vujudga keltirib, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga alohida e‘tibor berishni taqozo etmoqda. Ma‘lumki, xo‘jalik yuritish subyektlarining samarasiz faoliyat yuritishi davlat va jamiyat manfaatlariga sezilarli zarar keltiradi. Har qanday davlat va jamiyat o‘z hududida faoliyat ko‘rsatayotgan xo‘jalik subyektlarining yaxshi ishlashi tarafdoridir. Prezident I.A.Karimov «eng avvalo, istiqbolsiz korxonalar va tashkilotlarni har qanday yo‘l bilan bo‘lsa-da qo‘llab-quvvatlashdek xato yo‘lga barham berish zarur. Zero bu yo‘l bozor talabiga mutlaqo yot va ziddir... Samarasiz ishlaydigan korxonalar qarz-dorlik girdobiga faqat o‘zlari g‘arq bo‘libgina qolmay, boshqa korxonalar ham ortidan tortib ketadi»¹, deb haq gapni aytgan edi.

Ushbu vaziyatga mamlakatimizda to‘g‘ri baho berilib, qonunda belgilangan tartib asosida hal qilish uchun maxsus qonun hujjatlari va chora-tadbirlar ishlab chiqilgan. O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining normalari yuridik shaxslarni tugatishning fuqarolik-huquqiy tartibga solinishini to‘liq mujassamlashtirgan asosiy huquqiy hujjat bo‘lsa, shu singari mustaqillikka erishganimizdan buyon qabul qilingan qishloq xo‘jalik korxonalari faoliyatini

---

¹ *Karimov I.A.* Barqaror taraqqiyotga erishish — ustuvor vazifa. — T.: «O‘zbekiston». 1998. 29-b.

tartibga soluvchi qonunlar¹da esa yuridik shaxsni tugatishda o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinib huquq normalari belgilangan.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini ixtiyoriy va majburiy tartibda tugatish

O'zbekiston Respublikasi fuqarolik qonunchiligida yuridik shaxslarni **ikki xil usulda** tugatish mumkinligi belgilangan.

Birinchisi **ixtiyoriy usul** bo'lib, u muassislar (ishtirokchilar) yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga muvofiq:

yuridik shaxsning faoliyat yuritish muddatining tugashi;

uni tashkil etishdan ko'zlangan maqsadga erishilganligi munosabati bilan;

yuridik shaxsni tashkil etish chog'ida qonun hujjatlari buzilishiga yo'l qo'yilganligi sababli, agar bu buzilishlarni bartaraf etib bo'lmasa, sud yuridik shaxsni ro'yxatdan o'tkazishni haqiqiy emas deb topganda;

muassislar (ishtirokchilar) yoki yuridik shaxs organi tomonidan tashkilotni tugatish uchun yetarli bo'lgan boshqa sabablarni tan olishi bilan tugatiladi.

Ikkinchisi, **majburiy usulda** tugatiladi:

faoliyatni tegishli ruxsatnomasiz (litsenziyasiz) amalga oshirilganda;

qonun bo'yicha taqiqlab qo'yilgan faoliyatni amalga oshirgan yoki qonun yoki huquqiy aktlarni bir necha marta va qo'pol ravishda buzganda, shuningdek, qonunlarda nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq² tugatiladi.

Bozor munosabatlari mamlakat iqtisodiyotiga qanchalik chuqurroq kirib borgan sari o'z faoliyatini samarasiz olib borayotgan yuridik shaxslarga jiddiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu sababli 6 oy mobaynida (savdo vositachilik korxonasi esa uch oy mobaynida)

---

¹ Qishloq xo'jaligida islohotlarni chuqurlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. —T.: «Sharq» 1998. 315-b.

² Masalan, bankrotlik holatida, mulk huquqining bekor bo'lishi (197-modda), mol-mulknii tugatish va hisobdan chiqarish (198-modda), mol-mulknii musodara qilib olib qo'yish (199-modda), natsionalizatsiya (milliylashtirish) (202-modda) bo'lishi, zarar yetkazishning oldini olish maqsadida (986-modda) amalga oshirilishi mumkin.

bank hisobvaraqlari bo'yicha pul operatsiyalarini o'tkazish bilan bog'liq moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirilmagan (dehqon va fermer xo'jaliklari bundan mustasno) va (yoki) davlat ro'yxatidan o'tkazilgan paytdan e'tiboran bir yil ichida ustav fondi ta'sis hujjatlarida nazarda tutilgan miqdorda shakllantirilmagan taqdirda ham uning tugatilishiga olib kelishi haqidagi norma Fuqarolik kodeksida mustahkamlab qo'yildi.¹

O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida»gi Qonuniga asosan olti oy mobaynida moliya-xo'jalik faoliyatini amalga oshirmagan taqdirda korxonaga tugatiladi va soliq organlarining taqdimnomasiga binoan, sud qaroriga asosan ro'yxatdan o'tkazish tartibiga muvofiq, O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi hamda davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan xo'jalik yurituvchi subyektlar reyestridan chiqariladi. Majburiy usulda yuridik shaxs sud tartibida yoki maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organi qarori bilan tugatiladi. Yuridik shaxslar birlashmalari (ittifoqlari, uyushmalari), xo'jalik shirkatlari va jamiyatlarining uyushmaga kirgan xo'jalik yurituvchi subyektlar xo'jalik faoliyatiga raqobatni cheklaydigan yoxud cheklashi mumkin bo'lgan tarzda aralashishi taqiqlanadi. Ushbu talabni buzish monopoliyaga qarshi davlat organi (o'z vakolatlari doirasida hududiy organ)ning da'vosiga binoan yuridik shaxslar birlashmasi (ittifoqi, uyushmasi)ning, xo'jalik shirkati va jamiyatining sud qarori orqali tugatishiga asos bo'lishi mumkin. «Yuridik shaxsni tugatish — murakkab va ko'p vaqt talab qiluvchi ish»² hisoblanadi. Shuning uchun yuridik shaxsni tugatish jarayoni bir necha bosqichni o'z ichiga oladi.

Yuridik shaxs uning muassislari (ishtirokchilari)ning yoki ta'sis hujjatlari bilan tugatishga vakolat berilgan yuridik shaxs organining qaroriga binoan tugatilishi mumkin. Odatda, muassislar ham, ishtirokchilar ham o'z ixtiyorlari bilan har qanday vaqtda tugatish

---

¹ «O'zbekiston Respublikasining ayrim qonun hujjatlariga o'zgartirishlar va qo'shimchalar kiritish to'g'risida» O'zbekiston Respublikasi Qonuni. «Xalq so'zi», 1999-yil 17-sentabr.

² Гражданское право. Том 1: Учебник / Отв. ред проф. Э.А.Суханов. — 2 й изд., перераб, и доп. — М.: Из-во «БЕК», 1998. С. 203.

to'g'risidagi qarorni qabul qilishlari mumkin. Bu ularga berilgan huquqdir. Lekin, shu bilan birgalikda tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilish ular uchun burchni ham keltirib chiqaradi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksida sud tartibida tugatish ikki asosda — umumiy va maxsus asoslarda amalga oshirilishi nazarda tutiladi.

Umumiy asos barcha turdagi yuridik shaxslarga, maxsus asos esa alohida turdagi yuridik shaxslarga taalluqlidir. Umumiy asoslarga ko'ra o'z faoliyatini ruxsatnoma (litsenziya)siz amalga oshirayotgan yoki qonun tomonidan taqiqlangan faoliyat bilan shug'ullanayotgan yuridik shaxslarga nisbatan yoki Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan boshqa hollarda sudning qaroriga muvofiq qo'llaniladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tugatish asoslari va tartibi

Maxsus asosga ko'ra tugatiladigan alohida turdagi yuridik shaxslar qatoriga O'zbekiston Respublikasi qonuniga binoan o'z huquqiy maqomini olib, maxsus huquq layoqatiga ega bo'lgan qishloq xo'jalik korxonalari kiradi. Odatda, har bir qishloq xo'jalik korxonasining huquqiy maqomini o'ziga xos xususiyatlari inobatga olinadi. Masalan, fermer xo'jaligi xo'jalik faoliyatini davom ettirish istagida bo'lgan birona ham xo'jalik a'zosi yoki merosxo'r qolmagan bo'lsa:

- yer uchastkasini ijaraga olish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda;
- yer uchastkasining ijaraga berilgan muddati tugaganda va yerdan foydalanish huquqini tiklashning imkoniyati bo'lmaganda;
- yerdan belgilangan maqsadda va oqilona foydalanilmaganda, olingan hosildorlik normativ kadastr bahosidan muttasil (uch yil maboynida) past bo'lganda;
- yerlarning ekologik holati yomonlashganda;
- yer uchastkasi belgilangan tartibda olib qo'yilganda; fermer xo'jaligi bankrot deb e'lon qilinganda; ijara haqi belgilangan muddatlarda muttasil to'lanmay kelinganda; fermer xo'jaligi yer olgan paytdan e'tiboran bir yil mobaynida xo'jalik ishlab chiqarish faoliyatiga kirishmagan bo'lsa;

fermer xo‘jaliklari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari bir necha marta yoki bir marta, lekin qo‘pol ravishda buzilganda;

shartnoma shartlari buzilganligi munosabati bilan yerni ijaraga olish shartnomasi bekor qilingan hollarda tugatiladi.

O‘zbekiston Respublikasining «Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida»¹ gi Qonunida 11 ta asosda fermer xo‘jaligining faoliyati to‘xtatilsa, dehqon xo‘jaligi faoliyatini tugatish (faoliyatini to‘xtatish) asoslari 6 ta qilib ko‘rsatilgan.

«Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida»gi² O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 27-moddasiga binoan, dehqon xo‘jaligi quyidagi hollarda: xo‘jalik faoliyatini davom ettirish istagida bo‘lgan bironta ham xo‘jalik a‘zosi yoki merosxo‘r qolmagan bo‘lsa;

tomorqa yer uchastkasiga meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish huquqidan ixtiyoriy voz kechilganda;

tomorqa yer uchastkasi qonunda belgilangan tartibda olib qo‘yilganda; belgilangan soliqlar muttasil to‘lanmaganda;

agar qonun hujjatlarida boshqa muddat belgilangan bo‘lmasa, yangi berilgan tomorqa yer uchastkasidan bir yil mobaynida foydalanishga kirishmagan taqdirda;

dehqon xo‘jaliklari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatlari bir necha marta yoki bir marta, lekin qo‘pol ravishda buzilganda tugatiladi.

Dehqon xo‘jaligidagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo‘jaligi a‘zolarining istagiga ko‘ra yuridik shaxs tashkil etgan holda va yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishini inobatga olgan holda, agar yuridik shaxs tashkil etib, faoliyat olib borayotgan bo‘lsa, uning faoliyati tugatiladi. Yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritayotganda esa dehqon xo‘jaliklarining faoliyati to‘xtatiladi. Yuqoridagilarga ko‘ra, bozor sharoitida yuridik shaxslarning faoliyatini to‘xtatish va tugatish shartlari va usullari har xildir.

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-yil, 5, 6-son, 86-modda.

² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998-yil, 5-son, 88-modda.

Tadbirkorlik faoliyatining subyekti sifatida mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar fuqarolik huquqiy maqomiga ega bo'lib, O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 6-dekabrda qabul qilingan «Mas'uliyati cheklangan va qo'shimcha mas'uliyatli jamiyatlar to'g'risida»gi Qonunda jamiyatning tashkil etilishi, faoliyat olib borishi va tugatilishi to'g'risidagi qoidalar belgilangan. Jamiyat ushbu qonun va jamiyat ustavi talablari hisobga olingan holda qonunlarda belgilangan tartibda ixtiyoriy ravishda tugatilishi mumkin. Jamiyat qonun hujjatlarida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra sudning qaroriga binoan ham tugatilishi mumkin. Jamiyatni tugatish uning huquqlari va majburiyatlari huquqiy vorislik tartibida boshqa shaxslarga o'tmagan holda faoliyatining tugatilishiga sabab bo'ladi. Jamiyat ishtirokchilari umumiy yig'ilishining jamiyatni ixtiyoriy ravishda tugatish hamda tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risidagi qarori jamiyat kuzatuv kengashining, ijro etuvchi organining yoki ishtirokchisining taklifiga binoan qabul qilinadi.

Ixtiyoriy ravishda tugatilayotgan jamiyat ishtirokchilarining umumiy yig'ilishi jamiyatni tugatish va yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishgan holda tugatish komissiyasini tayinlash to'g'risida qaror qabul qiladi. Tugatish komissiyasi tayinlangan paytdan e'tiboran jamiyat ishlarini boshqarish bo'yicha barcha vakolatlar unga o'tadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan jamiyat nomidan sudda ishtirok etadi. Ustav fondida (ustav kapitalida) davlat ulushi bo'lgan jamiyatni tugatishda tugatish komissiyasining tarkibiga davlat mulkini boshqaruvchi organning vakili kiritiladi. Mazkur talab bajarilmagan taqdirda, jamiyatni davlat ro'yxatidan o'tkazgan organ tugatish komissiyasi tayinlanishiga rozilik berishga haqli emas.

Yuridik shaxsning tugatilishini oshkoralikda amalga oshirish tugatish jarayonini huquqiy jihatdan aniq va kamchiliklarsiz yakunlashda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 54-moddasiga ko'ra, yuridik shaxsni tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilgan uning muassislari va ishtirokchilari yoki vakolat berilgan organ bu haqda yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga yozma tartibda xabar berishlari lozim. Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ mana shu xabarga asosan yuridik shaxs tugatilish jarayonida ekanligi haqidagi ma'lumotlarni yagona davlat reyestriga kiritadi. Ma'lumotlar kiritilgandan so'ng yuridik shaxsning firma nomiga albatta «tugatilishda» degan so'z qo'shib qo'yiladi.

Bundan tashqari, bu haqda soliq organlarini ham xabardor qilib qo'yish maqsadga muvofiqdir. Chunki har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt tashkil etilgan paytda soliq to'lovchi sifatida davlat soliq organlarida ro'yxatga olinadi. Soliq kodeksining 41-moddasida yuridik shaxs tugatilgan taqdirda soliq organi soliq to'lovchidan kamroq bo'lgan davr uchun hisobotlar, xabarnoma topshirish yo'li bilan talab qilishi mumkin bo'lib, xabarnomada buning sababi va hisobotlar taqdim etilishi lozimligi ko'rsatiladi. Yuridik shaxsni tugatish haqida belgilangan tartibda qaror qabul qilingan taqdirda tugatish komissiyasi (tugatuvchi) besh kunlik muddatda bu haqda soliq organini yozma ravishda xabardor qiladi.

Yuridik shaxsni tugatish haqida qaror qabul qilingandan so'ng soliq to'lovchi o'n besh kun ichida soliq organiga hisobotlar, soliq bo'yicha hisob-kitoblarni taqdim etishi shart. Daromad (foyda) solig'i bo'yicha hisobotlar, hisob-kitoblar qonun hujjatlarida belgilangan shakl va tartibda taqdim etiladi. Shuningdek, korxonaga tugatilganda soliqqa tortish masalalari ma'lum idoraviy yo'riqnoma asosida hal etilishi mumkin.¹ Shu bilan birga, yuridik shaxsning tugatilishi to'g'risida pensiya fondlari hamda sug'urta jamg'armalarini ogohlantirib, o'zlarining hisob raqamlarini yopish choralarini ko'rish lozim.

Tugatishda mazkur yuridik shaxs faoliyati to'liq bekor qilinib, uning ishi to'xtatiladi va mol-mulki tugatiladi. Bunday holatda tugatish komissiyasi tuziladi. Hozirgi vaqtda tugatish tadbirlarini amalga oshirish maqsadida tugatish komissiyasi tuzilishi yoki shunday harakatlarni bajaruvchi tugatuvchi tayinlanishi o'zining qonuniy asosiga ega. Bu xatti-harakatlar tugatish to'g'risidagi qaror qabul qilgan shaxslar tomonidan davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishilgan holda hal qilinadi. Davlat korxonalarini tugatishda tugatish komissiyasi tarkibini iqtisodiy nochorlik bo'yicha boshqarma, O'zbekiston Respublikasi tegishli vazirlik va idoralari vakillari, mahalliy ijroiya organlari mutaxassislari va boshqalar tashkil qilishi mumkin. Shunday qilib, qoidaga ko'ra, amaliyotda tugatish komissiyasi tarkibiga muassislar (ishtirokchilar) tugatilayotgan tashkilot ma'muriyati vakillari kiradi.

Shuningdek, ular tugatish komissiyasi yoki tugatuvchining asosiy vazifalarini aniqlashtirish bilan bir vaqtda O'zbekiston

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi tomonidan belgilangan «Yuridik shaxslar daromadi (foydasi) soliqni hisoblash va budjetga to'lash tartibi to'g'risida»gi 2002-yil 14-yanvarda qabul qilingan 1109-sonli Yo'riqnoma.

Respublikasi Fuqarolik kodeksiga muvofiq tugatish tartibini hamda muddatini belgilab oladilar. Tugatish komissiyasi matbuot organlarida yuridik shaxsning tugatilishi hamda uning kreditorlari tomonidan talablarni bayon etish tartibi va muddati haqida xabar e'lon qiladi. Kodeksning 55-moddasiga muvofiq bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab «ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas». Undan oldin qabul qilingan qonun hujjatlarida esa bu muddat ikki oygacha deb ko'rsatilar edi. Lekin, amaliyotda bir oy ko'rsatilib e'lon qilinar edi. «Ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas» deb ko'rsatilgan Kodeksda o'rnatilgan imperativ norma kreditorlarning huquqlarini himoya qilish uchun tegishli kafolat yaratishga qaratilgan.

Tugatish komissiyasi tasdiqlangan kundan boshlab yuridik shaxsning ishlarini boshqarish sohasidagi vakolatlari uning ixtiyoriga o'tadi. Shuni alohida ta'kidlab o'tish joizki, mazkur komissiya tugatuvchi mustaqil huquq subyekti bo'lib hisoblanmaydi. U faqat tugatish jarayonida kreditorlar, qarzdorlar, davlat hokimiyati organlari va boshqa shaxslar bilan munosabatga kirishib, tugatila-yotgan yuridik shaxs nomidan harakat qiladi.

Tugatish komissiyasi tugatilayotgan yuridik shaxs nomidan sudda ishtirok etadi. Tugatish komissiyasi tugatilayotgan yuridik shaxs hisobvaraqlari ochilgan bankka tugatish komissiyasining ruxsatisiz hisobdan foydalanmaslik to'g'risida ariza yuboradi. Mana shu arizaga ko'ra bank tugatilayotgan korxonaga hisobi bo'yicha keyinchalik yuborilayotgan ijro va boshqa hujjatlarni qabul qilishni to'xtatadi. Tugatish komissiyasi barcha kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarni undirish, shuningdek, yuridik shaxs tugatilayotganligi haqida kreditorlarni yozma xabardor qilish choralarini ko'rish lozim. Debitorlik qarzlarni undirish maqsadida qarzdorlarga talab qo'yishlari zarur. Agar qarzlarni qaytarish rad qilinsa tegishli da'vo bilan sudga murojaat etish kerak. O'zbekiston Respublikasi «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi Qonunning 21-moddasiga muvofiq yuridik shaxs tugatilayotgan taqdirda moliyaviy hisobot tuziladi.¹

Agarda, yuridik shaxs sud tartibida tugatilayotgan bo'lsa, sud uning muassislari va ishtirokchilari yoki vakolatli organga o'z burchlarini to'g'ri bajarish mas'uliyatini yuklaydi. Ularning burchlari tugatishni sud qarorida belgilangan muddatda va tartibda amalga oshirishi lozim. Lekin, sud qarori to'g'ri va lozim darajada bajarilmagan bo'lsa, sud

---

¹ «Buxgalteriya hisobi to'g'risida»gi 1996-yil 3-avgustda qabul qilingan Qonun. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi. 1996-yil, 9-son, 142-modda.

tugatish komissiyasini tuzadi yoki tugatuvchini tayinlab, unga tugatishni amalga oshirish vazifalarini yuklaydi. Masalan, yetkazilgan zarar zarar yetkazishni davom ettirayotgan korxonada, inshootdan foydalanish yoki boshqa ishlab chiqarish faoliyatining oqibati bo'lsa, sud javobgarga zararni qoplashdan tashqari tegishli faoliyatni to'xtatib turish yoki tugatish majburiyatini yuklashga haqli (Fuqarolik kodeksi 986-moddasining 2-qismi). Bu chora-tadbirlar tugatish jarayonining boshlang'ich, **birinchi bosqichini** tashkil etadi.

Tugatish jarayonining avvalida tugatish komissiyasi (tugatuvchi) yuridik shaxsning barcha kreditorlarini aniqlash ishlarini olib boradi. Uning asosiy mazmunini kreditorlarning mavjud talablarini aniqlash va ularni qondirish tashkil etadi. Buning uchun yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki vakolatli organ bu haqda yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organga darhol yozma xabar berishi lozim. Shuningdek, yuridik shaxs o'zining tugatilayotganligi haqida matbuot organlari orqali e'lon qilib, unda kreditorlari tomonidan talablarini bayon qilish tartibi va muddatini belgilab qo'yadi. Bu muddat tugatish haqida xabar e'lon qilingan paytdan boshlab ikki oydan kam bo'lishi mumkin emas. Yuqorida aytib o'tilgan tadbirlar ham, avvalo, kreditorlar manfaatlarining himoyasiga qaratilgan. Chunki yuridik shaxs tugatilgach, qolgan mol-mulk uning ta'sisчилari va a'zolari o'rtasida taqsimlanib, ularning xususiy mulkiga aylanishi mumkin.

Kreditorlar talablarini qanoatlantirish tugatishning muhim bir bosqichlaridan hisoblanadi. Shuning uchun, Fuqarolik kodeksining 55-moddasida tugatish komissiyasining vazifasi sifatida **ikkinchi bosqichda** kreditorlarni aniqlash va debitorlik qarzlarini olish choralari ko'rish, shuningdek, kreditorlarni yuridik shaxsning tugatilishi haqida yozma xabardor qilishi kerakligi mustahkamlangan.

Amaliyotda qarzdorning majburiyatini bajarish muddati boshlanmagan bo'lsa, ular o'rtasida muammo paydo bo'lishi mumkin. Mazkur holatda tugatiluvchi yuridik shaxs o'zining tugatilayotganligini asos qilgan holda, qarzdorlaridan o'z majburiyatlarini bajarishlarini talab qilishga haqli emas. Ular bu majburiyatni tugatish muddatini belgilash chog'ida hisobga olishlari kerak. Mavjud vaziyatdan qutulishning birdan bir yo'li tugatiluvchi yuridik shaxs qarzdori bilan kelishuvga erishib, unga nisbatan qo'yiluvchi talabni boshqa shaxs hisobiga bajarishi haqida kelishuvga erishish mumkin.

Kreditorlar tomonidan talablarni qo'yish uchun belgilangan muddat tamom bo'lganidan keyin yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari va ishtirokchilari hamda davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishilgan holda, tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansini tuzadi. Balansda tugatilayotgan yuridik shaxs mol-mulkingning tarkibi, kreditorlar qo'yan talablar ro'yxati, shuningdek, ularni ko'rib chiqish natijalari to'g'risidagi ma'lumotlar qayd etiladi.

Oraliq tugatish balansini yuridik shaxsni tugatish to'g'risida qaror qabul qilgan yuridik shaxs muassislari (ishtirokchilari) yoki organ tomonidan yuridik shaxslarni davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ bilan kelishgan holda tasdiqlanadi. Davlat ro'yxatidan o'tkazuvchi organ balansning to'g'riligini, asoslantirilganligini nazorat qilishi zarur. Agar tugatilayotgan yuridik shaxs (muassasalardan tashqari) ixtiyoridagi pul mablag'lari kreditorlarning talablarini qondirish uchun yetarli bo'lmasa, tugatish komissiyasi yuridik shaxsning mol-mulkini kimoshdi savdosi orqali sud qarorlarini ijro etish uchun belgilangan tartibda sotadi va qarzlarini to'lash uchun ishlatadi. Ya'ni qarzlarni to'lash bo'yicha kreditorlar talablari endi mazkur yuridik shaxsning mol-mulkiga qaratilishi mumkin. Bu tugatish jarayonining **uchinchi bosqichiga** xos xususiyatdir.

Agarda, oraliq balansini belgilash chog'ida tugatiluvchi korxonaning mol-mulki yetarli emasligi aniqlansa, bunday yuridik shaxs faqat bankrotlik yo'li bilan tugatiladi. Bankrotlik chora-tadbirlari majmuasi barcha tijorat va notijorat tashkilotlari uchun tatbiq etilishi mumkin. Tugatish jarayoni olib borilayotgan vaqtda ham, tugatish komissiyasi yoki tugatuvchi tomonidan yuridik shaxsning nochorligi (bankrotligi) aniqlansa, unga nisbatan bankrot bo'lganlikka doir ish yuritishni qo'zg'atishga asos bo'ladi. Uning tugatilish jarayonida ekanligi ish yuritishni qo'zg'atishga to'sqinlik qila olmaydi. Bankrotlikka uchragan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tugatish tartibi va xususiyatlari O'zbekiston Respublikasining 2003-yil 24-aprelda qabul qilingan «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonuni bilan belgilanadi. Ushbu qonunning 4-moddasiga ko'ra qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lovlar majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uning bankrotlik alo-matlari, deb e'tirof etiladi.

Keyingi, **to‘rtinchi bosqichda** tugatish komissiyasi oraliq tugatish balansiga binoan to‘lovlarni tayyorlaydi. Kreditorlarning talablarini qondirish navbati Fuqarolik kodeksining 56-moddasida belgilangan bo‘lib, birinchi navbatda, fuqarolarning mehnatga oid huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablari qondiriladi. Mazkur qoidani belgilashda mamlakatimizda fuqarolar mehnatini muhofaza qilish va Mehnat kodeksi normalari inobatga olingan.¹

Ikkinchi navbatda, alimentlarni undirishdan va mualliflik shartnomalari bo‘yicha mualliflik haqi to‘lash haqidagi talablar, uchinchi navbatda esa tugatilayotgan yuridik shaxs javobgar bo‘lgan fuqarolarning hayotiga va sog‘lig‘iga zarar yetkazilganligi uchun berilgan talablari tegishli vaqtbay to‘lovlarni kapitallashtirish yo‘li bilan qanoatlantiriladi. Mana shunday hayot va sog‘liqqa yetkazilgan zarar uchun belgilangan tartibda javobgar deb topilgan yuridik shaxs tugatilgan taqdirda, tegishli to‘lovlar ularni qonun hujjatlarida belgilangan qoidalarga ko‘ra jabrlanuvchiga to‘lash uchun kapitalashtirilishi lozim.

Tugatilayotgan yuridik shaxsning mol-mulki yo‘qligi yoki yetarli emasligi sababli to‘lovlarni kapitallashtirish mumkin bo‘lmagan hollarda, belgilangan summalar jabrlanuvchiga davlat tomonidan qonunda nazarda tutilgan tartibda to‘lanadi (Fuqarolik kodeksining 1015-moddasi). Har bir navbatdagi talab-moddasi oldingi navbatdagi talablar qanoatlantirilgandan so‘ng amalga oshiriladi.

Boshqa kreditorlarning talablari qonun hujjatlarida nazarda tutilgan tartibda qanoatlantiriladi (Fuqarolik kodeksining 56-moddasi). Yuqorida qayd etilgan fuqarolarning talablari to‘liq qondirilgandan keyin, qolgan mol-mulk quyidagi tartibda taqsimlanadi:

birinchidan, shu mol-mulk qiymatidan sud qarorida kimning talabi birinchi bo‘lib qondirilishi ko‘rsatilgan bo‘lsa, shu kreditorlarning qarzlari to‘lanadi;

ikkinchidan, qolgan mol-mulk qiymatidan talabnoma taqdim etish muddati o‘tib ketgandan so‘ng, berilgan talablar qondirilishi mumkin.

---

¹ Chunionchi, Germaniya fuqarolik qonunchiligida ham yuridik shaxs tugatilayotganda, birinchi navbatda, fuqarolarning mehnatga oid munosabatlardan kelib chiqadigan talablari qondiriladi. So‘ngra soliq huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan talablar qondiriladi. Германское право. Часть II. Германское торговое уложение и другие законы. —М.: 1996. с. 389.

Barcha kreditorlar bilan hisob-kitob ishlari nihoyasiga yetkazilgandan so‘ng, **tugatishning yakunlovchi bosqichi** boshlanadi.

Tugatish komissiyasi muassislar va ishtirokchilar bilan kelishib, davlat ro‘yxatidan o‘tkazuvchi organ tomonidan tasdiqlangan tugatish balansini tuzadi.¹ Yuridik shaxsning kreditorlari talablari qondirilgandan keyin qolgan mol-mulk uning shu mol-mulkka ashyoviy huquqlarga yoki ushbu yuridik shaxsga nisbatan majburiy huquqlarga ega bo‘lgan muassislariga va ishtirokchilariga topshiriladi. Shundan so‘ng yuridik shaxsning tugatilishi haqidagi yozuv yuridik shaxslarning yagona davlat reyestriga kiritilib, yuridik shaxsni tugatish tamomlangan, yuridik shaxsning maxsus huquq layoqati esa tugagan hisoblanadi.

Mazkur yuridik shaxsni tugatish bosqichlari bir-biri bilan chambarchas bog‘liq, biri ikkinchisini to‘ldirib boradi. Biron tasining to‘g‘ri bajarilishiga e‘tibor berilmasa, tugatish jarayonining aniq va izchil amalga oshirilishiga salbiy ta‘sir etishi mumkin.

? *Nazorat savollari*

1. Xo‘jalik huquqi subyektlari qanday asoslar bo‘yicha tugatilishi mumkin?
2. Xo‘jalik huquqi subyektlarini ixtiyoriy tugatish tartibini tushuntiring.
3. Xo‘jalik faoliyatini majburiy tugatish asoslarini sanab bering.
4. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni bekor qilish deganda nimani tushunasiz.

---

¹ Davlat ro‘yxatidan o‘tkazuvchi organga quyidagi hujjatlar to‘liq topshirilgan taqdirdagina yuridik shaxs yagona davlat reyestridan o‘chirilishi kerak:

tugatish komissiyasining yuridik shaxsni davlat reyestridan chiqarish haqidagi arizasi;

muassislar umumiy yig‘ilishi bayonnomasi bilan birga yuridik shaxsni tugatish va tugatish komissiyasini tuzish to‘g‘risidagi matbuotda e‘lon berilgan nashr; tasdiqlangan tugatish balansi;

soliq organlari va pensiya, aholini ish bilan ta‘minlash fondlari hisobidan chiqilganlik haqida ma‘lumot;

qonunda belgilangan tartibda auditor xulosasi;

banklardan hisobvaraqlarini yopilganligi haqida ma‘lumotnoma;

Statistika idorasidan klassifikatsion kodni bekor qilish haqidagi xat;

kreditorlar bilan hisoblashgandan so‘ng, qolgan mol-mulkini ishtirokchilar o‘rtasida taqsimlanganligi to‘g‘risidagi dalolatnoma;

Ichki ishlar bo‘limidan yuridik shaxs muhri va shtampini yo‘q qilishga topshirilganligi haqida ma‘lumotnoma.

VI bob. BANKROTLIK

Bankrotlik tushunchasi. Majburiy to'lovlarni to'lashga qodirsizlik tushunchasi. Bankrotlik to'g'risidagi qonunchilik. Bankrotlikka oid sud jarayoni. Sanatsiya tushunchasi. Tashqi boshqaruv va kuzatuv tushunchasi hamda uni qo'llash tartibi. Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligi tushunchasi.

Bankrotlik qonunchiligi va tushunchasi

Bankrotlik instituti xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi munosabatlar amaliyoti va huquqiy tartibga solish tizimida nisbatan yangi institutdir. O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonuni birinchi marta 1994-yil 5-mayda qabul qilingan. Ushbu qonunning yangi tahriri Oliy Majlis tomonidan 1998-yil 28-avgustda qabul qilingan va shu yil 1-noyabrdan kuchga kirgan. Bundan tashqari, 1999-yil 20-avgustda Oliy Majlisning navbatdagi sessiyasida ushbu qonunga qo'shimcha va o'zgartirishlar kiritildi. Hozirgi paytda 2003-yil 24-aprelda yangi tahrirda qabul qilingan mazkur qonun qo'llanilmoqda.

«Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunning bir yo'sinda qo'llanilishini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Plenumi tomonidan 1999-yil 16-iyulda «O'zbekiston Respublikasi «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonunini xo'jalik sudlari tomonidan qo'llashning ba'zi bir masalalari to'g'risida»gi 78-sonli qaror qabul qilindi. Shuningdek, vakolatli davlat organlari tomonidan bu borada o'nga yaqin normativ hujjatlar ham qabul qilinib, tegishli tartibda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'y-xatdan o'tkazilgan.

Yangi tahrirdagi «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonun 1994-yildagi va 1998-yildagi qonunlardan sezilarli darajada o'ziga xos qo'shimcha va o'zgartirishlar bilan farqlanadi. Amaldagi qonun 192 ta moddadan iborat, 1998-yildagi qonun 133 ta moddadan tashkil topgan bo'lsa, eski tahrirdagisida esa atigi 35 ta moddadan iborat edi. Bankrotlikning asosiy belgilari o'zgardi, yuridik shaxs va yakka tartibdagi tadbir-

korlarning nochorligi tushunchalari bir-biridan farqlandi. Mazkur o'zgartirishlarni iqtisodiyotda ro'y berayotgan islohotlar taqozo etmoqda. Shuning uchun bankrotlik instituti bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan har qanday mamlakatning davlat huquqiy tuzilishining uzviy bo'g'ini ekanligi tabiiydir.

Qarzdorning pul majburiyatlari bo'yicha kreditorlar talablarini qondirishga va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarishga qodir emasligi, agar tegishli majburiyatlar va (yoki) to'lov majburiyati yuzaga kelgan kundan e'tiboran uch oy davomida qarzdor tomonidan bajarilmagan bo'lsa, uni bankrotlik alomati, deb e'tirof etiladi.

Bankrotlik to'g'risidagi ish bankrotlik alomatlarini mavjud bo'lgan taqdirda, agar qarzdor yuridik shaxsga nisbatan jami talablar eng kam ish haqining besh yuz karrasini tashkil etadigan bo'lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan esa eng kam ish haqining kamida o'ttiz karrasini tashkil etadigan bo'lsa, xo'jalik sudi tomonidan qo'zg'atilishi mumkin.

Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza bilan qarzdor, kreditor va prokuror pul majburiyatlari bajarilmagan hollarda murojaat etish huquqiga ega. Majburiy to'lovlar majburiyati bajarilmaganligi natijasida esa ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat etish huquqiga qarzdor, prokuror, davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar ega.

Qarzdorda bankrotlik alomatlarini mavjud bo'lsa, o'zini bankrot deb topish to'g'risidagi ariza bilan xo'jalik sudiga murojaat etishga haqli. Shuningdek, qarzdor, tugatish komissiyasi yoki tugatuvchi xo'jalik sudiga ariza berishga majbur bo'lgan hollar mavjuddir. Unga ko'ra, qarzdorning rahbari, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor bir yoki bir necha kreditorlarning talablarini qondirish qarzdorning boshqa kreditorlar oldidagi pul majburiyatlarini va (yoki) majburiy to'lovlar bo'yicha o'z majburiyatini to'liq hajmda bajarishini imkonsiz qilib qo'yishga olib keladigan; qarzdorning ta'sis hujjatlariga muvofiq qarzdorni tugatish to'g'risida qaror qabul qilishga vakolatli bo'lgan qarzdor yuridik shaxs organi tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etish haqida qaror qabul qilingan; qarzdor unitar korxonada mol-mulkinging egasi vakolat bergan organ tomonidan qarzdorning arizasi bilan xo'jalik sudiga murojaat etish to'g'risida qaror qabul qilingan, undiruv qarzdorning mol-mulkiga qaratilganda

bunday undiruv qarzdorning xo‘jalik faoliyatini imkonsiz qilib qo‘yadi, deb hisoblashga asos bo‘lgan holatlar shular jumlasiga kiradi. Tugatish komissiyasi (tugatuvchi), agar yuridik shaxs tugatilayotganda kreditorlarning talablarini to‘liq hajmda qondirish imkonsizligini aniqlaganda, qarzdorning arizasi bilan xo‘jalik sudiga murojaat etishi shart.

Ariza yuqorida qayd etilgan holatlar yuzaga kelgan paytdan e‘tiboran bir oydan kechiktirilmay xo‘jalik sudiga yuborilishi kerak. Ariza ushbu muddatda taqdim etilmaganda, muddat tugaganidan keyin yuzaga kelgan qarzdorning kreditorlar oldidagi pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to‘lovlar bo‘yicha qarzdor rahbarining, tugatish komissiyasi a‘zolarining yoki tugatuvchining subsidiar javobgarligiga sabab bo‘ladi.

Bankrotlik taomili qo‘llanilayotganda barcha kreditorlarning manfaatlarini qonunga muvofiq tashkil etiladigan kreditorlarning yig‘ilishi yoki kreditorlar qo‘mitasi hal qiladi va qarzdorga nisbatan sodir etiladigan harakatlarning hammasini amalga oshiradi.

Tashkilotlar va fuqarolarning bankrotligi to‘g‘risidagi ishlar xo‘jalik sudlari tomonidan Xo‘jalik protsessual kodeksida nazarda tutilgan qoidalar bo‘yicha va bankrotlik to‘g‘risidagi qonunda belgilangan xususiyatlarni hisobga olgan holda ko‘riladi.

Sud boshqaruvchisi huquq va majburiyatlari doirasida faoliyat yuritishi lozim bo‘ladi. U tomonidan zimmasiga qonun bilan yuklangan vazifalarning qarzdorga yoki kreditorga zarar yetkazilishiga olib kelgan tarzda bajarganda yoki lozim darajada bajarmaganda vazifasidan ozod etishga asos bo‘ladi. Bunda qarzdor, kreditorlar yetkazilgan zararining o‘rni qoplanishini talab qilishga haqlidir.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va bankrotlik to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha davlat organi bankrotlik sohasini davlat tomonidan tartibga solib borilishini ta‘minlaydi. Shu bilan bir qatorda, bankrotlik to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha davlat organining Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar hududiy boshqarmalari o‘zlarining vakolatlari doirasida bu boradagi faoliyatni tartibga soladilar.

Kuzatuv, sud sanatsiyasi, kelishuv bitimi, tashqi boshqaruv va tugatishga doir ish yuritish yuridik shaxsning bankrotligi to‘g‘risidagi ish ko‘rilayotganda amalga oshiriladigan taomillar hisoblanadi. Yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi to‘g‘risidagi ish ko‘rilayotganda

esa faqatgina kelishuv bitimi va tugatishga doir ish yuritish kabi taomillar qo‘llaniladi. Sudgacha sanatsiya qilish yoki qarzdorni ixtiyoriy ravishda tugatish suddan tashqari bajariladigan taomillar jumlasiga kiradi.

Sudgacha sanatsiya qilish qarzdorning bankrotligi to‘g‘risidagi ish yuritish qo‘zg‘atilgunga qadar amalga oshiriladi hamda qarzdorning to‘lov qobiliyatini, iqtisodiy jihatdan qodirligini tiklash hamda kelgusida samarali faoliyat ko‘rsatishi uchun sharoit yaratilib berilishini o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi.

Bankrotlikning oldini olish maqsadida qarzdorning muassislari, boshqaruv organi yoki qarzdor mol-mulkining egasi bankrot deb topish to‘g‘risidagi ariza xo‘jalik sudiga taqdim etilgunga qadar qarzdorni moliyaviy jihatdan sog‘lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni ko‘radi. Qarzdorni moliyaviy jihatdan sog‘lomlashtirishga qaratilgan chora-tadbirlar qarzdor bilan tuzilgan kelishuvga asosan kreditorlar yoki boshqa shaxslar tomonidan ham ko‘rilishi mumkin. Bunday chora-tadbirlarga quyidagilar kiradi:

to‘lov muddati o‘tkazib yuborilgan qarzlarni to‘la yoki qisman sotib olish;

ishlab chiqarishni raqobatbardosh mahsulot chiqarishga moslab qayta ixtisoslashtirish;

chetdan yuqori malakali mutaxassislarni jalb etish;

xodimlarni tayyorlash va qayta tayyorlash;

qarzdorning to‘lov qobiliyati tiklanishi hamda faoliyatini davom ettirishidan manfaatdor bo‘lgan yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan moliyaviy yordam ko‘rsatilishi;

qarzdorning faoliyatini davom ettirishi uchun qarzdor bilan kreditorlar o‘rtasida kreditorlarga to‘lanadigan to‘lovlar muddatini kechiktirish va (yoki) uni bo‘lib-bo‘lib to‘lash yoxud qarzlardan siylov berish to‘g‘risida ahdlashuvga erishishga qaratilgan bitim;

majburiy to‘lov majburiyatini bajarishni va kreditlarni qaytarishni sudgacha sanatsiya qilish muddatiga kechiktirish;

qarzdor yuridik shaxsni qayta tashkil etish.

Sudgacha sanatsiya qilishni davlat tomonidan yordam ko‘rsatgan holda o‘tkazish O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan vakolat berilgan organning qarori asosida amalga oshiriladi va u o‘n ikki oydan yigirma to‘rt oygacha joriy etiladi.

Sanatsiya

Sanatsiya — «sogʻlomashtirish» degan maʼnoni anglatadi. **Iqtisodiy nochor avholda qolgan xoʻjalik yurituvchi subyektni davlat tomonidan mablagʻ ajratgan holda unga korxonani qayta oldingi holatiga qaytarish tushuniladi.**

Sud sanatsiyasi — xoʻjalik sudi tomonidan qarzdor yuridik shaxsga nisbatan uning toʻlov qobiliyatini tiklash hamda kreditorlar oldidagi qarzini uzish maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini sanatsiya qiluvchi boshqaruvchiga oʻtkazmagan holda qoʻllaniladigan bankrotlik taomilidir.

Kuzatuv jarayonida qarzdor, qarzdor muassislari (ishtirokchilari) yoki qarzdor mol-mulkinging egasi, shuningdek, uchinchi shaxs (shaxslar) sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnoma bilan kreditorlar yigʻilishiga yoki bevosita xoʻjalik sudiga murojaat qilishga haqli.

Qarzdorning sud sanatsiyasini joriy etish haqidagi iltimosnomasiga sud sanatsiyasining taklif qilinayotgan muddati va qarzni uzish jadvali koʻrsatilgan holda qarzdorning sud sanatsiyasi rejasini ilova qilinmogʻi lozim.

Xoʻjalik sudi tomonidan sud sanatsiyasi joriy etish toʻgʻrisida ajrim chiqariladi. Unda sud sanatsiyasining muddati, sud tomonidan tasdiqlangan qarzni uzish jadvali, majburiyatlarni bajarish taʼminotini bergan shaxslar haqidagi, bunday taʼminotning miqdori va shakllari, sanatsiya qiluvchi boshqaruvchini tayinlash va unga toʻlanadigan haq miqdori haqidagi maʼlumotlar boʻlishi lozim.

Mazkur ajrim ustidan shikoyat (protest) berilishi ham mumkin.

Sud sanatsiyasi koʻpi bilan yigirma toʻrt oylik muddatga joriy etiladi, bu muddat majburiyatlarni bajarish taʼminotini bergan shaxslar kreditorlarning talablarini qondirish uchun xoʻjalik sudi tomonidan koʻpi bilan olti oyga uzaytirilishi mumkin.

Sud sanatsiyasini joriy etish qonunda belgilangan quyidagi oqibatlariga olib keladi:

kreditorlarning talablarini taʼminlash yuzasidan ilgari qabul qilingan choralar bekor qilinadi;

qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning oʻziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida joriy etilishi mumkin;

sud sanatsiyasi paytida yuzaga kelgan pul majburiyatlarini va majburiy to'lovlar bo'yicha majburiyatni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun neustoyka va boshqa iqtisodiy sanksiyalar, to'lanishi lozim bo'ladigan foizlar qo'llanilmaydi.

Sud sanatsiyasi joriy etilganda kuzatuvdagi singari qarzdor va uning boshqaruv organlari qonunda belgilangan ayrim bitimlarni tuzishga va boshqa harakatlarni qilishga haqli emas.

Sud sanatsiyasi joriy qilinganda xo'jalik sudi tomonidan sanatsiya qiluvchi boshqaruvchi tayinlanadi. Sanatsiya qiluvchi boshqaruvchining huquqlari va majburiyatlari qonun hujjatlarida belgilangan.

Sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanishi yoki tugatilishi mumkin. Ular bir-biridan farq qiladi. Kreditorlarning qarzni uzish jadvalida nazarda tutilgan barcha talablari sud sanatsiyasining belgilangan muddati o'tishidan oldin qarzdor tomonidan qanoatlantirilganda qarzdorning rahbari sud sanatsiyasi muddatidan ilgari tamomlanganligi haqida xo'jalik sudiga hisobot taqdim etadi. Xo'jalik sudi mazkur hisobotni va kreditorlarning shikoyatlarini ko'rib chiqib, agar uzilmagan qarz qolmaganligi aniqlangan, kreditorlarning shikoyatlari esa asossiz deb topilgan bo'lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlaydi va bankrotlik to'g'risidagi ish yuritishni to'xtatadi. Agar uzilmagan qarz borligini aniqlagan va kreditorlarning shikoyatlari asosli deb topilgan bo'lsa, qarzdor rahbarining hisobotini tasdiqlashni rad etadi hamda bular haqida shikoyat (protest) qilinishi mumkin bo'lgan ajrim chiqaradi.

Sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatish uchun esa quyidagilar asos bo'ladi:

kreditorlar talablarini qanoatlantirishning qarzni uzish jadvalida belgilangan muddatlari sud sanatsiyasi jarayonida qarzdor tomonidan bir necha marta yoki bir marta jiddiy ravishda (bir oydan ortiq muddatga) buzilganligi;

qarzdor qarzni uzish jadvalini bajarishga qodir emasligidan dalolat beruvchi holatlarning mavjudligi.

Xo'jalik sudiga sud sanatsiyasini muddatidan ilgari tugatib, tashqi boshqaruvni joriy etish yoki qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan kreditorlar yig'ilishiga murojaat qilishi mumkin.

Sud sanatsiyasi, shuningdek, belgilangan muddat tugashi munosabati bilan ham tamomlanadi. Sud sanatsiyasining

tamomlanishi to'g'risidagi masala sud majlisida ko'rib chiqiladi va bu haqda xo'jalik sudining tegishli sud hujjati qabul qilinadi.

Bankrotlik to'g'risidagi qonunda majburiyatlarning ta'minot bergan shaxslar tomonidan bajarilishi, ta'minotdan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarish yakunlari to'g'risidagi hisobot hamda ta'minot bergan shaxslarning majburiyatlarni bajarmasligi oqibatlarini ham batafsil yoritilgan.

Tashqi boshqaruv va kuzatuv institutini qo'llash tartibi

O'zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to'g'risida»gi Qonuniga kuzatuv va sud sanatsiyasi kabi yangi institutlar alohida boblarda kiritilgan.

Kuzatuv institutining joriy etilishidan ko'zlangan maqsad kreditorlar manfaatlarini himoya qilish, qarzdor mol-mulkini talon-taroj qilinishining oldini olish va qonunda belgilangan vakolatlarni amalga oshirishdan iborat. Kuzatuv bankrotlik to'g'risidagi ish qo'zg'atilganda xo'jalik sudi qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani ish yuritishiga qabul qilingan sanadan e'tiboran joriy etiladi va bu haqda sud ajrimida ko'rsatiladi.

Kuzatuv joriy etilgan paytdan boshlab mulkiy undiruvlar bo'yicha ijro hujjatlarini ijro etish qonunda belgilangan tartibda to'xtatib turiladi; qarzdor yuridik shaxsning muassis (ishtirokchi)lari uning tarkibidan chiqib ketishi munosabati bilan qarzdorning mol-mulkidan ulush (pay)ni ajratish haqidagi talablarini qondirish va emissiya qimmatli qog'ozlari bo'yicha dividendlar va boshqa to'lovlar to'lash taqiqlanadi; muqobil bir xildagi talabni hisobga olish yo'li bilan qarzdorning pul majburiyatlarini tugatishga, basharti bunda kreditorlarning talablarini qondirish navbati buzilsa, yo'l qo'yilmaydi.

Kuzatuv joriy etilganda qarzdor boshqaruv organlarining qonunda belgilangan ayrim vakolatlari cheklanadi. Masalan, qarzdorning boshqaruv organlari ko'chmas mol-mulkni ijaraga, garovga berish bilan yoki shu mol-mulkni boshqa usulda tasarruf etish va qarzdorning balans qiymati qarzdor aktivlari balans qiymatining o'n foizdan ko'prog'ini tashkil etadigan mol-mulkini tasarruf etish bilan bog'liq bitimlarni, zayomlar (kreditlar) olish

va berish, kafolat xatlari va kafolatlar berish, talab qilish huquqlaridan oʻzga shaxs foydasiga voz kechish, qarzni boshqa shaxsga oʻtkazish, shuningdek, qarzdorning mol-mulkini ishonchli boshqarish shartnomasini tuzish bilan bogʻliq bitimlarni faqat muvaqqat boshqaruvchining yozma roziligiga binoan tuzishlari mumkin. Shuningdek, ular qarzdorni qayta tashkil etish va tugatish, yuridik shaxsni tuzish yoki boshqa yuridik shaxsning ishtiroki, vakolatxonalar ochish va filiallar tashkil etish, dividendlar toʻlash yoki qarzdorning daromadini (foydasini) uning muassislari (ishtirokchilari) oʻrtasida taqsimlash, qarzdor tomonidan obligatsiyalar va boshqa emissiya qogʻozlarini (aksiyalardan tashqari) joylashtirish, ilgari chiqarilgan aksiyalarni aksiyadorlardan sotib olish toʻgʻrisidagi qarorlarni qabul qilishga haqli emas.

Kuzatuv joriy etilishi munosabati bilan xoʻjalik sudining ajrimi bilan muvaqqat boshqaruvchi tayinlanadi. Uning huquq va majburiyatlari qonunda aniq belgilab qoʻyilgan. Jumladan, muvaqqat boshqaruvchi qarzdorning mol-mulki but saqlanishini taʼminlash choralarini koʻrishi, uning moliyaviy ahvolini tahlil qilishi, kreditorglarni aniqlashi, kreditorlarning talablari reyestrini yuritishi, qarzdorga nisbatan kuzatuv joriy etilgani haqida kreditorglarni xabardor qilishi, kreditorglarning birinchi yigʻilishini chaqirishi va oʻtkazishi shart.

Kreditorglarning birinchi yigʻilishi vakolatiga quyidagi qarorlarni qabul qilish kiradi:

sud sanatsiyasini yoki tashqi boshqaruvni joriy etish, yoxud qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash haqida iltimosnoma bilan xoʻjalik sudiga murojaat qilish;

kreditorglar qoʻmitasining miqdoriy tarkibi, uning aʼzolarini saylash;

sanatsiya qiluvchi boshqaruvchining, tashqi boshqaruvchining yoki tugatuvchi boshqaruvchining nomzodlarini maʼqullash toʻgʻrisidagi qarorlar.

Xoʻjalik sudi tomonidan qarzdor bankrot deb topilganda va tugatishga doir ish yuritish boshlangan yoki sud sanatsiyasi, yoxud tashqi boshqaruv joriy etilgan, yoki kelishuv bitimi tasdiqlangan paytdan eʼtiboran kuzatuv tugatiladi.

Tashqi boshqaruv — xo‘jalik sudi tomonidan yuridik shaxsga nisbatan uning to‘lov qobiliyatini tiklash maqsadida qarzdorning ishlarini boshqarish vakolatlarini tashqi boshqaruvchiga o‘tkazgan holda qo‘llaniladigan bankrotlik taomilidir.

Kreditorlar yig‘ilishining iltimosnomasi, mol-mulkida davlat ulushi bo‘lgan korxonalar bo‘yicha esa bankrotlik to‘g‘risidagi ishlar bo‘yicha davlat organining arizasi asosida qarzdorning to‘lov qobiliyatini tiklashning haqiqiy imkoniyatlari aniqlangan hollarda xo‘jalik sudi tomonidan **o‘n ikki oydan yigirma to‘rt oygacha** bo‘lgan muddatga joriy etildi.

Tashqi boshqaruv joriy etish taomilining o‘ziga xos xususiyati shundan iboratki, shu paytdan boshlab qarzdorning rahbari o‘z vazifalarini bajarishdan chetlashtiriladi, qarzdorning ishlarini boshqarish tashqi boshqaruvchining zimmasiga yuklatiladi, qarzdorning boshqaruv organlari vakolatlari tugatiladi. Kreditorlarning talablarini ta‘minlash yuzasidan ilgari ko‘rilgan chora-tadbirlar bekor qilinadi, qarzdorning mol-mulkini xatlash va qarzdorga nisbatan uning o‘ziga tegishli mol-mulkni tasarruf etish borasidagi vakolatlarini boshqacha tarzda cheklovlar faqat bankrotlik taomili doirasida qo‘llaniladi, qarzdorning pul majburiyatlari va (yoki) majburiy to‘lovlar yuzasidan kreditorlar talablarining qondirilishiga nisbatan moratoriy joriy qilinadi.

Tashqi boshqaruvchi xo‘jalik sudi tomonidan tashqi boshqaruvni joriy etish bilan bir paytda tayinlanadi va bu to‘g‘risida ajrim chiqariladi. Buning imkoni bo‘lmasa, xo‘jalik sudi tashqi boshqaruvchini tashqi boshqaruv joriy etilgan paytdan e‘tiboran bir oylik muddat ichida tayinlaydi. Tashqi boshqaruvchi tayinlanganidan bir oylik muddat ichida tashqi boshqaruv rejasini ishlab chiqib, tasdiqlash uchun kreditorlar yig‘ilishiga taqdim etadi.

Xo‘jalik sudi kreditorlar yig‘ilishining tashqi boshqaruv rejasini tasdiqlash to‘g‘risidagi qarori qabul qilinib, unda belgilangan tashqi boshqaruv muddati dastlabki muddatdan ortiq bo‘lganda, agar tashqi boshqaruv muddatini uzaytirish yoki tashqi boshqaruvning tasdiqlangan rejasini amalga oshirish qarzdor to‘lov qobiliyatining tiklanishiga olib kelishiga yetarli asoslar bo‘lgan taqdirda tashqi boshqaruv muddatini uzaytirish to‘g‘risida ajrim chiqaradi.

Tashqi boshqaruv rejasida qarzdorning to‘lov qobiliyatini tiklash yuzasidan quyidagi chora-tadbirlar nazarda tutiladi:

ishlab chiqarishni qayta ixtisoslashtirish;
norentabel ishlab chiqarishlarni yopish;
debitorlik qarzlarni undirish;
qarzdor mol-mulkingning bir qismini sotish;
qarzdorning talabidan oʻzganing foydasiga voz kechish;
uchinchi shaxslarning qarzdorning majburiyatlarini bajarishi;
qarzdorning qoʻshimcha aksiyalarini joylashtirish;
qarzdorning korxonasini (biznesini) mulkiy majmua sifatida
sotish;
qarzdorning aktivlari oʻrnini almashtirish.

Tashqi boshqaruvchining kreditorlar yigʻilishi tomonidan koʻrib chiqilgan hisoboti va kreditorlar yigʻilishining bayonnomasi kreditorlar yigʻilishi oʻtkazilgan sanadan keyin besh kundan kechiktirilmadan xoʻjalik sudiga yuboriladi. Hisobot va bu yuzasidan kreditorlarning shikoyatlari xoʻjalik sudi tomonidan majlisda koʻrib chiqiladi.

Xoʻjalik sudi kreditorlar yigʻilishining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash toʻgʻrisidagi iltimosnomasi boʻlganda, shuningdek, tashqi boshqaruvchining hisobotini tasdiqlash rad etilganda yoki hisobot tashqi boshqaruvning belgilangan muddati tugagan paytdan eʼtiboran bir oylik muddat ichida taqdim etilmaganda yoxud hisobotni koʻrib chiqish natijalari yuzasidan sud tomonidan biror-bir qaror qabul qilinmagan boʻlsa, qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash toʻgʻrisida qaror qabul qiladi. Bu qarorda, shuningdek, tashqi boshqaruvchini tayinlagan tartibda tugatish boshqaruvchisini tayinlaydi.

Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining xususiyatlari

Oʻzbekiston Respublikasining «Bankrotlik toʻgʻrisida»gi Qonuniga muvofiq yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining asosiy belgisi bankrotlik alomatlari mavjud boʻlgan taqdirda, yakka tartibdagi tadbirkorga nisbatan jami talablar eng kam ish haqining oʻttiz karrasini tashkil etishi va ushbu majburiyat vaqti kelgandan keyin 3 oy muddat ichida amalga oshirilmaganligidir.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga qarzdor, yakka tartibdagi tadbirkor, kreditor, prokuror, shuningdek, davlat soliq xizmati organlari va boshqa vakolatli organlar tomonidan berilishi mumkin.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risida ariza berish huquqiga kreditorlar ham ega, hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash to'g'risidagi, alimentlarni undirish to'g'risidagi talablar, shuningdek, shaxsiy xususiyatdagi boshqa talablar qo'yadigan kreditorlar bundan mustasno.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish taomili amalga oshirilayotgan paytda hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash, alimentlarni undirish to'g'risidagi talablarni, shuningdek, shaxsiy xususiyatdagi boshqa talablarni qo'yayotgan kreditorlar o'z talablarini taqdim etishga haqli. Mazkur kreditorlarning talablari, agar ular bankrotlik taomili qo'llanilayotganda bildirilmagan bo'lsa, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning bankrotligi taomili tugaganidan keyin ham o'z kuchini saqlab qoladi.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning bankrot deb topish to'g'risidagi arizasiga qarzlarni to'lash rejasi ilova qilinishi mumkin, rejaning nusxalari kreditorlarga va ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarga jo'natiladi.

Kreditorlarning e'tirozi bo'lmasa, xo'jalik sudi qarzlarni uzish rejasini tasdiqlashi mumkin, bu esa bankrotlik to'g'risidagi ish yuritilishini uzog'i bilan ikki oygacha bo'lgan muddatga to'xtatib turish uchun asos bo'ladi.

Qarzlarni uzish rejasi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

rejani amalga oshirish muddati;

qarzdor yoki uning oila a'zolariga iste'moli uchun har oyda qoldiriladigan summa miqdori;

kreditorlarning talablarini qanoatlantirish uchun har oyda yuborish mo'ljallanayotgan summa miqdori.

Xo'jalik sudi bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etayotgan shaxslarning asoslantirilgan iltimosnomasiga binoan qarzlarni to'lash rejasini o'zgartirishi, shu jumladan, uni amalga oshirish muddatini uzaytirishi yoki qisqartirishga, qarzdor yoki uning oila

a'zolari iste'moli uchun har oyda qoldiriladigan summa miqdorini ko'paytirishga yoki kamaytirishga haqlidir.

Agar, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkor qarzlarni uzish rejasini bajarishi natijasida kreditorlarning talablari to'la hajmda qanoatlantirilgan bo'lsa, bankrotlik to'g'risidagi ish yuritish tugatilishi kerak.

Qarzdor bankrot deb topilgan taqdirda tugatishga doir ish yuritish boshlanadi. Yakka tartibdagi tadbirkorlarning tugatish massasiga qonun hujjatlariga muvofiq undiruv qaratilishi mumkin bo'lmagan mol-mulklar kiritilmaydi. Xo'jalik sudi qarzdorning hamda bankrotlik to'g'risidagi ishda ishtirok etayotgan boshqa shaxslarning asoslantirilgan iltimosnomasiga binoan yakka tartibdagi tadbirkorning qonun hujjatlariga muvofiq undiruvni qaratish mumkin bo'lgan, nolikvid mol-mulklarni yoki realizatsiya qilinganda tushgan daromad kreditorlarning talablarini qondirishga mohiyatan ta'sir etmaydigan mol-mulkini tugatish massasidan chiqarishga haqli. Yakka tartibdagi tadbirkorning tugatish massasidan chiqariladigan mol-mulking umumiy qiymati eng kam ish haqining ellik baravaridan ortiq bo'lmasligi kerak. Bunday mol-mulkning ro'yxati xo'jalik sudi tomonidan tasdiqlanib, bu haqda ajrim chiqariladi.

Qarzdorni bankrot deb topish to'g'risidagi ariza xo'jalik sudiga berilganidan keyin yakka tartibdagi tadbirkorning o'z mol-mulkini tasarrufidan chiqarish yoki boshqa manfaatdor shaxslarga berish bilan bog'liq bo'lgan bitimlari o'z-o'zidan haqiqiy bo'lmagan bitimlar hisoblanadi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi arizani qabul qilish bilan bir paytda yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulkini xatlab qo'yadi, qonun hujjatlariga muvofiq undiruvni qaratish mumkin bo'lmagan mol-mulk bundan mustasno. Qarzdorning pul majburiyatlari bajarilishi xususida uchinchi shaxslar tomonidan asoslantirilgan kafillik berilgan yoki boshqa kafolatlangan ta'minot taqdim etilgan taqdirda xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorning iltimosnomasiga binoan yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulkini (mol-mulking bir qismini) xatlovdan chiqarishi mumkin.

Yakka tartibdagi tadbirkorning arizasiga binoan xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkor kreditorlar bilan hisob-kitob qilishi yoki

kelishuv bitimiga erishishi uchun bankrotlik to'g'risidagi ishni ko'rishni uzog'i bilan bir oy muddatga keyinga qoldirishi mumkin. Kreditorlar bilan hisob-kitob qilinganligi to'g'risidagi dalillar yoki kelishuv bitimi taqdim qilinmagan taqdirda, sud yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish hamda tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risida qaror qabul qiladi.

Yakka tartibdagi tadbirkor bankrot deb topilgan vaqtdan boshlab:

qarzdorning pul majburiyatlarini bajarish muddati boshlangan deb hisoblanadi;

qarzdorning barcha majburiyatlari bo'yicha neustoyka (jarima, penya), foizlar hisoblash va boshqa iqtisodiy (moliyaviy) sanksiyalar bekor qilinadi;

qarzdordan barcha ijro hujjatlari bo'yicha undiruvlar ham bekor qilinadi, alimentlar undirish to'g'risidagi talablar bo'yicha, shuningdek, hayoti yoki sog'lig'iga yetkazilgan zararining o'rnini qoplash to'g'risidagi talablar bo'yicha ijro hujjatlari bundan mustasno.

Yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarorni xo'jalik sudi aniqlangan barcha kreditorlarga ular o'z talablarini taqdim etadigan muddatni ko'rsatgan holda jo'natadi, bu muddat ikki oydan oshmasligi kerak. Xo'jalik sudining ana shunday qarorini yuborish yakka tartibdagi tadbirkor hisobidan amalga oshiriladi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risida qaror qabul qilgan paytdan boshlab uning yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tganligi o'z kuchini yo'qotadi, shuningdek, faoliyatning ayrim turlari bilan shug'ullanish uchun unga berilgan litsenziyalarning amal qilishi tugatiladi.

Xo'jalik sudi yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to'g'risidagi qaror nusxasini ayni shu shaxsni yakka tartibdagi tadbirkor sifatida ro'yxatga olgan organ va litsenziyalovchi organga yuboradi. Xo'jalik sudining qarzdorni bankrot deb topish va tugatishga doir ish yuritishni boshlash to'g'risidagi qarori hamda undiruvni qarzdorning mol-mulkiga qaratish to'g'risidagi ijro varaqasi qarzdorning mol-mulki sotilishini amalga oshirish uchun sud ijrochisiga yuboriladi.

Qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning ko‘chmas mol-mulkini yoki qimmatli ko‘char mol-mulkini doimiy boshqaruv zarur bo‘lganda xo‘jalik sudi mazkur maqsadlar uchun tugatish boshqaruvchisini tayinlaydi va unga to‘lanadigan haq miqdorini belgilaydi. Bu hollarda, qarzdor yakka tartibdagi tadbirkorning mol-mulki tugatish boshqaruvchisi tomonidan sotiladi. Qarzdorning mol-mulkini sotishdan tushgan, shuningdek, mavjud naqd pul mablag‘lari yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to‘g‘risidagi qarorni qabul qilgan xo‘jalik sudining depozitiga kiritiladi.

Kreditorlarning bildirilgan talablari asosida xo‘jalik sudi kreditorlarning talablarini qondirish tartibi va miqdori to‘g‘risida ajrim chiqaradi. Avval bankrotlik ishini ko‘rish va xo‘jalik sudining yakka tartibdagi tadbirkorni bankrot deb topish to‘g‘risidagi qarorini bajarish bilan bog‘liq xarajatlar qoplanadi, keyingi o‘rinda budjetga majburiy to‘lovlar, garov bilan ta‘minlangan talablar va boshqalar qoplanadi.

Kreditorlar bilan hisob-kitoblarni amalga oshirish tugaganidan keyin sud harakatlari amalga oshirilayotgan paytda kreditorlar tomonidan qo‘yilgan talablardan ozod etiladi. Hayot yoki sog‘liqqa zarar yetkazish, aliment undirish to‘g‘risidagi talablar bankrotlik ishi tugatilgandan keyin ham qo‘yilishi mumkin. Agar qarzdor mulkini yashirganligi yoki uni noqonuniy ravishda uchinchi shaxslarga berganligi fakti aniqlansa, sud harakatlari davomida talablari qondirilmagan kreditorlar undiruvni ushbu mol-mulkka qaratilishini so‘rab murojaat qilishga haqli.

? *Nazorat savollari*

1. Bankrotlik nima va uning qanday belgilari mavjud?
2. Sud sanatsiyasi nima?
3. Tashqi boshqaruvni qo‘llashdan maqsad nima?
4. Tashqi kuzatuv qachon joriy qilinadi?

VII bob. XO‘JALIK SHARTNOMALARI

Xo‘jalik shartnomalari tushunchasi. Shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlari. Xo‘jalik shartnomalarining subyektlari, ularning huquq va majburiyatlari. Xo‘jalik shartnomalari tuzish, o‘zgartirish va bekor qilish tartibi. Xo‘jalik shartnomalarining turlari. Xo‘jalik shartnomalarining yuridik ekspertizasi. Xo‘jalik shartnomalarini buzganlik uchun javobgarlik.

Xo‘jalik shartnomalari tushunchasi va shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlari

Respublikamizda o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar, ma‘muriy buyruqbozlik tuzumidan voz kechish ijtimoiy hayotimizning barcha sohalarida tub o‘zgarishlarni amalga oshirishni va birinchi navbatda, ishlab chiqarish-xo‘jalik aloqalari o‘rnatishning bozor munosabatlariga mos shakl va uslublarini yaratishni taqozo qiladi.

Bozor munosabatlari sharoitida esa, shartnomalar barcha mulk shaklidagi korxonalar, shuningdek, tadbirkorlar hamda boshqaruv organlari o‘rtasidagi iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatuvchi asosiy huquqiy hujjat bo‘lib hisoblanadi.

Bu haqda 2001-yil 16-fevralda Vazirlar Mahkamasida bo‘lib o‘tgan yig‘ilishda I.Karimov «bozor munosabatlarini shartnoma majburiyatlarisiz tasavvur qilib bo‘lmasligini yodda tutish lozim», deb uqtirdi.¹

Shartnomalarning yetakchilik roli va iqtisodiy munosabatlarni o‘rnatishning yangi tamoyillari huquqiy jihatdan O‘zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, mulk, kooperatsiya, ijara, tadbirkorlik, dehqon, fermer, shirkat xo‘jaliklari; aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish; banklar va bank faoliyati, chet el investitsiyalari va chet ellik investorlarning kafolatlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risidagi va boshqa qonunlarda belgilab qo‘yilgan.

Shartnoma deb, ikki yoki bir necha (jismoniy yoki yuridik) shaxsning huquqlari va burchlarini vujudga keltirish, o‘zgartirish yoki bekor qilish haqidagi kelishuvga aytiladi.

---

¹ Xabarnoma 1, —T.: 2001. 41-bet.

Shartnoma taraflarning bitimi (kelishuvi) sifatida quyidagi belgilar bilan xarakterlanadi:

- a) taraflar xohishining erkin ifodalanishi;
- b) uning mazmunini tashkil etuvchi barcha muhim shartlar bo'yicha taraflarning kelishganligi;
- d) taraflarning o'z majburiyatlari bo'yicha harakatlarini (qoida tariqasida) haq evaziga bajarishi;
- e) shartnoma munosabatlarida taraflarning tengligi;
- f) shartnomani ijro qilishning yuridik kafolati;
- g) shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish vaqtida yuzaga keladigan munosabatlar O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi va «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi Qonuni va boshqa qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Xo'jalik shartnomasi deb, *taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan kelishuvga aytiladi.*

Yuridik shaxslar, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan jismoniy shaxslar xo'jalik shartnomalarining subyekt (taraf)lari bo'ladi.

Xo'jalik shartnomasi taraflari belgilangan tartibda quyidagi huquqlarga ega:

xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish munosabati bilan zarur bo'lgan ma'lumotnomalar va boshqa hujjatlarni so'rash va olish;

xo'jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o'zgartirish va bekor qilish bilan bog'liq masalalar yuzasidan ekspertlarning yozma xulosalarini so'rash va olish, mutaxassislar bilan maslahatlashish;

davlat organlari va boshqa organlarga, mansabdor shaxslarga iltimosnomalar bilan murojaat etish hamda shikoyatlar berish va ulardan asoslantirilgan yozma javoblar olish;

boshqa tarafning iqtisodiy ahvoli, nufuzi va ishchanlik jihatlari xususidagi ma'lumotlarni to'plash;

xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy

manfaatlarini himoya qilishning qonunda nazarda tutilgan vositalari va usullarini qo‘llash.

Xo‘jalik shartnomasining taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan o‘zga huquqlarga ham ega bo‘lishlari mumkin.

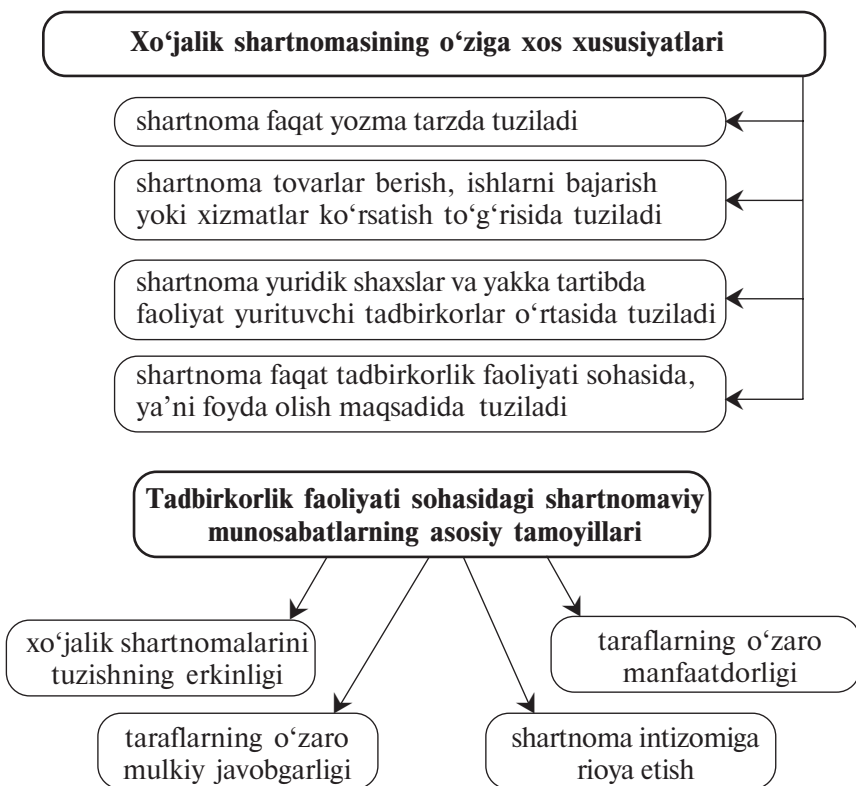
Xo‘jalik shartnomasi taraflari:

xo‘jalik shartnomalari to‘g‘risidagi qonun hujjatlarining talablariga rioya etishlari;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo‘jalik shartnomalarining o‘z vaqtida tuzilishini ta‘minlash;

tuzilgan xo‘jalik shartnomalari bo‘yicha zimmalariga olingan majburiyatlarni o‘z vaqtida va tegishli tartibda bajarishlari shart.

Xo‘jalik shartnomasi taraflari qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan boshqa majburiyatlarga ham ega bo‘ladi. Xo‘jalik shartnomasi — fuqarolik-huquqiy shartnoma hisoblanib, unga nisbatan Fuqarolik kodeksining bitimlar va shartnomalarga tegishli barcha normalari tatbiq qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 1-moddasida fuqarolik-huquqiy munosabatlar ishtirokchilarining tengligi, mulkning daxlsizligi bilan bir qatorda shartnoma erkinligi ham fuqarolik huquqining asosi sifatida belgilangan. Shartnoma erkinligining mohiyati va ma’nosi Kodeksning 354- moddasida ochib berilgan. Bu moddada barcha fuqarolar va yuridik shaxslar shartnoma tuzishda erkin deb e’tirof etilganlar.

Shartnoma tuzishga majbur qilishga yo‘l qo‘yilmaydi, shartnoma tuzish burchi Fuqarolik kodeksida, boshqa qonun yoki olingan majburiyatda nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Masalan, agar tegishli mahsulot turiga davlat buyutmasi berilgan bo‘lsa, davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasini tuzish majburiydir.

Taraflarni qonun hujjatlarida nazarda tutilmagan shartnomalarni, shuningdek, turli shartnomalarning elementlarini o‘z ichiga oladigan aralash shartnomani ham tuzishlari mumkin.

Tegishli shartning mazmuni qonun hujjatlari imperativ normalarida ko‘rsatib qo‘yilgan hollardan tashqari shartnomaning shartlari taraflarning xohishi bilan belgilanadi.

Misol uchun, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari kontraktatsiya shartnomasida boshqa shartlar bilan bir qatorda, xo‘jalikka belgilangan foizdan kam bo‘lmagan miqdorda avans to‘lash nazarda tutilishi lozim.

Shunday qilib, barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar shartnoma tuzishda erkindirlar, ya’ni ular nima haqda, kim bilan shartnoma tuzishni tanlashlari, majburiyatlarni, o‘zaro xo‘jalik munosabatlarining amaldagi qonunlarga zid bo‘lmagan boshqa har qanday shartlarini mustaqil aniqlashlari mumkin.

Demak, xo‘jalik shartnomasi:

taraflar o‘rtasidagi majburiyatlarni kelib chiqishining asosi hisoblanadi;

xo‘jalik yurituvchi subyektning iqtisodiy faoliyatini rejalashtirishga asos bo‘ladi;

taraflar o‘rtasidagi mulkiy munosabatlarning huquqiy shakli hisoblanadi.

Xo'jalik shartnomalarini tuzish, o'zgartirish va bekor qilish

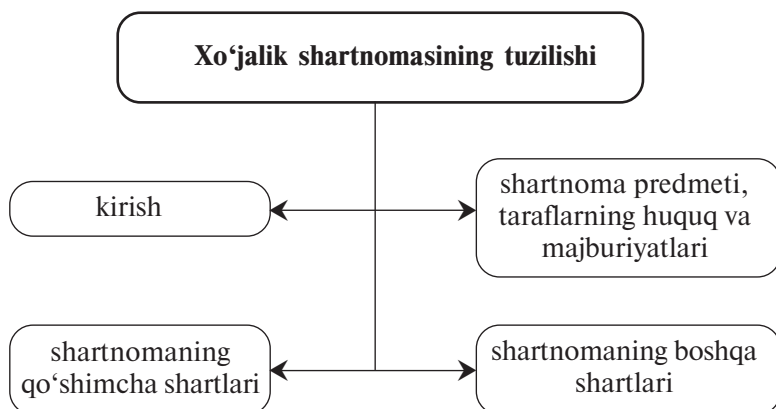
Xo'jalik shartnomasi, qoida tariqasida taraflardan birining oferta (shartnoma tuzish haqida taklif) yo'llashi va ikkinchi taraf uni akseptlashi (taklifni qabul qilishi) yo'li bilan tuziladi.

Agar, taraflar o'rtasida shartnomaning barcha muhim shartlari bo'yicha kelishuvga erishilgan bo'lsa, xo'jalik shartnomasi tuzilgan deb hisoblanadi.

Xo'jalik shartnomasi shartnoma predmetini, yetkazib beriladigan tovarning miqdori, sifati, assortimenti va bahosini, shartnomaning bajarilish muddatlarini, hisob-kitob qilish tartibini, taraflarning majburiyatlarini, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganda yoki lozim darajada bajarilmaganda taraflarning javobgarligini, nizolarni hal etish tartibini hamda taraflarning rekvizitlarini, shartnoma tuzilgan sana va joyni va boshqa muhim shartlarni nazarda tutishi kerak.

Xo'jalik shartnomasida hisob-kitob qilish tartibi belgilanayotganda tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini qonun hujjatlarida belgilanganidan kam bo'lmagan miqdorda oldindan to'lab qo'yish albatta nazarda tutilgan bo'lishi kerak.

Xo'jalik shartnomasini tuzishda taraflar tegishli turdagi shartnomalar uchun ishlab chiqilgan hamda huquqiy ekspertizadan belgilangan tartibda o'tkazilganidan so'ng e'lon qilingan o'zlarining namunaviy shart (shakl)lariga amal qilishlari mumkin.

Xo'jalik shartnomasining kirish qismida quyidagilar: shartnomaning nomi (mahsulot yetkazib berish, kredit, transport vositalari

ijarasi, qurilish pudrati va hokazolar); shartnomani imzolash vaqti va joyi; shartnoma taraflarining to'liq nomi, shartnoma bo'yicha taraflarning atalishi (masalan, «mahsulot yetkazib beruvchi», «pudratchi» va shu kabilar); shartnomani imzolayotgan shaxsning mansabi va nasl-nasabining to'liq nomi, shuningdek, unga shartnomani imzolash huquqini beruvchi hujjat (ustav, nizom yoki ishonchnoma) ko'rsatilishi lozim.

Yuqoridagilarning shartnomada to'liq va aniq ifodalanishi muhim ahamiyatga ega. Masalan, shartnomaning aniq nomlanishi taraflarga va boshqa shaxslarga qanday huquqiy munosabatlar haqida so'z yuritilayotganligi to'g'risida o'sha zahoti tushuncha bersa, shartnoma imzolangan vaqt (yil, oy, kun) shartnoma imzolangan paytni to'g'ri aniqlash va amal qilish muddatining qachon tugashi, ya'ni bu bilan bog'liq yuridik oqibatlarni belgilash imkoniyatini beradi.

Xo'jalik shartnomasining ikkinchi qismi uning katta ahamiyatga ega bo'lgan shartlarini o'z ichiga oladi. Unda shartnoma predmeti; birinchi tarafning shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlari; ikkinchi tarafning shartnoma bo'yicha huquq va majburiyatlari; taraflarning o'z majburiyatlarini bajarish muddatlari; taraflar majburiyatlarini bajarish joyi; taraflar majburiyatlarini bajarish usullari (harakatlar tartibi, ketma-ketligi va h.k.) ko'rsatiladi.

Ushbu shartlarning mazmuni shartnomaning turiga va uning qanday holatga nisbatan tuzilishiga bog'liq bo'ladi va Fuqarolik kodeksi hamda amaldagi normativ hujjatlar qoidalari asosida shakllanadi.

Xo'jalik shartnomasining uchinchi qismi shunday shartlarni o'z ichiga oladiki, ularni shartnomada ko'zda tutish majburiy emas. Ammo, bunday shartlar mavjud bo'lgan taqdirda taraflar huquq va majburiyatlariga, shuningdek, ularni bajarish tartibiga sezilarli ta'sir qiladi.

Xo'jalik shartnomasining qo'shimcha shartlariga shartnomaning amal qilish muddati, taraflarning javobgarligi, majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullari; shartnomani bir taraflama bekor qilishning asoslari va oqibatlari, shartnoma bo'yicha ma'lumotlarni sir saqlash, nizolarni hal qilish tartibi kabilar kiradi.

Taraflarning shartnoma bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish muddatlari ko'rsatilgan taqdirda ham xo'jalik shartnomasining amal qilish muddati ko'rsatilishi maqsadga muvofiqdir. Bu holat

shartnomaning amal qilish muddati qachon tugashini bilish va taraflar shartnomani bajarishdan bosh tortganlik uchun talabnoma va da'vo qilish muddatining boshlanishini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Shartnoma shartlari buzilgan taqdirda taraflarning o'z majburiyatlarini bajarishlarini ta'minlash maqsadida shartnomada taraflarning javobgarligi ko'zda tutiladi. Odatda, har bir shartnomada javobgarlik kelishilgan shartlarning birini bajarmagan tarafga nisbatan neustoyka (jarima, penya) ko'rinishida sanksiya belgilanishi bilan ifodalanadi.

Xo'jalik shartnomasining qo'shimcha shartlaridan yana biri, bu — majburiyatlarning bajarilishini ta'minlash usullaridir. Amaldagi qonunchilikka muvofiq xo'jalik shartnomasining bajarilishi neustoyka, garov, qarzdorning mol-mulkini ushlab qolish, kafillik, kafo-lat, zakalat hamda qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqacha usullar bilan ta'minlanishi mumkin.

Odatda, xo'jalik shartnomalari faqat taraflarning kelishuviga muvofiq bekor qilinishi mumkin, ammo taraflar shartnomada uni bir tarafning tashabbusi bilan ham bekor qilish to'g'risidagi shartlarni kiritishlariga yo'l qo'yiladi. Shuningdek, shartnomada uning qaysi shartlari sir saqlanishi va taraflar tomonidan oshkor qilinishi mumkin emasligi belgilab qo'yilishi mumkin.

Respublikamizda iqtisodiyot va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan nizolarni hal qilish xo'jalik sudlari sudloviga taalluqlidir. Biroq, xo'jalik protsessual qonunchiligida fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan yoki kelib chiqishi mumkin bo'lgan hamda xo'jalik sudiga taalluqli bo'lgan nizo taraflarning kelishuviga binoan hakamlar sudida ko'rish uchun topshirilishi mumkinligi belgilangan. Qoida tariqasida, da'volar javobgar joylashgan joydagi xo'jalik sudiga taqdim etiladi. Ammo, da'voni javobgar joylashgan joyda taqdim etish va da'vogarning tanlashi bo'yicha sudlovga tegishlilik taraflarning roziligi bilan o'zgartirilishi hamda nizoni hal qilishi lozim bo'lgan xo'jalik sudining nomi shartnomada aniq belgilanishi ham mumkin.

Xo'jalik shartnomasining to'rtinchi qismi o'z ichiga taraflar o'rtasidagi munosabatlar shartnomadan tashqari yana nimalar bilan tartibga solinishini; taraflar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish haqidagi; shartnoma tuzishdan oldin olib borilgan ishlar va ularning shartnoma imzolanganidan keyingi natijalari; taraflarning rekvizitlari; shart-

noma nusxalari soni haqidagi ma'lumotni; shartnoma matniga o'zgartirishlar kiritish tartibini; taraflar vakillarining imzolarini oladi.

Taraflar shartnomada o'z zimmalariga olgan aniq majburiyatlarni belgilab olishi tabiiy bir holdir. Unga shartnoma bo'yicha taraflar o'rtasidagi barcha munosabatlarni tartibga soluvchi qonun normalarini kiritishning hojati yo'q. Shuning uchun, odatda, shartnomaning boshqa sharti sifatida unga quyidagi jumla kiritiladi: «Mazkur shartnomada nazarda tutilmagan shartlar bo'yicha taraflar amaldagi qonunchilikka rioya qiladilar».

Taraflar o'rtasidagi aloqalarni o'rnatish haqidagi shartlarda axborot berish va shartnomaning bajarilishiga taalluqli bo'lgan masalalarni hal qilishga vakolatli shaxslar (nomlari yoki mansabi), shuningdek, aloqa turlari (telefon, faks va hokazolar) ko'rsatiladi.

Shartnoma tuzishdan oldin olib borilgan ishlar va ularning shartnoma imzolanganidan keyingi natijalari to'g'risidagi bandda taraflar shartnomani tuzish bo'yicha olib borilgan barcha muloqotlar, yozishmalar, oldindan kelishib olishlar va shu maqsaddagi bayonnomalar o'z kuchini yo'qotganligi belgilanadi.

Taraflarning rekvizitlariga — pochta indeksi, manzili, hisob-kitob raqami, bank muassasaning nomi, kodi, MFO, soliq to'lovchining identifikatsiya raqami, yuklash rekvizitlari kiradi va ular xo'jalik shartnomasida aniq ko'rsatilishi lozim. Shartnoma nusxalari soni va uning haqiqiyliги unda ko'rsatiladi. Shartnoma matniga o'zgartirishlar kiritish tartibining belgilanishi shartnomani qalbakilashtirilishining oldini oladi.

Har bir shartnomada ma'lum bir shaxsning xohish-istaklari bayon qilinishi munosabati bilan shartnoma o'sha shaxs yoki uning to'liq vakolatga ega bo'lgan vakili tomonidan imzolanadi, shuningdek, shartnomada yuridik xizmat xodimi yoki advokatning imzosi bo'lishi talab qilinadi.

Xo'jalik shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Qonunchilikda shartnoma yozma shaklining uch xil turi ko'rsatilgan. Amaliyotda shartnomaning oddiy yozma shakli keng tarqalgan bo'lib, u taraflar imzolagan bitta hujjatni tuzish yo'li bilan tuziladi.

Xo'jalik shartnomasi, shuningdek, pochta, telegraf, teletayp, telefon, elektron aloqa yoki hujjat shartnomadagi tarafdin chiqqanligini ishonchli suratda aniqlash imkonini beradigan boshqa aloqa

yordamida hujjatlar almashish yo‘li bilan tuzilishi mumkin. Agar, qonun hujjatlariga yoki taraflardan birining talablariga zid bo‘lmasa, bitim tuzish chog‘ida imzodan faksimile usulida nusxa ko‘chirish vositalaridan foydalanishiga yo‘l qo‘yiladi.

Xo‘jalik shartnomasining oddiy yozma shakliga rioya qilmaslik uning haqiqiy emasligiga olib keladi. Xo‘jalik shartnomasi qonunda ko‘rsatilgan hollarda va taraflardan birining talabi bo‘yicha notarial tasdiqlanishi shart. Shartnomani notarial tasdiqlash notarius yoki bunday notarial harakatni amalga oshirish huquqiga ega bo‘lgan boshqa mansabdor shaxs tomonidan shartnomada tasdiqlovchi ustxat yozib qo‘yish yo‘li bilan amalga oshiriladi.

Amaldagi qonun hujjatlarida ayrim xo‘jalik shartnomalarini davlat ro‘yxatidan o‘tkazish belgilab qo‘yilgan. Masalan, yer uchastkalari va boshqa ko‘chmas mol-mulk bilan bog‘liq xo‘jalik shartnomalari (boshqa shaxsga berish, ipoteka, uzoq muddatli ijara va boshqalar) davlat ro‘yxatidan o‘tkazilishi kerak. Shartnomaning notarial shakliga yoki uni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish talabiga rioya qilmaslik xo‘jalik shartnomasining haqiqiy emasligini keltirib chiqaradi. Bunday shartnoma o‘z-o‘zidan haqiqiy bo‘lmaydi.

Xo‘jalik shartnomalarini tuzishda ayrim qonunlar yoki boshqa normativ hujjatlar tomonidan o‘rnatilgan muhim xususiyatlarni hisobga olish zarurdir. Masalan, O‘zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonunida jamiyatning mol-mulkini olishi yoki uni tasarrufidan chiqarishi bilan bog‘liq «yirik bitimlar» (shartnomalar) alohida qayd qilingan.

Unda quyidagilar yirik bitimlar (shartnomalar) deb hisoblanadi:

1. Bitimlar tuzish haqida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ortiq qiymatga ega bo‘lgan mol-mulkni jamiyatning olishi yoki tasarrufidan chiqarishi bilan bog‘liq, yoxud jamiyat bevosita, yoki bilvosita mol-mulkni tasarrufidan chiqarishi ehtimoli bilan bog‘liq bitim, yoki o‘zaro bog‘langan bir necha bitim (oddiy xo‘jalik faoliyatini yuritish asnosida sodir etiladigan bitimlar bundan mustasno);

2. Jamiyat tomonidan ilgari joylashtirilgan oddiy (odatdagi) aksiyalarning yigirma besh foizidan ko‘prog‘ini tashkil etadigan oddiy (odatdagi) aksiyalarni yoki oddiy (odatdagi) aksiyalarga

ayirboshlanadigan imtiyozli aksiyalarni joylashtirish bilan bog‘liq bir yoki o‘zaro bog‘langan bir necha bitim.

Yirik bitimga sabab bo‘lgan mol-mulk qiymatini aniqlash jamiyat kuzatuv kengashi tomonidan amalga oshiriladi.

Qiymatli bitim tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining yigirma besh foizidan ellik foizigachasini tashkil etuvchi mol-mulk xususida bo‘lgan yirik bitim tuzish to‘g‘risidagi qaror kuzatuv kengashi tomonidan yakdillik bilan qabul qilinadi, bunda kuzatuv kengashining tarkibdan chiqib ketgan a‘zolari ovozi hisobga olinmaydi.

Yirik bitim tuzish masalasida jamiyat kuzatuv kengashining yakdilligiga erishilmagan hollarda yirik bitim tuzish to‘g‘risidagi masala kuzatuv kengashi qaroriga muvofiq aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi hukmiga havola etilishi mumkin.

Bitim tuzish to‘g‘risida qaror qabul qilinayotgan sanada jamiyat aktivlari balans qiymatining ellik foizidan ortiq qiymatni tashkil etuvchi mol-mulk xususida yirik bitim tuzish to‘g‘risidagi qaror aksiyadorlar umumiy yig‘ilishi tomonidan yig‘ilishda qatnashayotgan ovoz beruvchi aksiyalar egalari bo‘lgan aksiyadorlarning to‘rt dan uch qismidan iborat ko‘pchilik ovozi bilan qabul qilinadi. Shuning uchun ham xo‘jalik shartnomalarini tuzish jarayonida shartnomani imzolayotgan shaxs vakolatini tekshirish muhim ahamiyatga ega.

Agar, shaxsning xo‘jalik shartnomasini tuzish vakolatlari shartnoma bilan yoki yuridik shaxs vakolatlari uning ta‘sis hujjatlari bilan ishonchnomada, qonunda belgilab qo‘yilganiga nisbatan, yoinki shartnoma tuzilayotgan vaziyatdan aniq ko‘rinib turgan deb hisoblanishi mumkin bo‘lgan vakolatlariga nisbatan cheklab qo‘yilgan bo‘lsa va shartnomani tuzish paytida bunday shaxs, yoki organ ana shu cheklashlar doirasidan chiqib ketgan bo‘lsalar, shartnomadagi ikkinchi taraf mazkur cheklashlarni bilgan yoki oldindan bilishi lozim bo‘lganligi isbotlangan hollardagina shartnoma cheklash belgilanishidan manfaatdor bo‘lgan shaxsning da‘vosi bo‘yicha sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin.

Xo‘jalik shartnomasi tuzilgan paytdan boshlab kuchga kiradi va taraflar uchun majburiy bo‘lib qoladi. Taraflar o‘zlari tuzgan xo‘jalik shartnomasining shartlarini ularning shartnoma tuzilishidan oldin vujudga kelgan munosabatlariga nisbatan qo‘llaniladi deb belgilab qo‘yishga haqlidirlar. Xo‘jalik shartnomasi shartnoma

shartlariga hamda qonun hujjatlarining talablariga muvofiq ravishda, bunday shartlar va talablar bo‘lmagan hollarda esa ish muomalasi odatlariga muvofiq bajarilishi lozim. Xo‘jalik shartnomasi taraflarning kelishuviga muvofiq o‘zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Xo‘jalik shartnomasi qanday shaklda tuzilgan bo‘lsa, taraflarning uni o‘zgartirish yoki bekor qilish to‘g‘risidagi kelishuvi ham shunday shaklda amalga oshiriladi.

Xo‘jalik shartnomasini o‘zgartirish haqidagi kelishuvda quyidagilarning ko‘rsatilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi, ya‘ni qaysi shartnoma o‘zgartiriladi (shartnomaning raqami, sanasi, nomi); shartnomani o‘zgartirish sababi; o‘zgartirilayotgan yoki qo‘shimchalar kiritilayotgan shartlar va ularning yangi tahriri; o‘zgartirish kiritilgandan keyin avvalgi shartlarning yuridik kuchini yo‘qotishi haqidagi band; o‘zgartirish yoki qo‘shimcha kiritilishidan oldin mazkur shartlar bo‘yicha yuzaga kelgan masalalarni hal qilish tartibi.

Taraflarning shartnomani bekor qilish haqidagi kelishuvda esa quyidagi ma‘lumotlar kiritilishi lozim: qanday shartnoma bekor qilinayotganligi; qaysi vaqtdan shartnoma bekor qilinayotganligi; shartnoma bekor qilinishidan oldin mazkur shartnoma yuzasidan vujudga kelgan masalalarni hal qilish tartibi; shartnoma bekor qilingandan keyin taraflarning mazkur shartnoma bo‘yicha talab qilish huquqlari o‘z kuchini yo‘qotishi to‘g‘risidagi band.

Xo‘jalik shartnomasini bajarishdan bir taraflama bosh tortishga yoki xo‘jalik shartnomasining shartlarini bir taraflama o‘zgartirishga yo‘l qo‘yilmaydi, qonun hujjatlarida yoki shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno.

Taraflardan birining talabi bilan xo‘jalik shartnomasi xo‘jalik sudining qaroriga binoan faqat ikkinchi taraf xo‘jalik shartnomasini jiddiy ravishda buzgan yoxud qonunda, yoki shartnomada nazarda tutilgan boshqa hollarda o‘zgartirilishi, yoki bekor qilinishi mumkin. Taraflardan birining xo‘jalik shartnomasini buzishi ikkinchi tarafga u xo‘jalik shartnomasi tuzishda umid qilishga haqli bo‘lgan narsadan ko‘p darajada mahrum bo‘ladigan qilib zarar yetkazishi xo‘jalik shartnomasini jiddiy buzish hisoblanadi.

Bir taraf shartnomani o‘zgartirish yoki bekor qilish haqidagi taklifga ikkinchi tarafdin rad javobi olganidan keyingina, yoki taklifda ko‘rsatilgan, yoxud qonunda yoki shartnomada belgilangan muddatda, bunday muddat bo‘lmaganida esa o‘ttiz kunlik muddatda

javob olmaganidan keyin, xo‘jalik shartnomasini o‘zgartirish yoki bekor qilish to‘g‘risidagi talabni sudga taqdim etishi mumkin. Demak, xo‘jalik shartnomalari qonunchilik hujjatlarida yoki shartnomada belgilangan hollarda bir taraflama, yoki xo‘jalik sudining hal qiluv qarori bilan bekor qilinishi mumkin.

Xo‘jalik shartnomasining amal qilish muddatini uzaytirish ham yozma shaklda amalga oshiriladi. O‘zbekiston Respublikasining «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunida ichki xo‘jalik shartnomalarini tuzish qoidalari ham belgilangan. Ichki xo‘jalik shartnomasi, qoida tariqasida, xo‘jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo‘linmalari o‘rtasida yoki xo‘jalik yurituvchi subyekt va uning xodimi (bir guruh xodimlari) o‘rtasida tuziladi.

Qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda, xo‘jalik yurituvchi subyektlar mahsulot yetkazib berish, ishlar bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish yuzasidan ichki xo‘jalik shartnomalarining o‘zlari boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar bilan tuzgan xo‘jalik shartnomalaridagidan kam bo‘lmagan hajmda tuzilishini ta‘minlashlari shart.

Ichki xo‘jalik shartnomalariga oilaviy pudrat, fermer xo‘jaligi bilan shirkat xo‘jaligi o‘rtasidagi shartnomalar yaqqol misol bo‘la oladi. Ichki xo‘jalik shartnomalari o‘z huquqiy tabiatiga ko‘ra fuqarolik-huquqiy va mehnat-huquqiy normalar duragayidan iborat shartnoma bo‘lib hisoblanadi. Agar qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, ichki xo‘jalik shartnomalariga nisbatan O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi 353—385- moddalarining normalari qo‘llaniladi.

Xo‘jalik shartnomalarining turlari

Xo‘jalik shartnomalarining turlariga quyidagi shartnomalarni kiritishimiz mumkin: oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, ulgurji savdo, energiya va gaz ta‘minoti, yuk tashish, pudrat shartnomasi va boshqa shartnomalar.

Ishlarni bajarishga oid shartnomalar tadbirkorlik munosabatlarida ishlarni bajarish bilan bog‘liq iqtisodiy munosabatlar tadbirkorlarning o‘z faoliyatlarini yuritish jarayonida namoyon bo‘ladi. Tadbirkorlik faoliyatida tuziladigan shartnomaning ushbu turi boshqa faoliyatlar (mahsulot tayyorlash va sotish, xizmatlar ko‘rsatish)dan asosan o‘zining tartibga solinish asosi bilan farq qiladi.

Bu farq shundan iboratki, ishlarni bajarish majburiyatlari subyektlar o'rtasidagi munosabatlardan vujudga keladi va ishlarni bajarishga doir shartnomalar vositasida tartibga solinadi.

Pudrat shartnomasida buyurtmachi va pudratchi sifatida qatnashuvchi shaxslar bo'lishi mumkin. Shartnomada buyurtmachining topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni uning yoki o'zining materialidan butun mas'uliyatini o'z zimmasiga olib bajarish majburiyatini oluvchi shaxs buyurtmachi hisoblanadi.

Bu shartnomada qatnashuvchi taraflar har ikki tomondan ham mulkchilik shakllari turli tadbirkor tashkilotlar va fuqarolar bo'lishi mumkin. Ba'zi bir tashkilotlar boshqa tashkilotlarning buyurtmasini bajarish uchun maxsus vakolatga ega bo'ladi. Masalan, maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari, atelye kabi tashkilotlarni ana shunday maxsus tashkilotlar qatoriga kiritish mumkin.

Tadbirkorlar ishtirokidagi oldi-sotdi shartnomasi O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 386- moddasida quydagicha belgilab qo'yilgan. Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf tovarni boshqa tarafga mulk qilib topshirish majburiyatini oladi, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va uning uchun belgilangan pul summasini to'lash majburiyatini oladi. Tadbirkorlar tomonidan tuziladigan oldi-sotdi shartnomalari bozor munosabatlariga o'tish jarayonida aholini keng iste'mol mollari bilan ta'minlashga qaratilgan. Tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanadigan tashkilotlar o'rtasida tuziladigan oldi-sotdi shartnomasining asosi (predmeti) ishlab chiqarishga tayinlangan ashyolardir. Fuqarolar ishtirokidagi tuziladigan oldi-sotdi shartnomalarining asosi iste'mol buyumlari, uy-ro'zg'or ashyolari va boshqa vositalardan iboratdir.

Mahsulot va tovarlarni realizatsiya qilish, ulgurji savdo, chakana savdo, energetika bilan bog'liq shartnomalar keyingi mavzularda batafsil yoritilgan.

Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan ta'minlanishini tashkil etish. Xo'jalik shartnomalarini tuzish va bajarishni nazorat qilish

Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan ta'minlanishini tashkil etishda yuridik xizmatning vazifalari O'zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgustdagi «Xo'jalik yurituvchi

subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonuni, Vazirlar Mahkamasining 1993-yil 2-martdagi 118-sonli qarori bilan tasdiqlangan «O‘zbekiston Respublikasining davlat boshqaruv organlari va korxonalaridagi yuridik xizmat to‘g‘risidagi Nizom» va boshqa bir qator qonunlar va normativ hujjatlarda belgilab qo‘yilgan.

Xo‘jalik shartnomasi subyektlariga huquqiy xizmat ko‘rsatish ularning yuridik xizmatlari yoki shu maqsadda shartnoma asosida jalb etilgan advokatlar tomonidan amalga oshiriladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati:

xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilishning belgilangan tartibiga rioya etilishini nazorat qiladi;

xo‘jalik shartnomalari bajarilishi ustidan o‘zaro tekshiruvlar o‘tkazilishini nazorat qiladi;

xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbariga imzolash uchun taqdim etilayotgan xo‘jalik shartnomalari loyihalarining va ular bilan bog‘liq huquqiy tusdagi boshqa hujjatlarning qonun hujjatlari talablariga muvofiqligini tekshiradi;

tayyorlangan xo‘jalik shartnomasi va u bilan bog‘liq huquqiy tusdagi boshqa hujjat loyihasi qonun hujjatlari talablariga mos emasligi aniqlangan taqdirda, o‘z e‘tirozini asoslagan holda uni qo‘shimcha ravishda ishlab chiqish uchun qaytaradi;

shartnomaviy munosabatlarni takomillashtirish yuzasidan takliflar ishlab chiqishda bevosita ishtirok etadi.

Xo‘jalik shartnomalarining yuridik ekspertizasi deganda, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati yoki jalb etilgan advokat ishtirokida tuziladigan hamda advokat tomonidan shartnomalarni amaldagi Qonun hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko‘rilishi hamda shu yuzasidan yozma xulosa berilishi tushuniladi.

1998-yil 29-avgustda qabul qilingan «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunning 21-moddasida xo‘jalik shartnomalarini huquqiy ekspertizadan o‘tkazish va yozma xulosa berish tartibi belgilab berilgan.

21-moddaga asosan xo‘jalik shartnomalari ularni imzolash uchun tayyorlash jarayonida xo‘jalik yurituvchi subyektlarning yuridik xizmati yoki jalb etilgan advokatlar tomonidan qonun

hujjatlariga muvofiqligi yuzasidan tekshirib ko‘rilishi kerak. Shartnomalarni ularning imzolarisiz tuzishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Qonun hujjatlarida belgilangan eng kam ish haqi miqdorining ikki yuz baravaridan ortiq summadagi xo‘jalik shartnomalari yuridik xizmatning yoki advokatning yozma xulosasidan keyingina tuziladi.

Xulosada, qoida tariqasida, quyidagilar ko‘rsatiladi:

xo‘jalik shartnomasida ko‘rsatilgan munosabatlar qaysi qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi;

xo‘jalik shartnomasi shartlarining qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi;

tarablarning javobgarligi me‘yori va nizolarni hal etish tartibi qonun hujjatlari talablariga mos kelish-kelmasligi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatiga asossiz aralashuvlarning oldini olish, shuningdek, shartnoma tuzish erkinligi prinsipiga rioya qilinishni ta‘minlash maqsadida amaldagi qonunlar bilan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining xo‘jalik shartnomalarini tuzish hamda bajarish jarayonidagi vakolatlari aniq belgilab qo‘yilgan.

Mahalliy davlat hokimiyati organlari o‘z vakolatlari doirasida:

davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish, ishlar bajarish, xizmatlar ko‘rsatish shartnomalarini, shuningdek, kontraktatsiya shartnomalarini tuzish va bajarish ishlarini muvofiqlashtirib boradi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi shartnoma munosabatlarini rivojlantirish uchun sharoit yaratish chora-tadbirlarini ko‘radi.

Davlat boshqaruv organlari esa o‘z vakolatlari doirasida:

xo‘jalik shartnomalarini tuzishda yordam ko‘rsatadi;

xo‘jalik shartnomalari hamda ularni bajarishning ahvoli to‘g‘risidagi statistika ma‘lumotlarini umumlashtiradi;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda xo‘jalik shartnomalarining bajarilish jarayonini nazorat qilib turadi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmatlarining ishini tashkil etishga, yuridik maslahatchilarning malakasini oshirishga ko‘maklashadi;

xo‘jalik shartnomasini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish jarayonida qonun hujjatlarining buzilishiga yo‘l qo‘yilganligi fakti aniqlangan taqdirda, aybdor shaxslarni belgilangan tartibda javobgarlikka tortish masalasini qo‘yadi.

Xo‘jalik shartnomalarini tuzish, bajarish, o‘zgartirish va bekor qilish bilan bog‘liq bo‘lgan qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan nazoratni qonunlarga muvofiq prokuratura organlari amalga oshiradilar. Bu organlar aybdor shaxslarni qonunda belgilangan javobgarlikka tortish, xo‘jalik yurituvchi subyektgga yetkazilgan zararni qoplash yuzasidan zarur chora-tadbirlarni ko‘radilar.

Adliya organlari xo‘jalik yurituvchi subyektlarga shartnoma majburiyatlarini tuzish va bajarish chog‘ida huquqiy yordam ko‘rsatadilar, shuningdek, o‘z vakolatlari doirasida xo‘jalik shartnomalarining bajarilish jarayonini nazorat qiladilar.

Shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik

Majburiyat — fuqarolik huquqiy munosabat bo‘lib, unga asosan bir shaxs (qarzdor) boshqa shaxs (kreditor) foydasiga muayyan harakatni amalga oshirishga, chunonchi, mol-mulkni topshirish, ishni bajarish, xizmatlar ko‘rsatish, pul to‘lash va hokazo yoki muayyan harakatdan o‘zini saqlashga majbur bo‘ladi, kreditor esa qarzdordan o‘zining majburiyatlarini bajarishni talab qilish huquqiga ega.

Majburiyatlar shartnoma shartlariga va qonun hujjatlari talablariga muvofiq, bunday shartlar va talablar bo‘lmaganida esa ish muomalasi odatlari yoki odatda qo‘yiladigan boshqa talablarga muvofiq lozim darajada bajarilishi kerak. Majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs fuqarolik-huquqiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik vujudga kelish asosiga ko‘ra, shartnomaviy va shartnomadan tashqari javobgarlikka bo‘linadi.

Shartnomaviy javobgarlik deb shartnomaviy majburiyatlarni bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun javobgarlikka aytiladi.

Taraflardan biri shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taqdirda, bu taraf boshqa tarafga

yetkazilgan zararni to‘laydi; qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan tartibda boshqacha tarzda javobgar bo‘ladi.

Zarar deganda, shartnoma majburiyatlari bajarilmaganligi yoki lozim darajada bajarilmaganligi munosabati bilan taraf qilgan xarajatlar, uning mol-mulki yo‘qolishi yoki shikastlanishi (**haqiqiy zarar**), shuningdek, agar ikkinchi taraf shartnoma majburiyatlarini bajarganida taraf olishi mumkin bo‘lgan, lekin ololmay qolgan daromadlari (**boy berilgan foyda**) tushuniladi (Fuqarolik kodeksining 14- moddasi).

Shunday qilib, zarar tushunchasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

1. *Mulkning yo‘qolishi, jismonan yo‘q qilinishi yoki xo‘jalik muomalasidan chiqib ketishi.* Masalan, yuk saqlovchi o‘z omboridagi mulkni saqlash majburiyatini bajarmasa va ashyo uning beparvoligi oqibatida o‘g‘irlansa.

2. *Mulkning shikastlanishi va oqibatda iste‘mol sifatini, tashqi ko‘rinishini yo‘qotishi, qiymatining pasayib ketishi.*

Mulkka shikast yetkazilganda uning qiymatining kamayish miqdori yoki yetkazilgan shikastni bartaraf etish xarajatlari aniqlanadi. Bunday zarar shartnomaning idish va o‘rash haqidagi shartlari buzilishi, yetkazib berilayotgan uskunalarning sinishi, shuningdek, masalan, ijaraga oluvchi ijaraga olingan mulkdan tegishli tartibda foydalanmaganligi oqibatida uni zudlik bilan ta‘mirlash talab qilinadigan holatga keltirib qo‘yishi natijasida yetkazilishi mumkin.

3. *Tarafning xarajatlari.* Masalan, ishlab chiqarishning to‘xtab qolishi natijasida qilingan xarajatlar, qabul qilib olingan mahsulot (bajarilgan ishlar, ko‘rsatilgan xizmatlar)dagi kamchiliklarni bartaraf etish xarajatlari, to‘langan neustoykalar va zararni qoplashga ketgan xarajatlar.

4. *Taraf ololmay qolgan daromad* (boy berilgan foyda) — aybdor taraf shartnoma majburiyatlarini bajargan taqdirda huquqi buzilgan shaxs olishi mumkin bo‘lgan, lekin ololmay qolgan daromadlar, ya‘ni aybdor taraf to‘g‘ridan to‘g‘ri yetkazmagan bo‘lsa-da, uning aybli harakatlari yoki harakatsizligi natijasida olinishi mumkin bo‘lgan foydani boy berish natijasida ko‘rilgan zarar.

Amaldagi qonun hujjatlariga ko‘ra neustoyka (jarima, penya) to‘langanligidan qat‘i nazar, shartnoma majburiyatlarini buzgan taraf ikkinchi tarafga ana shu zarar oqibatida o‘zi yetkazgan zarar qismini ham qoplaydi.

Yetkazilgan zararni undirish uchun zarar koʻrgan taraf quyidagilarni:

birinchidan, majburiyatning haqiqatan bajarilmaganligini;

ikkinchidan, zararining mavjudligini;

uchinchidan buzilgan majburiyat bilan yetkazilgan zarar oʻrtasida sababiy bogʻlanish borligini;

toʻrtinchidan, yetkazilgan zarar qancha miqdorda ekanligini isbotlab berishi zarur. Agar, qonun yoki shartnomada zararni toʻlashni cheklash, yaʼni kamroq miqdorda toʻlash nazarda tutilmagan boʻlsa, yetkazilgan zararni toʻla hajmda qoplanishi zarurligi tamoyiliga amal qilinadi.

Yetkazilgan zararining narxini aniqlash boʻyicha Fuqarolik kodeksida (324-modda) yangi qoida belgilangan. Zararni aniqlashda majburiyat bajarilishi kerak boʻlgan joyda, qarzdor kreditorning talablarini ixtiyoriy ravishda qanoatlantirgan kunda, bordi-yu, talab ixtiyoriy qanoatlantirilgan boʻlmasa, daʼvo qoʻzgʻatilgan kunda mavjud boʻlgan narxlar eʼtiborga olinishi nazarda tutiladi. Bu masala boʻyicha nizo sudda koʻrilgan taqdirda sud vaziyatga qarab, zararni toʻlash haqidagi talabni qaror chiqarilgan kunda mavjud boʻlgan narxlarni eʼtiborga olgan holda aniqlashi va qanoatlantirishi ham mumkin.

Olinmay qolgan daromad (boy berilgan foyda)ga majburiyat bajarilgan taqdirda jabr koʻrgan taraf olishi mumkin boʻlgan barcha daromadlar kiritiladi. Zararni mazkur shaklining oʻziga xos xususiyati shundaki, kreditor tomonidan daromadi haqiqatda olinmagan boʻladi, lekin qarzdor oʻz majburiyatini tegishli tarzda bajargan taqdirda kreditor shu foydani olishi mumkinligi eʼtiborga olinadi. Olinmay qolgan daromadni undirish haqida daʼvo bildirilgan taqdirda, daʼvogar ushbu foydani olishi mumkinligi va bunga imkoniyat mavjud boʻlganligini, faqat javobgar oʻz majburiyatlarini buzganligi sababli foydani olishdan mahrum boʻlganligini isbotlashi shart.

Biroq, tovarlarni sotishdan tushgan pul tushumi hisobidan foyda olish faqat shu tovar tayyorlangan va isteʼmolchiga yetkazib berilgan holdagina amalga oshirilishi mumkin, shu sababdan daʼvogar unda ushbu tovarni sotish imkoniyati borligini va sotishdan tushgan mablagʻ hisobidan nazarda tutilgan foyda olishi mumkinligini isbotlab berishi shart.

Boshqacha qilib aytganda, da'vogar ushbu foydani olish uchun haqiqatda imkoniyatlar mavjud bo'lganligini isbotlashi shart. Boy berilgan foyda miqdorini isbotlash chog'ida da'vogarning taxminiy hisob-kitoblari yoki taxminiy farazlari hisobga olinmaydi, balki daromad olish imkoniyati mavjudligi haqida guvohlik beradigan yozma dalillar: da'vogar bilan uning hamkorlari o'rtasida tuzilgan shartnomalar, tegishli shartnoma tuzish haqida taklif bilan ulardan olingan kafolat xatlari, da'vogarning shartnoma tuzish haqidagi taklifiga uning hamkorlari bergan yozma ijobiy javoblar, kelajakda niyat qilingan ishlar to'g'risida tuzilgan bayonnomalar va hokazolar talab qilinadi.

Olinmay qolgan daromadning miqdori (boy berilgan foyda), agarda majburiyat bajarilgan bo'lganida, kreditor qilishi lozim bo'lgan oqilona xarajatlar hisobga olinib aniqlanadi. Chunonchi, xomashyo yoki butlovchi buyumlarni yetkazib bermaslik natijasida olinmay qolgan foyda tarzidagi zararni qoplash haqidagi talab bo'yicha bunday foydaning miqdori u tovarlarni xaridor bilan tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan tayyor mahsulotlarni sotish bahosidan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Bunda yetkazib berilmagan xomashyo yoki butlanishi lozim bo'lgan buyumlar qiymati, transport-tayyorlash xarajatlari va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan boshqa xarajatlar qiymati chegirib tashlanadi. Boy berilgan foydani aniqlashda kreditor tomonidan uni olish uchun ko'rilgan choralar va shu maqsadda ko'rilgan tayyorgarliklar hisobga olinadi. Taraflar shartnomada majburiyatlar bajarilmagan taqdirda aybdor taraf ikkinchi tarafga qoplashi lozim bo'lgan zarar miqdorini mustaqil belgilashlari ham mumkin.

Muddatini o'tkazib yuborish yoki shartnoma majburiyatlarini o'zgacha tarzda lozim darajada bajarmaslik hollari uchun belgilangan neustoykani (jarimani, penyani) to'lash hamda shartnoma majburiyatlarini lozim darajada bajarmaslik oqibatida yetkazilgan zararining o'rnini qoplash taraflarni majburiyatlarni asl holida bajarishdan ozod etmaydi, qonun hujjatlarida va shartnomada nazarda tutilgan hollar bundan mustasno. Demak, qonun majburiyatni asl holida bajarish shartligi bilan birga asl holida bajarishdan ozod qilishni ham nazarda tutgan. Masalan, kechiktirib yuborish oqibatida o'zi uchun ahamiyatini yo'qotgan (Fuqarolik

kodeksi 337-moddasining 2-qismi) ijroni kreditorning qabul qilishdan bosh tortishi, shuningdek, voz kechish haqi tarzida belgilangan neustoykani to‘lash (Fuqarolik kodeksining 342-moddasi) qarzdorni majburiyatni asl holida bajarishdan ozod qiladi.

Neustoykani qo‘llash shartnomaviy javobgarlikning asosiy shakllaridan biridir. Neustoyka faqat majburiyatning bajarilishini ta‘minlovchi vosita bo‘lib qolmay, balki u majburiyat bajarilmay qolganida yoki lozim darajada bajarilmaganida qarzdorga nisbatan qo‘llanishi lozim bo‘lgan yuridik chora hamdir.

Neustoyka atamasi rus tilidan olingan bo‘lib, не устоял, ya‘ni «взял слово, обязательство, но не выполнил» degan ma‘noni beradi. O‘zbek tilida bergan so‘zing, va‘dangning ustidan chiqmading, ya‘ni subutsizlik, degan tushunchani bildiradi. Neustoyka jarima yoki penya shaklida bo‘ladi. Qarzdor majburiyatlarni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan hollarda to‘laydigan va qoida tariqasida, qat‘iy pul summasida hisoblanadigan neustoyka **jarima** hisoblanadi.

Qarzdor majburiyatlarning bajarilishini kechiktirib yuborganida to‘laydigan va o‘tkazib yuborilgan muddatning har bir kuni uchun majburiyatning bajarilmagan qismiga nisbatan foiz bilan hisoblanadigan neustoyka **penya** hisoblanadi.

Neustoykani yetkazilgan zarardan farq qiladigan xususiyatlari quyidagilardan iborat:

neustoyka qonunda yoki shartnomada oldindan belgilanib, taraflarga ma‘lum bo‘lgan va majburiyat bajarilmay qolgan taqdirda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan huquqiy chora (sanksiya) hisoblanadi;

yetkazilgan zararning hajmi esa avvaldan belgilanmaydi, u majburiyat buzilganidan keyin ma‘lum bo‘ladi va belgilanishi mumkin;

neustoykani undirish uchun qarzdorning harakati qonunga yoki shartnomaga muvofiq bo‘lmasligining o‘zi kifoyadir, zararni to‘latisht uchun zarur bo‘lgan talablarni aniqlash shart emas.

Umumiy qoidaga ko‘ra taraflarning javobgarligi va qo‘llaniladigan choralar shartnomada aks ettirilishi kerak, lekin amalda shartnomada javobgarlik choralari ko‘rsatilmasdan qolishi mumkin.

Bunday holatda, qonun hujjatlarida yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, xo‘jalik shartnomalarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunning 25—32-moddalarida nazarda tutilgan javobgarlik choralari qo‘llaniladi.

Jumladan, qonunda quyidagi holatlar bo‘yicha javobgarlik belgilangan:

tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to‘liq yetkazib bermaganlik uchun;

sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo‘lmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun;

but bo‘lmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun;

tovarlarni marka belgisiz, shuningdek, tovarni idishsiz yoki o‘ralmagan holda yetkazib berganlik uchun;

akkreditivdan foydalanmaganlik uchun;

to‘lov, tovar-transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun;

tovarlarni tanlab olmaslik yoki uni rad etganlik uchun;

tovarlar haqini to‘lamaganlik yoki o‘z vaqtida to‘lamaganlik uchun;

mablag‘larni akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun.

Shu o‘rinda ko‘rsatib o‘tilgan javobgarlikning har biriga alohida to‘xtalish lozim, chunki qonunda belgilangan javobgarlik choralari hozirgi vaqtda sud amaliyotida keng qo‘llanilmoqda.

«Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunning 25-moddasi tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to‘liq yetkazib bermaganlik, ishlarni bajarmaganlik yoki xizmat ko‘rsatmaganlik uchun tovar yetkazib beruvchi (pudratchi)ning sotib oluvchiga (buyurtmachiga) kechiktirilgan har bir kun uchun majburiyat bajarilmagan qismining 0,5 foizi miqdorida penya to‘lash tarzida javobgarligini belgilaydi, lekin bunda penyaning umumiy summasi yetkazib berilmagan tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko‘rsatilmagan xizmatlar bahosining 50 foizidan oshib ketmasligi lozim. Penyani to‘lash shartnoma majburiyatlarini buzgan tarafni tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborish, to‘liq

yetkazib bermaslik yoki xizmatlarni ko'rsatmaslik oqibatida yetkazilgan zararni qoplashdan ozod etmaydi.

Mazkur modda xo'jalik aloqalarining deyarli barcha sohalarida (oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, pudrat, haq evaziga xizmat ko'rsatish va hokazo) yuzaga keladigan shartnomaviy munosabatlardan kelib chiqadigan majburiyatlarni bajarmaganlik uchun javobgarlikni belgilaydi.

Qonun javobgarlik chorasini belgilashda penya miqdorini 0,5 foiz deb belgilagan bo'lsa-da, uning eng yuqori miqdorini 50 foizdan oshib ketmaydigan miqdorda chegaralagan, biroq taraflar shartnomada bundan ham yuqori yoki kam miqdordagi javobgarlik choralarini belgilashlari mumkin. Qonunning 26- moddasi sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berganlik uchun javobgarlikni belgilaydi.

Bunda, yetkazib berilgan tovarlar (ishlar, xizmatlar)ning sifati, assortimenti va navi bo'yicha standartlar, texnik shartlar, namunalarga (etalonlarga), qonun hujjatlarida yoki xo'jalik shartnomasida belgilangan boshqa majburiy shartlarga mos kelmagan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi) quyidagi huquqlarga ega bo'ladi:

tovarlar, bajarilmagan ishlar yoki ko'rsatilmagan xizmatlarni qabul qilishdan bosh tortishga;

ularning haqini to'lashni rad etishga;

yetkazib beruvchidan (pudratchidan) sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo'lmagan tovarlar (ishlar va xizmatlar) qiymatining 20% miqdorida jarimani undirib olishga;

agar tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqi to'lab qo'yilgan bo'lsa, to'langan summani belgilangan tartibda qaytarishni talab qilishga.

Jarimani hisobdan chiqarish to'g'risidagi to'lov talabnomasi yetkazib beruvchi (pudratchi)ga xizmat ko'rsatuvchi bank muassasasiga lozim darajada emasligi to'g'risida dalolatnoma tuzilgandan keyin 10 kundan kechiktirmay taqdim etilishi lozim.

Jarimani hisobdan chiqarish to'g'risidagi to'lov talabnomasi belgilangan 10 kunlik muddatni buzgan holda taqdim etilgan hollarda, jarimani undirish belgilangan tartibda amalga oshiriladi. But bo'lmagan tovarlar yetkazib berilgan taqdirda sotib oluvchi

(buyurtmachi) tovarlarni butlab berishni talab qilishga haqli. Yetkazib beruvchi sotib oluvchining (buyurtmachining) talabini olgan paytdan boshlab, agar taraflarning kelishuvida oʻzga muddat belgilangan boʻlmasa, 15 kunlik muddat ichida tovarlarni butlab berishi shart:

bundan buyon tovarlar butlab berilgunga qadar ularning haqini toʻlashdan bosh tortishga, agar tovarlarning haqi toʻlab qoʻyilgan boʻlsa, belgilangan tartibda toʻlangan summalar qaytarilishini talab qilishga;

yetishmayotgan qismlar qiymatini qoʻshgan holda yetkazib beruvchidan but boʻlmagan tovarlar qiymatining 20% miqdorida jarima undirishga;

tovarlarni yetkazib beruvchi belgilangan muddatda tovarlarni butlab bermasa, but boʻlmagan tovarlarni qaytarib berish hamda but boʻlmagan tovarlarni butlangan tovarlarga almashtirishni talab qilishga haqli (Qonunning 27-moddasi).

But boʻlmagan tovarlarni yetkazib berganlik qaysidir jihatdan tovarlarni toʻliq yetkazib bermaganlikka oʻxshab ketadi. Shuning uchun ham ular oʻrtasidagi tafovutni aniqlashtirish maqsadga muvofiqdir. Toʻliq yetkazib bermaganlik — shartnomaning amal qilish muddati davomida uning tovarlarni toʻliq yetkazib berish haqidagi shartlarining bajarilmasligidir.

But boʻlmagan tovarlarni yetkazib berganlik esa, shartnoma, davlat standartlari, texnik shartlar va boshqa meʼyoriy-texnik hujjatlar bilan nazarda tutilgan ashyolar, ehtiyot qismlar va boshqa elementlarsiz tayyorlangan (ishlab chiqarilgan) yoki ular boʻlgan taqdirda ham asosiy belgilanishdagi tovarga qoʻshib bermagan holda tovarlarni yetkazib berishdir.

Qonunda tovarlarni marka belgisisiz, shuningdek, tovarni idishsiz yoki oʻralmagan holda yetkazib berganlik uchun ham javobgarlik belgilangan. Unga koʻra javobgarlik yetkazib beruvchi tomonidan quyidagi shartlar: marka belgisi qoʻyilmagan; lozim darajada markirovkalanmagan; idishsiz yoki oʻralmagan; tegishli idishga joylanmagan; lozim darajada oʻralmagan holda tovarlar yetkazib berilgan taqdirda kelib chiqadi.

Yetkazib beruvchi tomonidan ushbu shartlar bajarilmagan taqdirda sotib oluvchi (buyurtmachi) quyidagi huquqlarga ega boʻladi: bunday tovarlar qiymatining 5% miqdorida jarimani

undirishga; tovar qabul qilingandan keyin yana joʻnatilishi yoki saqlanishi kerak boʻlgan hollarda, jarima undirishdan tashqari oʻz kuchi bilan va yetkazib beruvchi hisobidan tovarlarni oʻrash va idishlarga joylashga; sotib oluvchi (buyurtmachi) bilan yetkazib beruvchi bir shaharda joylashgan boʻlsa, undan tovarlarni oʻrab berishni yoki idishlarga joylab berishni talab qilishga.

Markirovka — bu tovarning oʻzi yoki u joylashtirilgan idishga tushiriladigan yozuvlar, shartli belgilar va rasmlar boʻlib, tovar sifatining oʻziga xos guvohnomasidir, chunki markirovkaga qarab tovarning sifati uchun javob beradigan ishlab chiqaruvchini (tayyorlovchini) aniqlash mumkin. Lozim darajada markirov-kalamaslik — standartlar, texnik shartlar yoki shartnoma shartlarini buzgan holda tovarlarni markirovkalashdir, jumladan, markirovkada koʻrsatilishi majburiy boʻlgan bir yoki bir necha rekvizitlarning koʻrsatilmaganligi; markirovka yozuvining yoki belgisining noaniq tushirilganligi va ularni oʻqish imkoniyatini bermasligi.

Tovarlarning idishi yoki oʻrash vositasi (upakovka) — tovarlarni tashqi muhit taʼsiridan, shikastlanishdan, kamayib ketishidan saqlanishini taʼminlaydigan hamda uni tashish, saqlash va realizatsiya qilish jarayonini yengillashtiradigan vosita yoki vositalar yigʻindisidir.

Akkreditivdan foydalanmaganlik uchun qonunda tovar yetkazib beruvchining (pudratchining) javobgarligi belgilangan.

Akkreditiv — naqd pulsiz hisob-kitoblarda qoʻllaniladigan shakllardan biri boʻlib, bunda akkreditiv ochgan bank (bank-emitent) mijoz-toʻlovchining (xaridorning, buyurtmachining) topshirigʻi bilan mablagʻlarni oluvchiga (yetkazib beruvchiga, pudratchiga) akkreditivda nazarda tutilgan barcha shartlar bajarilgan taqdirda toʻlovni amalga oshirish majburiyatini oladi.

Fuqarolik kodeksining 797-moddasi talablariga koʻra, akkreditivning amal qilish muddati va u boʻyicha hisob-kitob qilish tartibi pul mablagʻlarini toʻlovchi bilan oluvchi oʻrtasidagi shartnomada belgilab qoʻyiladi. Shartnomada yana quyidagilar koʻrsatilgan boʻlishi kerak: bank-emitentning (akkreditiv ochgan bankning) nomi; akkreditivning turi va uni bajarish usuli; mablagʻlarni oluvchini akkreditiv ochilganligi haqida xabardor qilish usuli; akkreditiv boʻyicha mablagʻlar olish uchun oluvchi tomonidan taqdim etiladigan hujjatlarning toʻliq roʻyxati va aniq tavsifi; tovarlar

jo‘natilganidan (xizmatlar ko‘rsatilgan, ishlar bajarilganidan) keyin hujjatlarni taqdim etish muddatlari, ularni rasmiylashtirishga qo‘yiladigan talablar.

Qonunning 29-moddasiga muvofiq, tovar yetkazib beruvchi (pudratchi) talabiga binoan qo‘yilgan akkreditiv u amal qiladigan muddat ichida foydalanilmasa, yetkazib beruvchi (pudratchi) sotib oluvchiga (buyurtmachiga) akkreditivning foydalanilmagan summasining 5 foizi miqdorida jarima to‘laydi. Qonunning 30-moddasi to‘lov, tovar-transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun yetkazib beruvchining (pudratchining) javobgarligini belgilaydi.

Har qanday holatda ham to‘lov yoki tovar-transport hujjatlari-ning nusxasini yuborish va boshqa axborotni taqdim etish tartibi taraflar o‘rtasida tuzilgan shartnomada belgilanishi va unda quyidagi shartlar ko‘rsatilgan bo‘lishi lozim:

qaysi to‘lov hujjatlari yuborilishi shartligi;

qaysi tovar-transport hujjatlari yuborilishi shartligi;

bu hujjatlarni yuborish muddati (tovar jo‘natilgandan keyin necha kun ichida yuborilishi lozimligi);

tovarlar jo‘natilganligi to‘g‘risidagi axborotga nimalar kirishi va axborot qanday tartibda (telefonogramma, faks, xat, telegramma va h.k.) va necha kun ichida berilishi lozimligi;

taraflar o‘rtasidagi aloqa shartlari va aloqa vositalarining raqamlari bilan kodi.

To‘lov yoki tovar-transport hujjatlarining nusxasini yuborish va boshqa axborotni taqdim etish tartibi taraflar uchun bajarilishi majburiy bo‘lgan boshqa me‘yoriy hujjatlar (qaror, yo‘riqnoma, davlat standarti yoki texnik shartlar)da belgilangan bo‘lishi mumkin. Mazkur hujjatlarni vaqtida yubormaganlik yoki boshqa axborotni taqdim etmaganlik taraflar o‘rtasidagi xo‘jalik aloqalarining izdan chiqishiga, sotib oluvchining (buyurtmachining) qabul qilib olingan tovarlarni vaqtida kirim qila olmasligiga, yetkazib berilayotgan tovarlarni joylashtirish uchun tayyorgarlik ko‘rilishi lozimligi sababli xabarnomasiz kelgan tovarlarni joylashtirishda muammolar tug‘ilishiga sabab bo‘lishi mumkin.

Shuning uchun ham yetkazib beruvchi sotib oluvchiga axborot taqdim etmagan har bir holat uchun yetkazib berilayotgan tovar

qiymatining 1 foizi miqdorida jarima to‘laydi. Qonunning 31-moddasida tovarlarni tanlab olmaslik yoki uni rad etganlik uchun sotib oluvchining (buyurtmachining) javobgarligi belgilangan.

Tovarlarni tanlab olmaslik, shuningdek, yetkazib beruvchi shartnomada belgilangan muddatda (davrd) ularni yetkazib berganda tovarlarni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun sotib oluvchi yetkazib beruvchiga tanlab olinmagan (o‘z muddatida olinmagan) tovarlar qiymatining 5 foizi miqdorida, tez buziladigan tovarlar bo‘yicha esa 10 foizi miqdorida jarima to‘laydi. Tovarlarni tanlab olinmagan (olish asossiz rad etilgan) hollarda, yetkazib beruvchi jarima undirishdan tashqari, ushbu tovarlar mavjudligining kafolatlarini taqdim etgan holda, tanlab olinmagan (o‘z muddatida olinmagan) tovarlar qiymati to‘lanishini talab qilishga haqlidir.

Demak, qonun quyidagi har ikki holat bo‘yicha sotib oluvchining javobgarligini belgilagan, ya‘ni tovarlarni tanlab olmaslik uchun, yetkazib beruvchi tovarlarni yetkazib berganda ularni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchun. Tanlab olmaslik — sotib oluvchining shartnomada belgilangan tartibda va muddatlarda yetkazib beruvchining omboridan mahsulotlarni (tovarlarni) olib ketish (qabul qilib olish) to‘g‘risidagi shartnomada nazarda tutilgan majburiyatini bajarmasligidir.

Har qanday holatda ham sotib oluvchi yoki buyurtmachi, shartnomani imzolab, ma‘lum bir tovarni qabul qilib olish va haqini to‘lash majburiyatini o‘z zimmasiga olgan bo‘lsa, shartnomada belgilangan tartibda shu tovarni qabul qilib olishi shart.

Qonun tovarlarni olishni asossiz ravishda rad etganlik uchungina sotib oluvchining javobgarligini belgilaydi va tovarlarni olishni rad etish asosli bo‘lishi uchun quyidagi shartlar mavjud bo‘lmog‘i lozim:

a) yetkazib beruvchi tomonidan tovarlarni yetkazib berishning shartnomada belgilangan muddati o‘tkazib yuborilgan bo‘lsa (basharti, shartnomada tovarlarni yetkazib berish muddati o‘tkazib yuborilgan taqdirda keyingi davrda ularning o‘rnini to‘ldirish sharti nazarda tutilmagan bo‘lsa);

b) tovarlar sotib oluvchining (buyurtmachining) roziligisiz muddatidan oldin yetkazib berilgan bo‘lsa (agarda tovarlar sotib oluvchi tomonidan qabul qilib olinsa, ular keyingi davrda yetkazib berilishi lozim bo‘lgan tovarlar miqdoriga kiritiladi);

d) tovarlarning shartnoma shartlariga nomuvofiqligi (miqdori kamligi, sifatsizligi, butlanmaganligi, assortimenti lozim darajada emasligi, tovarga mansub ashyolar va hujjatlar topshirilmaganligi) aniqlangan bo'lsa va yetkazib beruvchi sotib oluvchining ushbu shartlarni bajarish to'g'risidagi talablarini belgilangan muddatda, agar bunday muddat belgilangan bo'lmasa, oqilona muddatda bajarmagan bo'lsa;

e) taraflar shartnomada bajarilishi shart deb belgilagan shartlar yetkazib beruvchi tomonidan bajarilmagan bo'lsa va shartnomada sotib oluvchiga shunday holatda tovarni qabul qilishdan voz kechish huquqi berilgan bo'lsa.

Hozirgi vaqtda shartnoma majburiyatlari buzilishining keng tarqalgan turlaridan biri tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to'lamaslik yoki o'z vaqtida to'lamaslikdir. Qonun unga quyidagicha ta'rif berib, javobgarlikni belgilaydi.

To'lov talabnomasi akseptini asossiz ravishda butunlay yoki qisman rad etganlik, shuningdek, hisob-kitobning boshqa shakllarida tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to'lashdan bosh tortganlik (bank muassasasiga to'lov topshiriqnomasi taqdim etmaganlik, chekni bermaganlik, akkreditivni taqdim etmaganlik va hokazo) uchun sotib oluvchi (buyurtmachi) mahsulot yetkazib beruvchiga o'zi to'lashni rad etgan yoki bosh tortgan summaning 15 foizi miqdorida jarima to'laydi. Yetkazib berilgan tovarlar haqini o'z vaqtida to'lamaganlik uchun sotib oluvchi (buyurtmachi) yetkazib beruvchiga o'tkazib yuborilgan har bir kun uchun kechiktirilgan to'lov summasining 0,4 foizi miqdorida, ammo kechiktirilgan to'lov summasining 50 foizidan ortiq bo'lmagan miqdorda penya to'laydi.

Qonunning 33-moddasi mablag'larni akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun quyidagi javobgarlikni belgilaydi:

hisobvaraqdan mablag'larni asossiz ravishda akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun aybdor taraf ikkinchi tarafga asossiz ravishda akseptsiz hisobdan chiqarilgan summaning 10 foizi miqdorida jarima to'laydi;

akseptsiz shakl bo'yicha bank to'lovchining roziligini olmasdan ham to'lov talabida ko'rsatilgan summani mablag'larni oluvchiga to'lab beradi.

Mazkur moddada belgilangan javobgarlik kelib chiqishining zaruriy sharti — mablagʻlarni toʻlov talabi bilan akseptsiz hisobdan chiqarishning asossiz ravishda amalga oshirilgan boʻlishidir. Mablagʻlar quyidagi hollarda toʻlov talabi bilan akseptsiz hisobdan chiqarilishi mumkin:

bildirilgan talabnomaga berilgan yozma javobda qarzdor talabnomani toʻliq yoki qisman tan olgan boʻlsa va talabnomani tan olish toʻgʻrisidagi javobda tan olingan summa oʻtkazilishi haqida maʼlumot boʻlmasa, javob olingan kundan 20 kun oʻtgach — javobda tan olingan summani;

sifati, assortimenti va navi lozim darajada boʻlmagan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berganlik uchun sifati, assortimenti va navi lozim darajada boʻlmagan tovarlar (ishlar, xizmatlar) qiymatining 20 foizi miqdorida jarimani, bu haqda dalolatnoma tuzilgandan keyin 10 kundan kechiktirmay;

kommunal va aloqa xizmatlari (gaz, suv, elektr va issiqlik energiyasi, oqova suvlarni qabul qilish, telefon aloqasi, pochta va telegraf xarajatlari, chiqindilarni olib ketish va hokazolar) uchun hisob-kitob qilishda shu xizmatlar haqini.

Lekin, amaldagi qonun hujjatlariga, jumladan, Fuqarolik kodeksining 333-moddasiga muvofiq shartnoma majburiyatini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan taraf aybi boʻlgan taqdirdagina javobgarlikka tortiladi. Agar, taraf majburiyatni lozim darajada bajarish uchun oʻziga bogʻliq boʻlgan hamma choralarni koʻrganligini isbotlasa, u aybsiz deb topiladi. Aybning yoʻqligi majburiyatni buzgan shaxs tomonidan isbotlanadi. Basharti, qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan boʻlmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda majburiyatni bajarmagan yoki lozim darajada bajarmagan shaxs majburiyatni bajarishga yengib boʻlmaydigan kuch, yaʼni favqulodda va muayyan sharoitlarda oldini olib boʻlmaydigan vaziyatlar (fors-major) tufayli (tabiiy ofat, harbiy harakatlar va h.k.) imkon boʻlmaganligini isbotlay olmasa, javobgar boʻladi.

Quyidagilar fors-major vaziyati hisoblanmaydi:

qarzdorning shartlashuvchi sheriklari tomonidan majburiyatlarining buzilishi;

majburiyatni bajarish uchun zarur tovarlarning bozorda yoʻqligi;

qarzdorda zarur pul mablagʻlarining boʻlmaganligi.

Shartnoma majburiyatlari xo‘jalik yurituvchi subyekt mansabdor shaxsining aybi bilan bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan, uning tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektning pul mablag‘lari va boshqa mol-mulki maqsadga nomuvofiq foydalanilganligi aniqlangan, to‘lov intizomi buzilgan, xo‘jalik yurituvchi subyekt bankrotlikka duchor qilingan yoki shartnoma munosabatlari sohasida boshqa qoidabuzarliklar sodir etilgan taqdirda, xo‘jalik yurituvchi subyektning mansabdor shaxsi O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 45 va 48-moddalariga muvofiq fuqarolik-huquqiy javobgarlikka, Ma‘muriy javobgarlik to‘g‘risidagi kodeksning 175, 176¹, 176, 212 va 214-moddalariga muvofiq ma‘muriy javobgarlikka, shuningdek, Jinoyat kodeksining 175, 181, 186, 205, 207 va 209-moddalariga muvofiq jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1998-yil 4-martdagi Farmoniga muvofiq xo‘jalik sudlariga:

xo‘jalik nizolarini ko‘rish jarayonida jinoyat alomatlari aniqlangan holatlarda xo‘jalik yurituvchi subyektlar mansabdor shaxslariga nisbatan jinoyat ishi qo‘zg‘atish;

iqtisodiy huquqbuzarliklarni sodir qilgan shaxslarga nisbatan ma‘muriy javobgarlik choralari qo‘llash;

xo‘jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan mulkiy zararni aybdor mansabdor shaxslardan undirish;

pul mablag‘lari va boshqa mulkdan oqilona foydalanmaslik, to‘lov intizomini buzganlik, shartnoma majburiyatlarini bajarmaslik va korxonalarini bankrotlik darajasigacha olib kelganlik uchun xo‘jalik yurituvchi subyektlarning rahbarlarini va boshqa xodimlarni egallab turgan lavozimidan ozod etishga qadar bo‘lgan intizomiy javobgarlikka tortish haqida tegishli organlarga taqdimnomalar kiritish huquqi berilgan.

? *Nazorat savollari*

1. Xo‘jalik shartnomalarining fuqarolik shartnomalaridan farqini ko‘rsating.
2. Shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi qanday qonun hujjatlari mavjud?
3. Xo‘jalik shartnomalarining qanday turlarini bilasiz?
4. Xo‘jalik shartnomalarini buzganlik uchun qanday javobgarlik belgilanadi?

VIII bob. MAHSULOT VA TOVARLARNI REALIZATSIYA QILISH TO'G'RISIDAGI SHARTNOMALAR

Mahsulot va tovarlarni realizatsiya qilish tushunchasi. Davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasi. Ulgurji savdo shartnomasi. Chakana savdo shartnomasi. Energetika va boshqa resurslar bilan ta'minlash shartnomasi.

Mahsulot va tovarlarni realizatsiya qilish tushunchasi

Mahsulot yetkazib berish shartnomasiga muvofiq tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan mahsulot yetkazib beruvchi — sotuvchi shartlashilgan muddatda yoki muddatlarda o'zi ishlab chiqaradigan yoki sotib oladigan tovarlarni sotib oluvchiga tadbirkorlik faoliyatida foydalanish uchun yoxud shaxsiy, oilaviy maqsadlarda, ro'zg'orda va shunga o'xshash boshqa maqsadlarda foydalanish bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalanish uchun topshirish, sotib oluvchi esa tovarlarni qabul qilish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi erkin tadbirkorlikda tovarlar oldi-sotdisi bo'yicha eng ko'p tarqalgan tijorat amaliyotida qo'llanadigan shartnomalardan iborat. U malakali sotuvchilar va sotib oluvchilar o'rtasida ulgurji tovarlar aylanmasi bo'yicha munosabatlarni bevosita ifodalaydi va shu munosabatlarni Fuqarolik kodeksida oldi-sotdi shartnomasining alohida turi sifatida tartibga solib turadi.

Mahsulot yetkazib berishga oid munosabatlarning shartlarini belgilash, avvalo, ular ishtirokchilarining huquqlari hisoblanadi. Shu bilan birga, tijorat aylanmasiga xos tan olingan andozalar ham borki, ular qonunda nazarda tutilishi lozim hamda taraflar o'rtasida boshqa bitimlar tuzilmagan holda qo'llaniladi.

Fuqarolik kodeksida bunday hollar uchun oldi-sotdi shartnomalari to'g'risidagi Xalqaro Vena konvensiyasida belgilangan qoidalar, shuningdek, yetkazib berish davrlari, tartibi, to'liq yetkazib berilmagan tovarlar o'rnini to'ldirish, tovarlarni tanlab olish,

yetkazib berilgan tovarlar uchun hisob-kitob qilish, mahsulot yetkazib berish shartlarini buzishning oqibatlari to'g'risida O'zbekistonda tarkib topgan qonunchilik asoslari hisobga olinadi.

Mahsulot yetkazib berishga oldi-sotdi shartnomasining alohida turi qilib ajratish uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasining asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

a) mahsulot sotuvchi (yetkazib beruvchi) tarafidan sotib oluvchiga shartlashilgan muddatda yoki muddatlarda topshirilishi zarur. Mahsulot yetkazib berish shartnomasiga muvofiq tovarni topshirish muddati shartnomaning asosiy sharti hisoblanadi;

b) mahsulot yetkazib berish (yetkazib beruvchi) shartnomasiga binoan faqat tadbirkor yuridik shaxs tashkil qilmay turib, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan tashkilot yoki fuqarogina sotuvchi sifatida ish ko'rish mumkin;

d) mahsulot yetkazib berish shartnomasiga ko'ra har qanday tovarlar emas, balki yetkazib beruvchi tarafidan ishlab chiqariladigan yoki sotib olinadigan tovarlarga topshirilishi shart;

e) mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha sotib oluvchi sifatida, odatda, tijorat tashkiloti ish ko'radi, chunki sotib olinadigan tovardan shaxsiy, oilaviy niyatlarda, ro'zg'orda va shunga o'xshash boshqa yo'llarda ishlatish bilan bog'liq bo'lmagan maqsadlarda foydalaniladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi bir yilga, bir yildan ortiq muddatga (uzoq muddatli shartnoma) yoki taraflar kelishuvida nazarda tutilgan boshqa muddatga tuzilishi mumkin.

Agar, mahsulot yetkazib berish shartnomasida uning amal qilish muddati belgilanmagan bo'lsa, shartnoma bir yilga tuzilgan deb hisoblanadi.

Agar, uzoq muddatli shartnomada yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdori yoki shartnomaning boshqa shartlari bir yilga yoki undan ortiq muddatga belgilangan bo'lsa, shartnomada taraflarning bu shartlarni shartnomaning amal qilish muddati tugagunga qadar keyingi davrlar uchun kelishib olish tartibi belgilanishi lozim. Shartnomada bunday tartib bo'lmasa, shartnoma tegishli boshqa bir yilga yoki shartnoma shartlari kelishilgan muddatga cho'zilgan hisoblanadi.

Uzoq muddatli shartnoma taraflaridan biri yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdorini yoki shartnomaning boshqa

shartlarini keyingi davrlar uchun shartnomada belgilangan tartibda kelishib olishni rad qilgan yoki undan bosh tortgan taqdirda boshqa taraf tegishli davrlarda tovarlarni yetkazib berish shartlarini belgilash to'g'risidagi yoki shartnomani bekor qilish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat qilish huquqiga ega.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasini tuzish muddatlari bilan uning ijrosi odatda bir-biriga to'g'ri kelmaydi. Mahsulot yetkazib berish shartnomasi uning bajarilishidan oldin tuziladi. Shartnomani uning bajarilishi bilan ayni bir vaqtda tuzilib, o'sha zahoti amalga oshirilishi uning oldi-sotdi shartnomasi deb tan olinishiga sabab bo'ladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi maxsus oldi-sotdi shartnomasi sifatida tovarlar ishlab chiqaruvchilar bilan xom-ashyo, materiallar yoki butlovchi buyumlar tayyorlovchilar bilan ulgurji savdo tashkilotlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni tartibga solib turishda qo'l keladi. Mazkur munosabatlar barqarorligi bilan ajralib turishi va uzoq muddatli tus olishi zarur. Shu boisdan ham mahsulot yetkazib berish shartnomasining amal qilish muddatlarini tartibga solishda bir turkum tovarni sotish yuzasidan tuzilgan bir yillik bitimlarga emas, balki uzoq muddatli shartnomaviy aloqalarga xos qoidalar ahamiyatlidir.

Uzoq muddatli shartnomalar mustahkam aloqalarni, ular amal qilishi uchun zarur bo'lgan shartlarning barqarorligini yuzaga keltiradi. Uzoq muddatli shartnomaning iqtisodiy ahamiyati shundan iboratki, ularda ishtirok etuvchi tomonlar mahsulot yetkazib berish muddati haqidagi shartlarni o'zaro kelishib olishi, uzoq yillarga mo'ljallangan istiqbolli shartlarni nazarda tutishi hamda bu omillar orqali xarajatlar tejalishiga erishishi mumkin.

Uzoq muddatli mahsulot yetkazib berish shartnomasi muvaffaqiyatli amal qilishi uchun taraflar vaqt-vaqti bilan tovarlar sifati, assortimenti, navbatdagi davr uchun mahsulot yetkazib berish muddatlarini kelishib olishi zarur. Bunday kelishuv tartibi shartnomalarda belgilanishi kerak. Shartnomada bunday tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bir yilga yoki shartlari kelishilgan muddatga tuzilgan hisoblanadi.

Agar taraflardan biri tegishli davr uchun uzoq muddatli mahsulot yetkazib berish shartnomasiga oid shartlarni bajarishdan

voz kechsa yoki bo‘yin tovlasa, nizo manfaatdor taraf da’vosi bo‘yicha xo‘jalik sudida ko‘rib chiqilishi lozim.

Bir tarafning tovarlar yetkazib berish shartnomasini tuzish haqidagi taklifi shartnoma loyihasi shaklida boshqa tarafga yuborilgan taqdirda, ikkinchi taraf shartnomani boshqa shartlarda tuzishga rozi bo‘lsa, loyihani olganidan so‘ng kechi bilan o‘ttiz kun ichida kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzadi va uni imzolangan shartnoma bilan qaytaradi, kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan taraf o‘ttiz kunlik muddatda shartnoma shartlarini kelishish choralari ko‘rishi (imkoniyat bo‘lsa, boshqa taraf bilan birgalikda) yoki shartnoma tuzishni rad etishini boshqa tarafga yozma ravishda bildirishi lozim.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi shartlari bo‘yicha kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan, biroq shartnoma shartlarini kelishish choralari ko‘rmagan va shartnoma tuzishni rad etishni ushbu moddaning birinchi qismida belgilangan muddatda boshqa tarafga ma‘lum qilmagan taraf shartnoma shartlarini kelishib olishdan bosh tortish oqibatida yetkazilgan zararni qoplashga majbur. Mazkur moddada shartnoma tuzish to‘g‘risida Fuqarolik kodeksining 27- bobida bayon etilgan asosiy qoidalarni mahsulot yetkazib berish shartnomasiga ko‘ra yengillashtiruvchi me‘yorlarni o‘z ichiga oladi.

Fuqarolik kodeksida va boshqa qonun hujjatlarida mahsulotlarni yetkazib beruvchi taraf uchun majburiy shartnomalar tuzish haqida nazarda tutilgan qoidalar Fuqarolik kodeksining 377- moddasida aks ettirilgan.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasi loyihasini olgan taraf shartnoma shartlari bo‘yicha e‘tirozlari bo‘lgan taqdirda kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzishi mumkin va uni imzolangan shartnoma bilan ikkinchi tarafga qaytaradi. Shu paytdan boshlab shartnoma taqdiri turlicha hal bo‘lishi mumkin.

Kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan taraf kelishmovchiliklar bayonnomasida bildirilgan taklifga rozi bo‘lgan taqdirda shartnoma tuzilgan deb hisoblanadi.

Agar, taraf kelishmovchiliklar bayonnomasida bildirilgan taklifga rozi bo‘lmasa, o‘ttiz kunlik muddatda shartnoma shartlarini kelishish choralari ko‘rishga yoki shartnomaning tuzilishi haqida boshqa tarafga yozma ravishda xabar berishi shart. Mazkur tartibga rioya etmaslik shartnoma shartlarini kelishib olishdan bosh tortish

hisoblanadi va buning oqibatida yetkazilgan zararni qoplash majburiyatini keltirib chiqaradi.

Agar, taraflar tovarlarni shartnomaning amal qilish muddati mobaynida turkum-turkum qilib yetkazib berishni nazarda tutgan bo'lsalar va unda alohida turkumlarni yetkazib berish muddatlari (yetkazib berish davrlari) belgilanmagan bo'lsa, tovarlar har oyda bir xil turkumlarda yetkazib berilishi lozim, basharti qonun hujjatlaridan, majburiyatning mohiyatidan yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib anglashilmasa.

Shartnomada mahsulot yetkazib berish davrlarini belgilash bilan bir qatorda tovarlarni yetkazib berish (o'n kunlik, sutkalik, soatlik va hokazo) jadvali ham belgilanishi mumkin.

Tovarlarni muddatidan oldin yetkazib berish sotib oluvchining roziligi bilan amalga oshirilishi mumkin. Muddatidan oldin yetkazib berilgan va sotib oluvchi tomonidan qabul qilingan tovarlar keyingi davrda yetkazib berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdoriga kiritiladi. Tovarlarni shartnomaning amal qilish muddati mobaynida turkum-turkum qilib yetkazib berishni nazarda tutuvchi mahsulot yetkazib berish shartnomasining jiddiy sharti — mahsulot yetkazib berish davri, ya'ni tovarlarni turkum-turkum qilib yetkazib berish yuzasidan taraflar shartlashgan muddatlardir. Kodeksda dispozitiv me'yor sifatida mahsulot yetkazib berish haqidagi qonun hujjatlarida ilgari mavjud bo'lgan qoida tiklanganki, uning mohiyatiga ko'ra shartnomada mahsulot yetkazib berish davrlari belgilanmagan taqdirda tovarlar har oyda bir xil turkumlarda yetkazib berilishi zarurligiga asoslanib ish yuritish kerak. Bu holda mahsulot yetkazib berish davri bir oy deb hisoblanadi. O'zaro munosabatlarning aniq shartlariga bog'liq ravishda, shartnomada mahsulot yetkazib berish davrlarini belgilash bilan bir qatorda, tovarlarni yetkazib berish jadvali (o'n kunlik, sutkalik va hokazo) hamda unga rioya etilmagani uchun mustaqil javobgarlik ham belgilanishi mumkin.

Tadbirkorlik munosabatini ifodalovchi boshqa shartnomalarda bo'lgani kabi, majburiyatlarni muddatidan oldin bajarishga faqat taraflarning roziligi bilangina yo'l qo'yiladi (Fuqarolik kodeksining 3-moddasi). Mahsulot yetkazib berish shartnomasining xususiyati shunday qoidadan iboratki, unga muvofiq, birinchidan, mahsulotni muddatidan oldin yetkazib berish uchun sotib oluvchining roziligi bo'lishi talab qilinadi, ikkinchidan, muddatidan oldin yetkazib

berilgan va sotib oluvchi tomonidan qabul qilingan tovarlar keyingi davrda berilishi lozim bo'lgan tovarlar miqdoriga kiritiladi.

Sotib oluvchining rozilgisiz yetkazib berilgan mahsulot amaliyotda qabul qilingan tartibga binoan uning tomonidan saqlash uchun qabul qilinadi va mahsulot yetkazib berilishi lozim bo'lgan davrdagi mavjud baho bilan to'lanadi.

Tovarlarni yetkazib berish mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan tovarlarni shartnoma bo'yicha sotib oluvchiga yoki shartnomada oluvchi sifatida ko'rsatilgan shaxsga jo'natish (topshirish) yo'li bilan amalga oshiriladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasida tovarlarni oluvchilarga jo'natish to'g'risida sotib oluvchining sotuvchiga ko'rsatmalar berish huquqi (jo'natish raznaryadkasi) nazarda tutilgan hollarda, mahsulot yetkazib beruvchi tovarlarni jo'natish raznaryadkasida ko'rsatilgan oluvchilarga jo'natadi (topshiradi).

Jo'natish raznaryadkasining mazmuni va uni sotib oluvchi tomonidan mahsulot yetkazib beruvchiga yuborish muddati mahsulot yetkazib berish shartnomasida belgilanadi. Agar jo'natish raznaryadkasini yuborish muddati shartnomada nazarda tutilgan bo'lmasa, u mahsulot yetkazib beruvchiga mahsulot yetkazib berish davri boshlanishidan kamida o'ttiz kun oldin yuborilishi lozim. Sotib oluvchining belgilangan muddatda jo'natish raznaryadkasini taqdim qilmasligi mahsulot yetkazib beruvchiga yoki mahsulot yetkazib berish shartnomasini bajarishdan bosh tortish yoki sotib oluvchidan tovarlar haqini to'lashni talab qilish huquqini beradi. Bundan tashqari, mahsulot yetkazib beruvchi jo'natish raznaryadkasini taqdim qilmaslik tufayli yetkazilgan zararni to'lashni talab qilishga haqli.

Mahsulot yetkazib berish munosabatlarida tovarlarni yetkazib berish tartibi, ya'ni mahsulot yetkazib beruvchining sotib oluvchiga tovarlar yetkazib berish bo'yicha o'z majburiyatlarini bajarish tartibi muhim ahamiyatga ega.

Tovarlarni yetkazib berish shartnomasi bo'yicha tovarlarni sotib oluvchilarning o'zlari ularni qabul qilib oluvchilardan yoki iste'mol qiluvchilardan iborat bo'lmasliklari mumkin. Ular tovarni sotishni amalga oshirish bo'yicha vositachilik qiluvchi, ulgurji savdo va boshqa tashkilotlardan iborat bo'lishi mumkin. Shuning uchun ham mazkur moddada, agar shartnoma bo'yicha sotib oluvchining o'zi

tovarni qabul qilib oluvchi bo'lmasa, tovarni sotib oluvchining topshirig'i bilan uchinchi shaxsga yetkazib berish tartibi nazarda tutiladi.

Demak, tovarlarni shartnoma bo'yicha sotib oluvchiga yoki unda oluvchi sifatida ko'rsatilgan shaxsga jo'natish (topshirish) yo'li bilan amalga oshirilishi lozim. Shartnomada tovarlarni oluvchilarga jo'natish to'g'risida mahsulot yetkazib beruvchiga ko'rsatmalar berish huquqi (jo'natish raznaryadkasi) nazarda tutilgan bo'lsa, mahsulot yetkazib beruvchi tovarlarni jo'natish raznaryadkasida ko'rsatilgan oluvchilarga jo'natishi kerak. Jo'natish raznaryadkasining mazmuni va uni sotib oluvchi tomonidan mahsulot yetkazib beruvchiga yuborish muddatlari shartnomalarda belgilanadi.

Shartnomada sotib oluvchining jo'natish raznaryadkalari bo'yicha tovarlarni yetkazib berish to'g'risidagi shartlari mavjud bo'lsa, mahsulot yetkazib beruvchining majburiyatlarini muqobil tarzda bajariladigan majburiyatlar deb qarash lozim (Fuqarolik kodeksining 256-moddasi). Sotib oluvchining belgilangan muddatda jo'natish raznaryadkasini taqdim etmasligi mahsulot yetkazib beruvchiga shartnomani bajarishdan bosh tortish yoxud tovarlar jo'natishni to'xtatib qo'yish huquqini beradi.

Shartnomani ijro etishni raznaryadka taqdim etish yo'li bilan uchinchi shaxs zimmasiga yuklatilishi amaliyotda keng tarqalgan majburiyatlardandir (Fuqarolik kodeksining 241-moddasi). Shuning uchun Fuqarolik kodeksining 334-moddasiga muvofiq tovarni qabul qilib olish, uning haqini to'lash bo'yicha majburiyatni bajarish vazifasi yuklatilgan uchinchi shaxsning majburiyatni bajarmaganligi yoki lozim darajada bajarmaganligi uchun umumiy qoidaga binoan sotib oluvchi javobgar bo'ladi. Ushbu norma dispozitiv xarakterga ega. Chunki, shartnomada majburiyat bajarilmaganligi uchun bevosita uchinchi shaxsning javobgarligi nazarda tutilgan bo'lishi mumkin.

Tovarlarni olib borib berish yetkazib beruvchi tomonidan ularni mahsulot yetkazib berish raznaryadkasida nazarda tutilgan transportda va unda belgilangan shartlarda jo'natish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Basharti qonun hujjatlaridan, majburiyatning mohiyati yoki ish muomalasi odatlaridan boshqacha tartib anglashilmagan bo'lsa, mahsulot yetkazib berish shartnomasida olib borib berish qaysi

transport turida yoki qanday shartlarda amalga oshirilishi belgilangan bo‘lmasa, olib borib beruvchi transport turini tanlash yoki tovarni olib borib berish shartlarini belgilash huquqiga ega bo‘ladi.

Mahsulot yetkazib berish shartnomasiga binoan, odatda, tovarlarni mahsulot yetkazuvchi eltib beradi yoki u shartnomada belgilangan shartlarga muvofiq tovarni shartnomada ko‘rsatilgan transport tashkilotiga topshiradi.

Agar, shartnomada taraflarning transport turi yoki tovarni eltib berishning boshqa shartlari haqida kelishuvi nazarda tutilmagan bo‘lsa, mahsulot yetkazib beruvchi majburiyat mohiyatidan yoki ish muomalasi odatlaridan kelib chiqib, tovarni eltib berish shartlarini o‘z xohishicha belgilashga hamda tovarni biron-bir transport tashkilotiga topshirishga haqli.

Ushbu moddaning 2-qismida mahsulot yetkazib berish shartnomasida olib borib berishning qaysi transport turida amalga oshirishning belgilanmasligi mumkinligi nazarda tutilgan, u aynan bozor munosabatlari sharoitlarini nazarda tutadi. Bunday dispozitiv norma mahsulot yetkazib beruvchiga iqtisodiy arzon va o‘ziga manfaatli shartlar asosida harakat qilish imkoniyatini beradi.

Fuqarolik kodeksining 442-moddasida va Fuqarolik kodeksining 390-moddasida nazarda tutilgan umumiy qoidalarga tovarlarni yetkazib berish shartnomasini bajarishga oid aniqliklar kiritilgan. Shunday ekan, tovarlarni sotib oluvchiga yetkazib berishda, yetkazib beruvchi tomonidan majburiyatni bajarish joyini va tartibini belgilashda ushbu modda bilan Fuqarolik kodeksining 390-moddasida nazarda tutilgan qoidalarga amal qilish kerak.

Tovar yetkazib berishning ayrim davrida uni to‘liq yetkazib bermagan tovar yetkazib beruvchi, agar tovar yetkazib berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, yetkazib berilmagan tovarlar miqdorini shartnoma amal qilish muddati doirasidagi keyingi davrda (davrlarda) to‘ldirishi lozim.

Uzoq muddatli shartnomaga muvofiq tovar yetkazib berishning ayrim davrida mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan to‘liq yetkazib berilmagan tovarlar o‘rni, agar mahsulot yetkazib berish shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, tovarlar to‘liq yetkazib berilmagan yilning keyingi davrida (davrlarida) to‘ldirilishi lozim.

Tovarlar mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan mahsulot yetkazib berish shartnomasida yoki sotib oluvchining jo‘natish

raznaryadkasida ko‘rsatilgan bir necha oluvchiga jo‘natilgan taqdirda bir oluvchiga shartnomada yoki jo‘natish raznaryadkasida nazarda tutilganidan ortiq miqdorda yetkazib berilgan tovarlar boshqa oluvchilarga to‘liq yetkazib berilmagan tovarlar o‘rnini qoplash uchun hisobga olinmaydi va agar shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo‘lmasa, tovar yetkazib beruvchi tomonidan to‘ldirilishi lozim. Shartnomada belgilangan muddatda tovarlar shartnomada talab qilinganidan kamroq miqdorda yoki umuman yetkazib berilmagan taqdirda tovarlar to‘liq yetkazib berilmagan hisoblanadi.

Tomonlarning shartnomaviy munosabatlari uzoq muddatli tusda ekanligi tufayli (bunda tovar yetkazib beruvchi o‘z majburiyatini tovar yetkazib berishning tegishli davrlarida tovarlarni bo‘lib-bo‘lib, bir necha marotaba jo‘natish yo‘li bilan ham bajarishi mumkin) mahsulot yetkazib berish munosabatlarida to‘liq yetkazib berilmagan tovarlar o‘rnini to‘ldirish tartibiga rioya etish g‘oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Ayrim davrda tovarlarni to‘liq yetkazib bermagan mahsulot yetkazib beruvchi to‘liq yetkazib berilmagan tovarlar o‘rnini keyingi davrda (davrlarda), shartnomaning amal qilish muddati doirasida to‘ldirishi shart, agar shartnomaning o‘zida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo‘lsa.

Dispozitiv xarakterga ega bo‘lgan Fuqarolik kodeksining 440-moddasining qoidalari hisobga olingan holda, mahsulotni to‘liq yetkazib berishning shartnomada boshqa muddatlari (masalan, oyma-oy yetkazib berilishi kerak bo‘lgan mahsulotning yetishmagan qismi o‘rnini kvartal — chorak davomida to‘ldirish, nazarda tutilgan bo‘lishi mumkin). To‘liq yetkazib berilmagan tovarlarning o‘rnini to‘ldirish majburiyati shartnomaning amal qilish muddati davomida o‘z kuchini yo‘qotmaydi. Uzoq muddatli shartnomada taraflar tovarlarning o‘rnini to‘ldirish muddatini cheklab qo‘ygan bo‘lishlari mumkin.

Moddaning dispozitiv normasidan kelib chiqib shartnomada tovarlarni to‘liq yetkazib berish majburiyati ko‘rsatilmagan bo‘lishi ham mumkin. Agar, yetkazib berish shartnomasida yoki sotib oluvchining jo‘natish hujjatlarida tovarlar bir necha qabul qilib oluvchilarga jo‘natilishi ko‘rsatilgan bo‘lsa, to‘liq yetkazib berilmagan tovarlarning o‘rnini to‘ldirish majburiyati har bir qabul qiluvchiga nisbatan vujudga keladi. Bir oluvchiga ortiq miqdorda yetkazib berilgan

tovarlar boshqa oluvchiga to'liq yetkazib berilmagan tovarlar o'rnini to'ldirish uchun hisobga olinmaydi.

Agar, shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, sotib oluvchi, tovar yetkazib beruvchini xabardor qilgan holda, yetkazib berish muddati o'tkazib topshirilgan tovarlarni qabul qilishni rad etishga haqli. Tovar yetkazib beruvchi bildirish xatini olguncha yetkazib berilgan tovarlarni sotib oluvchi qabul qilishi va ularning haqini to'lashi lozim.

Davlat ehtiyojlari uchun mahsulot va tovarlar yetkazib berish shartnomasi

Davlat o'zining moddiy ehtiyojlarini ta'minlash, jumladan, tegishli iqtisodiy va tashqi siyosat olib borish, o'zining davlat apparatini saqlash, mudofaa qudratini oshirish, ijtimoiy-madaniy ishlar uchun sarf-xarajat qilishga majbur. Shuning uchun davlat fuqarolik huquqining boshqa subyektlari bilan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti, shuningdek, uning asosida tuziladigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to'g'risida shartnomalar tuzadi va ularning bajarilishiga sharoit yaratib beradi. Tovarlar davlat ehtiyojlari uchun yetkazib berish shartnomasi mahsulot yetkazib berish shartnomasining bir ko'rinishi bo'lib hisoblanadi. Ular o'rtasidagi farq tovarlarning davlat ehtiyojlari uchun ishlatilishida ko'rinadi. Davlat bu tovarlarni rezervda saqlashi, davlatning iqtisodiy mavqeyini mustahkamlash uchun foydalanishi yoki davlat mudofaasi va xavfsizligini ta'minlash maqsadida foydalanishi mumkin.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlarni yetkazib berish davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti asosida, shuningdek, uning asosida tuziladigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi. Tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontraktini huquqiy tartibga solish, asosan, Fuqarolik kodeksining 457—464-moddalarida belgilab qo'yilgan. Ayni vaqtda Fuqarolik kodeksining mahsulot yetkazib berish shartnomasini tartibga soluvchi me'yorlari ham qo'llaniladi. Fuqarolik kodeksi bilan tartibga solinmagan munosabatlarga nisbatan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib

berishni tartibga soluvchi boshqa qonun hujjatlari, jumladan, «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasining Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Nizomlar hamda boshqa qonun hujjatlari tatbiq qilinishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 458-moddasiga muvofiq, davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish yuzasidan davlat kontrakti bo‘yicha mahsulot yetkazib beruvchi davlat buyurtmasiga yoki uning ko‘rsatmasiga muvofiq mahsulot yetkazib berish shartnomasi asosida boshqa shaxsga shartlashilgan muddatda tovarlar yetkazib berishni, davlat buyurtmachisi esa, yetkazib berilgan tovarlar haqini belgilangan muddatda to‘lashni o‘z zimmasiga oladi. Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to‘g‘risidagi davlat kontraktlarini ijro qilish uchun mahsulot yetkazib beruvchi bilan oluvchi o‘rtasida tuziladigan, davlat ehtiyojlari uchun rejalashtirilgan tovarlarni oluvchiga o‘tkazish maqsadida tuzilgan davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasi deyiladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi konsensual, haq baravariga va har ikki tomonlama shartnoma hisoblanadi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomasi ishtirokchilarining tarkibi bir-biridan farq qiladi.

Har ikkala shartnomada ham mahsulot yetkazib beruvchi sifatida bitta shaxs, ya‘ni tadbirkor ishtirok etadi. Ikkinchi taraf sifatida esa davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat kontraktida davlat buyurtmachisi qatnashadi. Qonunda «xaridor» deb emas, balki «davlat buyurtmachisi» deb ko‘rsatilishining sababi shundaki, ko‘p hollarda tovarlar shaxsan buyurtmachining o‘ziga emas, balki u ko‘rsatilgan shaxsga topshiriladi. Davlat buyurtmachisi sifatida O‘zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan vakolat berilgan mahalliy ijroiya hokimiyati organlari, davlat organlari ishtirok etadilar. Bunday hollarda davlat (uning nomidan qatnashadigan buyurtmachi) shartnomaning boshqa ishtirokchilari bilan teng huquqlarga ega bo‘ladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish natijasida ikkinchi taraf xaridor sifatida davlat ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi har qanday yuridik shaxslar qatnashishi mumkin.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat kontrakti va davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib berish shartnomasining predmeti bo‘lib xo‘jalik maqsadlarida, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatida foydalanish maqsadlarida ishlatilishi mumkin bo‘lgan har qanday mahsulotlar bo‘lishi mumkin.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat kontrakti yoki shartnoma yozma shaklda tuziladi. Shuningdek, davlat buyurtmachisining sotib oluvchi bilan mahsulot yetkazib beruvchini biriktirish haqidagi ko‘rsatmalar ham yozma shaklda ifodalangan bo‘lishi lozim.

Bunday shartnomani tuzishda buyurtmachi asosiy rol o‘ynaydi. Buyurtmachi davlatning ma‘lum tovarlarga bo‘lgan ehtiyojini aniqlaydi va ularni qanoatlantirish choralarini ko‘radi. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadigan, davlat budjeti va moliyalashning budjetdan tashqari manbalari hisobiga ta‘minlanadigan O‘zbekiston Respublikasining ehtiyojlariga davlat ehtiyojlari deyiladi.

Fuqarolik kodeksining 459-modda 1-bandiga muvofiq davlat kontrakti davlat buyurtmachisi bilan tovarlar yetkazib berish to‘g‘risidagi buyurtmani qabul qilgan mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) o‘rtasida tuziladi.

Bergan buyurtmasi mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan qabul qilingan davlat buyurtmachisi uchun davlat kontraktini tuzish shart hisoblanadi.

Davlat kontraktini tuzish qonun hujjatlarida belgilangan hollardagina va davlat kontraktini bajarish tufayli mahsulot yetkazib beruvchining ko‘rishi mumkin bo‘lgan zararni davlat buyurtmachisi qoplagan taqdirdagina mahsulot yetkazib beruvchi uchun majburiy hisoblanadi. Ushbu qoida davlat korxonasiga nisbatan tadqiq etilmaydi. Chunki, davlat korxonasining mulkdori davlat bo‘lib hisoblanadi va uning asosiy maqsadi davlat ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan bo‘ladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to‘g‘risidagi shartnoma buyurtmachi va yetkazib beruvchining to‘g‘ridan to‘g‘ri kelishuvi asosida ham, tanlov bo‘yicha ham tuzilishi mumkin. Agar, davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to‘g‘risidagi buyurtma tanlov bo‘yicha joylashtirilgan, tanlov g‘olibi deb e‘lon

qilingan mahsulot yetkazib beruvchi bilan davlat kontraktini tuzish davlat buyurtmachisi uchun majburiy hisoblanadi.

Fuqarolik kodeksining 460-moddasiga muvofiq, davlat buyurtmachisi va mahsulot yetkazib beruvchi o'rtasidagi kelishuvda boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, davlat kontrakti loyihasi davlat buyurtmachisi tomonidan ishlab chiqiladi va mahsulot yetkazib beruvchiga yuboriladi.

Davlat kontrakti loyahasini olgan taraf bilan 30 kun muddat ichida uni imzolaydi va davlat kontraktining bir nusxasini boshqa tarafga qaytaradi, davlat kontrakti shartlari yuzasidan kelishmovchiliklar mavjud bo'lsa, xuddi shu muddatda kelishmovchiliklar bayonnomasini tuzadi va uni imzolangan davlat kontrakti bilan boshqa tarafga yuboriladi, unga davlat kontraktini tuzishdan bosh tortishini ma'lum qiladi.

Davlat kontrakti bilan kelishmovchiliklar bayonnomasini olgan taraf 30 kun ichida kelishmovchiliklarni ko'rib chiqishi, kontrakt shartlarini boshqa taraf bilan muvofiqlashtirish choralarini ko'rishi va unga davlat kontraktini kelishilgan tahrirda qabul qilishi yoki kelishmovchiliklar bayonnomasini rad etishi haqida xabar berishi lozim. Bu muddat tugagach, manfaatdor taraf hal qilinmagan barcha kelishmovchiliklarni 30 kunlik muddatda sud muhokamasiga topshirishi mumkin.

Davlat kontrakti davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi buyurtmani joylashtirish tanlovi natijalari bo'yicha tuzatiladigan hollarda davlat kontrakti tanlov o'tkazilgan kundan boshlab 30 kun ichida tuzilishi lozim.

Agar, davlat kontraktini tuzish majburiy bo'lgan taraf uni tuzishdan bosh tortsa, ikkinchi taraf boshqa tarafni davlat kontraktini tuzishga majbur qilish to'g'risidagi talab bilan sudga murojaat qilishga haqli.

Shuningdek, davlat kontraktida sotib oluvchilarga tovarlar yetkazib berish mahsulot yetkazib beruvchi tomonidan davlat buyurtmachisi belgilaydigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalariga muvofiq amalga oshirilishi nazarda tutilgan bo'lsa, davlat buyurtmachisi davlat kontrakti tuzilgan kundan boshlab kechi bilan 30 kun muddatda sotib oluvchining yetkazib beruvchiga birlashtirilgani haqida mahsulot yetkazib beruvchi va sotib oluvchiga bildirish xati yuboradi. Bildirish xati ijrochi va

sotib oluvchi o'rtasida davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berish shartnomasini tuzishga asos bo'lib xizmat qiladi.

Sotib oluvchi biriktirish haqidagi bildirish xatida ko'rsatilgan tovarlardan hamda ularni yetkazib berish shartnomasini tuzishdan to'liq yoki qisman bosh tortishga haqli, bunday holda mahsulot yetkazib beruvchi bu haqda darhol davlat buyurtmasini xabardor qilishi lozim va davlat buyurtmachisidan boshqa sotib oluvchini o'ziga biriktirish to'g'risidagi bildirish xati berishni talab qilish huquqiga ega.

Davlat buyurtmachisi mahsulot yetkazib beruvchining bildirish xatini olgan kundan boshlab 30 kun ichida unga boshqa sotib oluvchini biriktirish to'g'risidagi bildirish xati beradi yoki unga tovarlarni kim olishi ko'rsatilgan jo'natish raznaryadkasini yuboradi yoxud tovarlarni qabul qilish va ular haqini to'lashga roziligi xususida xabar beradi.

Davlat buyurtmachisi yuqorida ko'rsatilgan o'z majburiyatlarini bajarmagan taqdirda mahsulot yetkazib beruvchi davlat buyurtmachisidan tovarlarni qabul qilish va haqini to'lashni talab qilish yoki tovarlarni realizatsiya qilish bilan bog'liq maqbul xarajatlarni, shuningdek, tovarlarning narxlari o'rtasidagi ko'rgan zararlari qoplanishini davlat buyurtmachisidan talab qilish huquqiga ega.

Davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib berish davlat kontrakti shartnomasi bajarilishida uning bahosi muhim ahamiyatga ega. Baho taraflarning o'zaro kelishuvi asosida, ba'zi hollarda davlat tomonidan belgilangan tariflar asosida amalga oshiriladi. Taraflarning o'zaro kelishuvi asosida baho bozor qonunlariga asoslanadi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi davlat kontrakti bo'yicha tovarlar haqi sotib oluvchi tomonidan to'langanda davlat buyurtmachisi sotib oluvchining ushbu majburiyati bo'yicha kafil deb hisoblanadi (Fuqarolik kodeksining 461- moddasi).

Agar, davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib berish to'g'risidagi qonun hujjatlarida yoki davlat kontraktida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, davlat kontraktining bajarilishi munosabati bilan mahsulot yetkazib beruvchiga yetkazilgan zarar Fuqarolik kodeksining 459-moddasi 3-qismiga asosan va davlat kontraktiga muvofiq tovar topshirilgan kundan e'tiboran 30 kun muddatda davlat buyurtmachisi tomonidan qoplanishi lozim.

Davlat kontraktining bajarilishi munosabati bilan mahsulot yetkazib beruvchiga yetkazilgan zarar davlat kontraktiga muvofiq

qoplanmagan taqdirda mahsulot yetkazib beruvchi davlat kontraktini bajarishdan bosh tortishga va davlat kontrakti bekor qilinganligi tufayli kelib chiqqan zararning qoplanishini talab qilishga haqli. Davlat ehtiyojlari uchun tovar yetkazib berish shartnomasini bajarishdan bosh tortish natijasida sotib oluvchiga yetkazilgan zarar davlat buyurtmachisi tomonidan yuqorida ko'rsatilgan asoslarga va tartibga ko'ra qoplanadi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish bo'yicha davlat kontrakti asosida, shuningdek, uning asosida tuziladigan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish shartnomalariga muvofiq amalga oshiriladi. Qonun hujjatlarida belgilangan tartibda aniqlanadigan, davlat budjeti va moliyalashning budjetdan tashqari manbalari hisobiga ta'minlanadigan O'zbekiston Respublikasining ehtiyojlari davlat ehtiyojlari deyiladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish borasidagi munosabatlarga Fuqarolik kodeksining 437—456-moddalarida qoidalar ham tatbiq etiladi. Ushbu kodeks bilan tartibga solinmagan munosabatlarga nisbatan davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berishni tartibga soladigan boshqa qonun hujjatlari tatbiq etiladi.

Davlat ehtiyojlari uchun tovarlar yetkazib berish yuzasidan davlat kontrakti bo'yicha (bundan buyon matnda davlat kontrakti deb yuritiladi) mahsulot yetkazib beruvchi (ijrochi) davlat buyurtmachisiga yoki uning ko'rsatmasiga binoan mahsulot yetkazib berish shartnomasi asosida boshqa shaxsga shartlashilgan muddatda tovarlar yetkazib berishni, davlat buyurtmachisi esa, yetkazib berilgan tovarlar haqi belgilangan muddatda to'lanishini ta'minlashni o'z zimmasiga oladi.

Ulgurji oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Oldi-sotdi shartnomalari ikki turga, ya'ni ulgurji va chakana oldi-sotdi shartnomalariga bo'linadi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 26-noyabrdagi qaroriga muvofiq «Ulgurji va chakana savdo faoliyatini ro'yxatdan o'tkazish va amalga oshirish tartibi to'g'risida» gi Nizom qabul qilingan. Ushbu Nizomga asosan, ulgurji savdoni ro'yxatdan o'tkazish va amalga oshirish

tartibi, ulgurji savdoni amalga oshirish huquqi uchun ruxsat guvohnomasi berish tartiblari belgilangan.

Ulgurji savdo — savdo sohasida tovarlarning yirik turkumlarini o‘zaro hisob-kitoblarning naqd pulsiz shakli bo‘yicha, uni tijorat tadbirkorlik faoliyati maqsadida yoki o‘z ishlab chiqarish-xo‘jalik ehtiyojlari uchun foydalanishni mo‘ljallayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga sotishni nazarda tutuvchi faoliyatni amalga oshirishdir.

Chakana savdo — savdo sohasida yakuniy iste‘mol uchun, undan tijorat maqsadlarida foydalanish huquqsiz aholiga tovarlarni donalab yoki ko‘p bo‘lmagan miqdorlarda naqd pulga sotishni nazarda tutuvchi faoliyatni amalga oshirish hisoblanadi.

Ulgurji savdo bilan yuridik shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tkazilgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar, ular faqat davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan joydagi tumanlar (shaharlar) hokimliklarida ulgurji savdoni amalga oshirish huquqiga ega.

Ulgurji savdo faoliyatini amalga oshirish huquqiga ruxsat guvohnomasini olish uchun yuridik shaxslar soliq to‘lovchi sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilgan joydagi tuman (shahar) hokimligiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishlari zarur:

ariza;

yuridik shaxsning davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnoma nusxasi;

ustavning «ulgurji savdo» faoliyat turi ko‘rsatilgan, notarial tasdiqlangan nusxasi;

yuridik shaxsda tegishli moddiy-texnik bazaning mavjudligini tasdiqlovchi hujjatlar nusxalari;

arizada ko‘rsatilgan muddat mobaynida ulgurji savdoni amalga oshirish huquqi uchun mahalliy yig‘im to‘langanligini tasdiqlovchi bank hujjatining nusxasi;

ustav jamg‘armasining mazkur Nizomda talab qilingan pul mablag‘lari to‘langanligini tasdiqlovchi bank hujjatining nusxasi.

Ruxsat guvohnomasi yuridik shaxslarga faqat ulgurji savdoni amalga oshirish uchun moddiy-texnik baza tovarlarning saqlanishini, turkumlanishini, sortlarga ajratilishini va butlanishini ta‘minlovchi o‘z omborxonalari va asbob-anjomlari mavjud bo‘lganda berilishi mumkin.

Boshqa joyda joylashgan qo‘shimcha omborxonalar mulk sifatida sotib olinganda yoki ijaraga olinganda ulgurji tashkilot bu haqda ruxsat guvohnomasi bergan organni va davlat soliq xizmati organini bir hafta muddatda yozma ravishda xabardor qilishlari kerak.

Ruxsat guvohnomasi eng kam oylik ish haqining kamida 4600 baravari, shundan pul mablag‘lari — eng kam oylik ish haqining kamida 1530 baravari miqdoridagi ustav jamg‘armasini shakllantirgan yuridik shaxslarga beriladi. Ruxsat guvohnomasi arizada ko‘rsatilgan, biroq uch yildan ortiq bo‘lmagan muddatga beriladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan ulgurji savdoni amalga oshirish qoidalari buzilganligi aniqlangan taqdirda ruxsat guvohnomasi davlat soliq xizmati organi taqdimnomasiga ko‘ra uni bergan tuman (shahar) hokimligi tomonidan qaytarib olinishi mumkin.

Ruxsat guvohnomasining amal qilishi oy mobaynida savdo aylanmasi mavjud bo‘lmaganda davlat soliq xizmati organi taqdimnomasiga ko‘ra, xizmat ko‘rsatuvchi bank axboroti asosida to‘xtatib turilishi mumkin. Ruxsatnomani bergan tuman (shahar) hokimligi tovarlar sotib olish va sotish yuzasidan shartnomalar, shuningdek, ushbu tovarlarni sotib olish uchun pul mablag‘lari manbalari mavjud bo‘lgan taqdirda ruxsat guvohnomasining amal qilishini tiklashi mumkin.

Tovarlar faqat tuzilgan shartnomalar asosida va o‘zaro hisob-kitoblarning naqd pulsiz shaklida quyidagilarga ulgurji sotilishi mumkin:

nazorat-kassa mashinalari bilan jihozlangan turg‘un savdo tarmog‘iga ega bo‘lgan yuridik shaxslarga;

maxsus iste’molchilarga, davlat ta‘minoti muassasalariga, davlat ta‘minoti muassasalarini ta‘minlash bo‘yicha ixtisoslashtirilgan savdo firmalariga;

o‘z ishlab chiqarish-xo‘jalik faoliyati uchun yuridik shaxslarga;

faqat yuridik shaxs bo‘lmagan tadbirkorlar sifatida ro‘yxatdan o‘tishgan va nazorat-kassa mashinalari bilan jihozlangan turg‘un chakana savdo uchun shart-sharoitlar mavjud bo‘lgan taqdirda kichik turkumlar bilan jismoniy shaxslarga.

Ulgurji savdoni amalga oshiruvchi yuridik shaxslarni soliqqa tortish amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Agar, yuridik shaxslar asosiy faoliyatdan tashqari ulgurji savdoni amalga oshirgan taqdirda, ular faoliyatning mazkur turi bo'yicha alohida hisob-kitob yuritishlari va savdo korxonalari uchun belgilangan soliqlar va yig'implarni to'lashlari, shuningdek, belgilangan tartibda ulgurji savdoni amalga oshirish huquqini beradigan ruxsat beruvchi guvohnomaga ega bo'lishlari kerak.

Ulgurji savdo faoliyatini litsenziyalash to'g'risidagi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 5-noyabrdagi qaroriga muvofiq litsenziya talablari va shartlari, litsenziya olish uchun zarur bo'lgan hujjatlar, arizani ko'rib chiqish va litsenziya berish yoki litsenziya berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilish, litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish, to'xtatish, litsenziyani bekor qilish kabi tartibi belgilangan.

Ulgurji savdo faoliyati bilan faqat yuridik shaxslar shug'ullanishlari mumkin. Ulgurji savdo faoliyatini amalga oshirish huquqiga litsenziyalar beriladi. Ulgurji savdo faoliyatini litsenziyalash yuridik shaxs — litsenziya talabgori ro'yxatdan o'tkazilgan joydagi shahar (tuman) hokimligi tomonidan amalga oshiriladi.

Litsenziyalovchi organ tomonidan litsenziya talabgorining arizasi ko'rib chiqilganligi uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqi miqdorida yig'im undiriladi. Litsenziya berish yuzasidan hujjatlar ko'rib chiqilganligi uchun yig'im summasi litsenziyalovchi organ hisob raqamiga o'tkaziladi.

Litsenziya berilganligi uchun qonun hujjatlarida belgilangan eng kam oylik ish haqining ikki baravari miqdorida davlat boji undiriladi. Davlat boji summasi respublika budjetiga o'tkaziladi.

Ulgurji savdo faoliyatini amalga oshirish uchun litsenziya cheklanmagan muddatga beriladi.

Quyidagilar ulgurji savdo faoliyatini amalga oshirishning litsenziya talablari va shartlari hisoblanadi:

O'zbekiston Respublikasining ulgurji savdo faoliyatini amalga oshirishni tartibga soluvchi qonun hujjatlariga rioya qilish;

eng kam oylik ish haqining kamida 3500 baravari miqdorida, ulardan eng kam oylik ish haqining kamida 1200 baravari miqdorida pul mablag'lari bilan shakllantirilgan ustav fondining mavjud bo'lishi;

majburiy tartibda sertifikatlanishi kerak bo'lgan tovarlar sotilgan taqdirda muvofiqlik sertifikatlari yoki mahsulot ishlab chiqaruvchi korxonalarda sertifikatlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlar yoxud ularning nusxalari mavjud bo'lishi.

Litsenziya olish uchun litsenziya talabgori litsenziyalovchi organga quyidagi hujjatlarni taqdim etadi:

yuridik shaxsning nomi va tashkiliy-huquqiy shakli, uning joylashgan joyi (pochta manzili), bank muassasasining nomi va bank muassasasidagi hisob raqami, faoliyatning litsenziyalanadigan turi ko'rsatilgan holda litsenziya berish to'g'risida ariza;

yuridik shaxsning davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning notarial tasdiqlangan nusxasi;

eng kam oylik ish haqining kamida 3500 baravari miqdorida ustav fondi shakllantirilganligini tasdiqlovchi hujjatning, shu jumladan, eng kam oylik ish haqining kamida 1200 baravari miqdorida pul mablag'lari kiritilganligini tasdiqlovchi bank hujjatining nusxasi;

litsenziya berish to'g'risidagi ariza litsenziyalovchi organ tomonidan ko'rib chiqilganligi uchun yig'im to'langanligini tasdiqlovchi hujjat.

Litsenziya talabgoridan Nizomda nazarda tutilmagan hujjatlar va boshqa ma'lumotlarning taqdim etilishini talab qilishga yo'l qo'yilmaydi.

Hujjatlar litsenziya talabgori tomonidan litsenziyalovchi organga bevosita yoki olinganligi to'g'risidagi bildirishnoma bilan pochta aloqasi vositasi orqali yetkazib beriladi.

Litsenziya olish uchun taqdim etilgan hujjatlar litsenziyalovchi organ mas'ul xodimi tomonidan ro'yxat bo'yicha qabul qilinadi, ro'yxatning nusxasi hujjatlar qabul qilib olingan sana to'g'risida belgi qo'yilgan holda ariza beruvchiga yuboriladi (topshiriladi).

Hujjatlarni ko'rib chiqish va ulgurji savdo faoliyatini amalga oshirishga litsenziya berish yoki litsenziya berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilish muddati ariza va litsenziya olish uchun barcha zarur hujjatlar tushgan kundan boshlab ikki ish kunini tashkil etadi.

Litsenziyalovchi organ tegishli qaror qabul qilingandan keyin bir ish kuni mobaynida litsenziya talabgorini qabul qilingan qaror to‘g‘risida xabardor qiladi.

Litsenziya berish haqida qaror qilinganligi to‘g‘risidagi bildirishnoma litsenziya talabgoriga bank hisob raqami rekvizitlari va davlat boji to‘lash muddati ko‘rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi (topshiriladi).

Litsenziya bitimi litsenziyalovchi organ bilan litsenziat o‘rtasida tuziladi, unda quyidagilar bo‘lishi kerak:

bitimni imzolagan shaxslarning familiyasi, ismi, otasining ismi, egallab turgan lavozimi;

tomonlarning rekvizitlari;

amalga oshirilishiga litsenziya berilayotgan faoliyat turi nomi; litsenziatga qo‘yiladigan litsenziya talablari va shartlari;

litsenziya bitimi talablari va shartlari buzilganligi uchun tomonlarning javobgarligi;

litsenziat tomonidan litsenziya bitimi talablari va shartlari bajarilishini litsenziyalovchi organ tomonidan nazorat qilish tartibi.

Litsenziya bitimi ikki nusxada — litsenziat va litsenziyalovchi organ uchun bir nusxadan tuziladi.

Litsenziyalar litsenziyalovchi organ tomonidan qabul qilingan Nizomga ilova qilingan shakl bo‘yicha blankalarda rasmiylashtiriladi va shahar (tuman) hokimi yoki uning o‘rinbosarlari tomonidan imzolanadi.

Litsenziyalar blankalari qat’iy hisobot beriladigan hujjatlar hisoblanadi, hisobga olish seriyasiga, tartib raqamiga va himoyalanganlik darajasiga ega bo‘ladi.

Litsenziya talabgori tomonidan davlat boji to‘langanligini tasdiqlovchi hujjat taqdim etilgan kunda litsenziya bitimi tuziladi va litsenziya beriladi.

Agar litsenziat litsenziya berish to‘g‘risida qaror qabul qilinganligi haqidagi bildirishnoma yuborilgan (topshirilgan) vaqtdan boshlab uch oy mobaynida litsenziyalovchi organga litsenziya berilganligi uchun davlat boji to‘langanligini tasdiqlovchi hujjatni taqdim etmasa yoxud litsenziya bitimini imzolamasa, litsenziyalovchi organ litsenziyani bekor qilishga haqlidir.

Litsenziya berishni boshqa asoslarga, shu jumladan, maqsadga muvofiq emasligi sabablariga ko'ra rad etishga yo'l qo'yilmaydi.

Litsenziya talabgori litsenziya berishni rad etish to'g'risidagi qaror, shuningdek, litsenziyalovchi organ mansabdor shaxsining xatti-harakati (harakatsizligi) yuzasidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda shikoyat qilish huquqiga egadir.

Litsenziya berishni rad etish to'g'risida qaror qabul qilingan taqdirda rad etish to'g'risidagi bildirishnoma litsenziya talabgoriga rad etishning aniq sabablari va litsenziya talabgori ko'rsatib o'tilgan sabablarni bartaraf etib hujjatlarni qayta ko'rib chiqishga taqdim etishi uchun yetarli bo'lgan muddat ko'rsatilgan holda yozma shaklda yuboriladi (topshiriladi).

Litsenziya berish rad etilishiga asos bo'lgan sabablar litsenziya talabgori tomonidan bartaraf etilgan taqdirda, hujjatlarni qayta ko'rib chiqish litsenziya talabgorining arizasi barcha zarur hujjatlar bilan birgalikda olingan kundan boshlab bir ish kunidan ortiq bo'lmagan muddatda amalga oshiriladi.

Litsenziya talabgorlarining arizalari takroran ko'rib chiqilganligi uchun yig'im undirilmaydi.

Litsenziya berish rad etilganligi to'g'risidagi bildirishnomada ko'rsatilgan muddat o'tgandan keyin berilgan ariza yangidan berilgan ariza hisoblanadi.

Litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish, to'xtatish, litsenziyani bekor qilish:

Litsenziyaning amal qilishini o'n kundan ortiq bo'lmagan muddatga to'xtatib turish O'zbekiston Respublikasi «Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida»gi Qonunining 22-moddasiga muvofiq litsenziyalovchi organ tomonidan amalga oshiriladi.

Litsenziyaning amal qilishini o'n kundan ortiq muddatga to'xtatib turish sud tartibida amalga oshiriladi.

Litsenziyalovchi organing litsenziyaning amal qilishini to'xtatib turish to'g'risidagi qarori yuzasidan sudga shikoyat qilish mumkin. Litsenziyaning amal qilishi to'xtatib turilishi asossiz ekanligi sud tomonidan e'tirof etilgan taqdirda, litsenziyalovchi organ litsenziyat oldida litsenziyat ko'rgan zarar miqdorida javob beradi.

Litsenziyaning amal qilishini to'xtatish va uni bekor qilish «Faoliyatning ayrim turlarini litsenziyalash to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining 23 va 24-moddalariga muvofiq amalga oshiriladi.

Chakana oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari

Fuqaro iste'molchi sifatida chakana oldi-sotdi shartnomalarida ishtirok etadi. Chunki, Fuqarolik kodeksining 425-moddasida belgilanishicha chakana oldi-sotdi shartnomasiga muvofiq tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanayotgan sotuvchi sotib oluvchiga shaxsiy maqsadlarda, ro'zg'orda yoki tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq bo'lmagan boshqa maqsadlarda foydalaniladigan tovarni topshirish majburiyatini olishi e'tirof etilgan. Ushbu tovarni sotib oluvchi jismoniy shaxs iste'molchidir. Chunki, u tovarni shaxsiy maqsadlarda, ro'zg'orda yoki boshqa maqsadlarda sotib olayotgan shaxsdir.

Oldi-sotdi insoniyat tomonidan eng qadim zamonlardan buyon qo'llanib kelayotgan shartnomalardan biri hisoblanadi. Jamiyatda tovar-pul munosabatlari qaror topishi bilan turli kasb-hunar kishilari oldi-sotdi shartnomasi orqali boshqa kasb-hunar kishilari mehnati mahsulotlarini sotib olib, iste'mol qilish va ayni vaqtda, o'z mehnatlari mahsulotlarini sotish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Oldi-sotdi shartnomasi bo'yicha bir taraf (sotuvchi) tovarni boshqa taraf (sotib oluvchi)ga mulk qilib topshirish majburiyatini, sotib oluvchi esa bu tovarni qabul qilish va buning uchun belgilangan pul summasini (bahosini) to'lash majburiyatini oladi.

Oldi-sotdi shartnomasi o'z huquqiy tabiati bo'yicha mol-mulkka nisbatan mulk huquqi yoxud ashyoviy huquqlarni bir shaxsdan ikkinchi shaxsga o'tkazish bo'yicha majburiyatlar turkumiga kiradi. Ayni vaqtda ushbu shartnomani boshqa o'xshash shartnomalardan ajratib turuvchi huquqiy belgilari mavjud bo'lib, unga quyidagilar kiradi.

Birinchidan, oldi-sotdi shartnomasi haq baravariga tuziladigan (pulli) shartnoma hisoblanadi. Bunda har doim sotuvchi topshiradigan mol-mulk (tovar) evaziga sotib oluvchi muayyan miqdorda pul (so'm, valuta) bilan belgilangan haq to'laydi.

Ikkinchidan, oldi-sotdi shartnomasi konsensual shartnomalar guruhiga mansub. Boshqacha aytganda, bu shartnoma bo'yicha taraflar o'rtasidagi huquq va majburiyatlar shartnomaning barcha muhim shartlari to'g'risida o'zaro kelishilgan va shartnoma tegishli shaklda rasmiylashtirilgan vaqtdan boshlab vujudga keladi.

Uchinchidan, shartnoma munosabatlari tarkibiga ko‘ra, u ikki tomonlama shartnoma bo‘lib hisoblanadi. Yuqorida Fuqarolik kodeksida mustahkamlab qo‘yilgan shartnomaga berilgan ta’rifdan ham ko‘rinib turibdiki, ushbu shartnomada ikki taraf — sotuvchi va sotib oluvchi qatnashadi va har ikkala taraf ma’lum huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladi. Sotuvchi ashyoni topshirish burchini va buning uchun haq olish huquqini oladi, oluvchi esa ashyo (tovar) qiymatini to‘lashi lozim va sotilgan ashyoning o‘ziga topshirilishini talab qilish huquqini oladi.

Ayni vaqtda, shuni ta’kidlab o‘tish lozimki, oldi-sotdi shartnomasi bo‘yicha sotilgan ashyo (tovar)ga nisbatan mulk huquqi sotuvchidan sotib oluvchiga o‘tadi va bu holat shartnomaning eng asosiy belgisi bo‘lib hisoblanadi. Bunda tovarlar muomalasida bevosita tovar egalari, ya’ni bu tovarlarni tasarruf qilishga haqli bo‘lgan shaxslar ishtirok etadilar.

Bozor munosabatlari tizimida oldi-sotdi shartnomasi xo‘jalik yurituvchi turli subyektlar o‘rtasida munosabatlarni rasmiylashtirishning eng muhim va asosiy huquqiy vositalaridan bo‘lib hisoblanadi. Ayni vaqtda, u kishilarning kundalik turmushida ham eng ko‘p qo‘llaniladigan shartnoma sifatida e’tirof etiladi.

Yuridik shaxslar tomonidan chakana savdoni ro‘yxatdan o‘tkazish va amalga oshirish tartibi 2002-yil 26-noyabrdagi «Ulgurji va chakana savdo faoliyatini ro‘yxatdan o‘tkazish va amalga oshirish tartibi to‘g‘risida» gi Nizomga asosan amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tkazilgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar chakana savdo bilan faqat turg‘un chakana savdo shoxobchasi joylashgan joydagi tuman (shahar) hokimliklarida chakana savdoni amalga oshirishga ruxsat guvohnomasi olgan taqdirda shug‘ullanishi mumkin.

Chakana savdo faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi ruxsat guvohnomasini olish uchun yuridik shaxslar turg‘un savdo shoxobchasi joylashgan joydagi tuman (shahar) hokimligiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishlari kerak:

ariza;

yuridik shaxsning davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnoma nusxasi;

ustavning «chakana savdo» faoliyat turi ko‘rsatilgan, notarial tasdiqlangan nusxasi;

yuridik shaxsda tegishli moddiy-texnik bazaning mavjudligini tasdiqlovchi hujjatlar nusxalari;

nazorat-kassa mashinasi oldindan ro'yxatdan o'tkazilganligi to'g'risida davlat soliq xizmati organining ma'lumotnomasi;

chakana savdoni amalga oshirish huquqi uchun mahalliy yig'im to'langanligini tasdiqlovchi bank hujjatining nusxasi.

Ruxsat guvohnomasi yuridik shaxslarga faqat tovarlarning saqlanishini, turkumlanishini, sortlarga ajratilishini va chakana sotish uchun qadoqlanishini ta'minlovchi savdo asbob-anjomlari, shuningdek, nazorat-kassa mashinalari bilan jihozlangan o'zining yoki boshqa yuridik shaxslardan ijaraga olingan chakana savdo obyektlari mavjud bo'lganda berilishi mumkin.

Ruxsat guvohnomasi har bir turg'un chakana savdo shoxobchasiga arizada ko'rsatilgan, biroq ikki yildan ortiq bo'lmagan muddatga beriladi.

Chakana savdoni amalga oshirish qoidalari xo'jalik yurituvchi subyekt tomonidan buzilganligi aniqlangan taqdirda ruxsat guvohnomasi uni bergan tuman (shahar) hokimligi tomonidan davlat soliq xizmati organlari taqdimnomasiga ko'ra qaytarib olinishi mumkin.

Ruxsat guvohnomasining amal qilishi hafta mobaynida savdo aylanmasi mavjud bo'lmagan yoki naqd pul tushumini inkassatsiya qilish qoidalari buzilgan taqdirda davlat soliq xizmati organi taqdimnomasiga ko'ra, xizmat ko'rsatuvchi bank axboroti asosida to'xtatib turilishi mumkin. Ruxsatnomani bergan tuman (shahar) hokimligi ruxsat guvohnomasining amal qilishini tovarlarni sotib olish va sotish yuzasidan shartnomalar, shuningdek, ushbu tovarlarni sotib olishga pul mablag'lari manbalari mavjud bo'lgan taqdirda tiklashi mumkin.

Ta'mirlash ishlari o'tkazilishi munosabati bilan, shuningdek, boshqa shunga o'xshash hollarda faoliyat vaqtinchalik to'xtatib turilgan taqdirda, yuridik shaxs ruxsat guvohnomasi bergan tegishli organni va davlat soliq xizmati organini yozma ravishda xabardor qilishi kerak.

Tovarlarni chakana sotish yuridik shaxslar tomonidan faqat turg'un savdo shoxobchalari orqali, nazorat-kassa mashinalarini majburiy qo'llangan holda amalga oshirilishi mumkin. Chakana

savdoni ko‘chma ravishda (do‘konchalarda) amalga oshirishga yo‘l qo‘yilmaydi, salqin ichimliklar va muzqaymoqlar sotish bundan mustasno.

Ko‘chma savdoni faqat yuridik shaxslar tomonidan joylardagi davlat hokimiyati organlarining savdoni amalga oshirishning aniq muddatlari va joylari ko‘rsatilgan holdagi ruxsatnomalari asosida, shuningdek, tantanalar kunlarida, savdo xizmati ko‘rsatish yuzasidan yuridik shaxslar bilan tuzilgan shartnomalar asosida, shartnomada ko‘chma savdoga qo‘yiladigan tovarlar turlari va miqdorini ko‘rsatgan holda amalga oshirishga yo‘l qo‘yiladi.

Tovarlarni naqd pulsiz hisob-kitob bo‘yicha sotish chakana savdo korxonalarini tomonidan o‘tgan oydagi oylik tovar aylanmasi umumiy hajmining 10 foizi doirasida amalga oshirilishi mumkin. Bunda tovarlar sotilishini hisoblab chiqish har bir oy bo‘yicha alohida amalga oshiriladi. Tovarlarni oldingi oylar hisobiga sotishga yo‘l qo‘yilmaydi. Savdo tashkilotlariga xizmat ko‘rsatuvchi tijorat banklari tovarlarni naqd pulsiz berish bo‘yicha operatsiyalarni amalga oshirishda mazkur talablarga amal qilishlari lozim. Chakana savdo korxonalariga tovarlarni tovar aylanmasi umumiy hajmining 10 foizidan ortiqcha naqd pulsiz hisob-kitob bo‘yicha faqat ijtimoiy soha tashkilotlari va muassasalari (bolalar, davolash muassasalari, qariyalar uylari, bolalar uylari, nogironlar uylari, o‘quv va ma‘rifat yurtlari)ga sotishga ruxsat beriladi.

Chakana savdo korxonalarini tomonidan tovarlarni yuridik shaxslarning korporativ plastik kartochkalari bo‘yicha sotish hech qanday cheklashlarsiz amalga oshirilishi mumkin.

Chakana savdoni amalga oshiruvchi yuridik shaxslar tovarlarning sotib olinganligini tasdiqlovchi hujjatlarga, qonun hujjatlarida belgilangan holda sotish joylarida sotilayotgan tovarlarning muvofiqlik sertifikatlariga ega bo‘lishlari shart. Sotiladigan tovarlar vitrinalarga qo‘yilgan bo‘lishi va kelib chiqqan mamlakati, ishlab chiqaruvchisi va narxi ko‘rsatilgan narxnomalarga ega bo‘lishi kerak. Yaroqlilik muddatiga ega bo‘lgan tovarlarni sotish chog‘ida narxnomalarda yaroqlilik muddati ham ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak.

Chakana savdoni amalga oshiruvchi yuridik shaxslarni soliqqa tortish amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

O‘z mahsulotlarini yuridik shaxs balansidagi firma do‘konlari orqali sotganda, mazkur yuridik shaxslar soliq to‘lovchilarning

mazkur toifasi uchun nazarda tutilgan soliqlar, yigʻimlar va majburiy toʻlovlarni toʻlaydilar.

Yuridik shaxs boʻlmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan chakana savdoni roʻyxatdan oʻtkazish va turgʻun chakana savdo shoxobchalari quyidagi tartibda amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs boʻlmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar chakana savdo bilan faqat turgʻun chakana savdo shoxobchasi joylashgan joydagi tuman (shahar) hokimliklaridan chakana savdoni amalga oshirish huquqiga ega boʻlish uchun ruxsat guvohnomasi olgan taqdirda shugʻullanishlari mumkin.

Chakana savdo faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi ruxsat guvohnomasini olish uchun yakka tartibdagi tadbirkorlar turgʻun savdo shoxobchasi joylashgan joydagi tuman (shahar) hokimligiga quyidagi hujjatlarni taqdim etishlari kerak:

yakka tartibdagi tadbirkor chakana sotishni moʻljallayotgan tovarlar guruhlarini koʻrsatilgan ariza;

jismoniy shaxsning yuridik shaxs boʻlmasdan yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat roʻyxatidan oʻtkazilganligi toʻgʻrisidagi guvohnoma nusxasi;

yakka tartibdagi tadbirkorda chakana savdo faoliyatini amalga oshirish uchun moddiy-texnik bazaning mavjudligini tasdiqlovchi hujjatlar nusxalari;

nazorat-kassa mashinasi oldindan roʻyxatdan oʻtkazilganligi toʻgʻrisida davlat soliq xizmati organining maʼlumotnomasi;

chakana savdoni amalga oshirish huquqi uchun mahalliy yigʻim toʻlanganligini tasdiqlovchi bank hujjatining nusxasi.

Ruxsat guvohnomasi yakka tartibdagi tadbirkorlarga faqat tovarlarning saqlanishini, sortlarga ajratilishini va chakana sotish uchun qadoqlanishini taʼminlovchi oʻzining yoki boshqa yuridik shaxslardan ijaraga olingan, savdo asbob-anjomlari bilan jihozlangan chakana savdo obyektlari mavjud boʻlganda berilishi mumkin.

Ruxsat guvohnomasi faqat yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan uning chakana savdoni amalga oshirish tartibi, savdo qoidalari, chakana savdo sohasidagi tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish tartibi toʻgʻrisidagi qonun hujjatlari, keltirilayotgan tovarlarni bojxonada rasmiylashtirish tartibi, shuningdek, qonun hujjatlarini buzganligi

uchun javobgarlik choralari bilan tanishligi yozma ravishda tasdiqlangandan keyin beriladi.

Ruxsat guvohnomasida ushbu guvohnoma bilan chakana sotishga ruxsat berilgan tovarlar turkumlari majburiy tartibda ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Yakka tartibdagi tadbirkorning o'zi tomonidan import qilingan tovarlarni sotishda ruxsat beruvchi guvohnoma faqat ro'yxatdan o'tkazish joyi bo'yicha davlat soliq inspeksiyasi tomonidan berilgan import operatsiyalari subyektining hisobga olish kartasi mavjud bo'lganda haqiqiydir. Ruxsat guvohnomasi arizada ko'rsatilgan muddatga, lekin bir yildan ortiq bo'lmagan muddatga beriladi.

Ruxsat guvohnomasi savdo qoidalari buzilishlari aniqlangan taqdirda davlat soliq xizmati organlari taqdimnomasiga ko'ra qaytarib olinishi mumkin.

Ruxsat guvohnomasining amal qilishi hafta mobaynida savdo aylanmasi mavjud bo'lmagan yoki naqd pul tushumini inkassatsiya qilish qoidalari buzilgan taqdirda davlat soliq xizmati organi taqdimnomasiga ko'ra, xizmat ko'rsatuvchi bank axboroti asosida to'xtatib turilishi mumkin. Ruxsatnomani bergan tuman (shahar) hokimligi ruxsat guvohnomasining amal qilishini tuzilgan shartnomalar bo'yicha tovarlar olinganligi to'g'risida tasdiqnoma olingan taqdirda tiklashi mumkin.

Tovarlarni chakana sotish yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan faqat turg'un savdo tarmoqlari orqali, nazorat-kassa mashinalari majburiy qo'llangan holda amalga oshirilishi mumkin.

Chakana savdoni turg'un savdo tarmoqlari orqali amalga oshirishda tovarlarni savdo shoxobchasidan tashqarida, shu jumladan, do'konchalar orqali sotishga yo'l qo'yilmaydi.

Chakana savdoni amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar tovarlarning sotib olinganligini tasdiqlovchi hujjatlarga, qonun hujjatlarida belgilangan hollarda sotish joylarida sotilayotgan tovarlarning muvofiqlik sertifikatlariga ega bo'lishlari shart. Sotiladigan tovarlar vitrinalarga qo'yilgan bo'lishi va kelib chiqqan mamlakati, ishlab chiqaruvchisi va narxi ko'rsatilgan narxnomalarga ega bo'lishi kerak. Yaroqlilik muddatiga ega bo'lgan tovarlarni sotish chog'ida narxnomalarda yaroqlilik muddati ham ko'rsatilgan bo'lishi kerak.

Chakana savdoni amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlarni soliqqa tortish amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs bo‘lmagan yakka tadbirkorlarni ro‘yxatga olish tartibi quyidagicha amalga oshiriladi.

Yuridik shaxs bo‘lmagan yakka tartibdagi tadbirkorlar buyum bozorlarida chakana savdoni faqat quyidagilar bo‘yicha amalga oshirish huquqiga egadirlar:

- ilgari foydalanilgan tovarlar;
- yakka tartibdagi tadbirkorlarning bevosita o‘zlari tomonidan keltirilgan import tovarlar;
- o‘zlari tayyorlagan (sotilishi taqiqlanmagan) tovarlar;
- ushbu tovarlarni ishlab chiqargan boshqa yakka tartibdagi tadbirkorlardan sotib olingan tovarlar.

Buyum bozorlarida chakana savdoni amalga oshirmoqchi bo‘lgan yakka tartibdagi tadbirkor ruxsat guvohnomasi olish uchun buyum bozori joylashgan joydagi tuman (shahar) hokimligiga quyidagilarni taqdim etishi zarur:

- yakka tartibdagi tadbirkor chakana savdoda sotishni mo‘ljalayotgan tovarlar guruhlarini ko‘rsatilgan ariza;
- yuridik shaxs bo‘lmasdan tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchining jismoniy shaxs sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi to‘g‘risidagi guvohnoma nusxasi;
- buyum bozori ma‘muriyatidan yakka tartibdagi tadbirkorga savdo joyi berilganligi to‘g‘risidagi ma‘lumotnoma;
- chakana savdo huquqiga mahalliy yig‘im to‘langanligini tasdiqlovchi bank hujjati nusxasi.

Ruxsat guvohnomasi faqat yakka tartibdagi tadbirkor tomonidan uning buyum bozorlarida chakana savdoni amalga oshirish tartibi, savdo qoidalari, chakana savdo sohasidagi tadbirkorlik faoliyatini soliqqa tortish tartibi to‘g‘risidagi qonun hujjatlari, keltirilayotgan tovarlarni bojxonada rasmiylashtirish tartibi, shuningdek, qonun hujjatlarini buzganligi uchun javobgarlik choralari bilan tanishligi yozma ravishda tasdiqlangandan keyin beriladi.

Ruxsat guvohnomasida ushbu guvohnoma bilan chakana sotishga ruxsat berilgan tovarlar guruhlarini majburiy tartibda ko‘rsatilgan bo‘lishi kerak.

Yakka tartibdagi tadbirkorning o‘zi tomonidan import qilingan tovarlarni sotishda ruxsat beruvchi guvohnoma faqat ro‘yxatdan o‘tkazish joyi bo‘yicha davlat soliq inspeksiyasi tomonidan berilgan import operatsiyalari subyektining hisobga olish kartasi mavjud bo‘lganda haqiqiy hisoblanadi. Ruxsat guvohnomasi arizada ko‘rsatilgan muddatga, lekin uch oydan ortiq bo‘lmagan muddatga beriladi.

Ruxsat guvohnomasi savdo qoidalari buzilishlari aniqlangan taqdirda davlat soliq xizmati organlari taqdimnomasiga ko‘ra qaytarib olinishi mumkin.

Buyum bozorlarida tovarlarni chakana sotish yakka tartibdagi tadbirkorlar tomonidan nazorat-kassa mashinalari qo‘llamasdan, daromadlar hisobini majburiy ravishda yuritgan holda amalga oshirilishi mumkin.

Bunda tijorat maqsadida olib kelingan tovarlarni sotuvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar kunlik tushumni belgilangan tartibda bank muassasalarining kassasiga topshirishi shart.

Import tovarlarni chakana savdoda sotuvchi yakka tartibdagi tadbirkor yuridik shaxs bo‘lmasdan yakka tartibdagi tadbirkor sifatida, eksport-import operatsiyalarini va chakana savdoni amalga oshirish huquqi bilan belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan bo‘lishi kerak hamda uning ro‘yxatdan o‘tkazish joyi bo‘yicha davlat soliq inspeksiyasi tomonidan berilgan import operatsiyalar subyektining hisobga olish kartasiga, shuningdek, respublika hududiga tovarlar keltirganligini va ularning bojxonada rasmiylashtirilganligini tasdiqlovchi hujjatlarga, muvofiqlik sertifikatlariga, yagona bojxona to‘lovi va belgilangan soliq to‘langanligini tasdiqlovchi hujjatlarga ega bo‘lishi shart.

O‘zi tayyorlagan tovarlarni chakana sotishni amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar ishlab chiqarish sharoitlarining mavjudligini tasdiqlovchi va davlat soliq xizmati organlari tomonidan tasdiqlangan fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari tomonidan berilgan hujjatlarga ega bo‘lishi shart.

Mazkur tovarlarni ishlab chiqargan boshqa yakka tartibdagi tadbirkorlardan sotib olingan tovarlarni chakana sotishni amalga oshiruvchi yakka tartibdagi tadbirkorlar yakka tartibdagi tadbirkor-ishlab chiqaruvchi bilan tuzilgan sotilayotgan tovarlarning oldi-

sotdi shartnomasiga ega bo'lishlari shart. Shartnomada quyidagi rekvizitlar majburiy tartibda ko'rsatilgan bo'lishi kerak:

yakka tartibdagi tadbirkorlar — sotuvchi va sotib oluvchining familiyasi, ismi va otasining ismi;

yakka tartibdagi tadbirkorlarning — sotuvchi va sotib oluvchi pasportlarining seriyasi, tartib raqami va berilgan sanasi;

yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro'yxatidan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomalarning tartib raqami va berilgan sanasi hamda guvohnomani bergan davlat hokimiyati organlari;

soliq to'lovchilarning va ro'yxatdan o'tkazilgan joydagi davlat soliq inspeksiyasining identifikatsiya raqamlari;

bank muassasasida hisob raqamlari mavjud bo'lgan taqdirda bank rekvizitlari.

Oldi-sotdi shartnomasi savdo munosabatlarining xususiyatlariga va shakllariga qarab, bir necha turlarga bo'linadi: ulgurji savdo; chakana savdo; kimoshdi savdosi; nasiyaga tovarlarni sotish va hokazolar. Shartnoma predmeti bo'yicha esa u turar joylarning, korxonaning, ko'chmas mulkning, qimmatli qog'ozlarning oldi-sotdi shartnomalari, mahsulot yetkazib berish, kontraktatsiya, energiya ta'minoti va shu kabilarga bo'linadi.

Fuqarolarga savdo xizmati ko'rsatishning asosiy fuqarolik-huquqiy shakli chakana oldi-sotdi shartnomasi hisoblanadi. Chakana oldi-sotdi oldi-sotdi shartnomasining bir turi sifatida e'tirof etiladi. Chakana savdo munosabatlarida bir tomonda sotuvchi sifatida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi fuqarolar va yuridik shaxslar qatnashsa, ikkinchi tomonda iste'molchi fuqarolar qatnashadilar.

Chakana savdo munosabatlarini odatdagi oddiy tovar ayir-boshlash harakati sifatida baholab bo'lmaydi. Bu o'rinda shartnoma munosabatlarini bog'lashdan asosiy maqsad fuqarolarning maishiy ehtiyojlarini qondirish hisoblanadi. Shartnomaning oxir-oqibat natijasi savdo xizmati sifati bo'lib, uning tarkibiga sotilayotgan tovarlarning sifatigina emas, balki yana iste'molchiga tovarlarni sotib olishda ma'lum qulayliklar yaratish maqsadidagi qo'shimcha xizmatlar, shuningdek, yuqori darajadagi xizmat ko'rsatish madaniyati ham kiradi.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, chakana oldi-sotdi shartnomasida qatnashuvchi taraflar o‘ziga xos maqomga ega: sotuvchi sifatida yuridik shaxslar (mulk shaklidan qat’i nazar) va fuqarolar (yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik bilan shug‘ullanuvchi) hamda sotib oluvchi sifatida fuqarolar-iste’molchilar ishtirok etadi. «Iste’molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonunda iste’molchi foyda chiqarib olish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda shaxsiy iste’mol yoki xususiy xo‘jalikda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi, ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo‘lgan fuqaro (jismoniy shaxs) deb ta’rif berilgan. Barcha rivojlangan mamlakatlar fuqarolik va savdo qonunlarida iste’molchining alohida o‘ziga xos imtiyozli mavqeyi mustahkamlab qo‘yilgan bo‘lib, bu «iste’molchi har doim haq» degan tamoyilda o‘z ifodasini topgan. Haqiqatan ham, har qanday ishlab chiqarish, bozor munosabatlarining pirovard maqsadi iste’molchilarning ehtiyojini qondirishga qaratilishi lozim. Iste’molchi bo‘lmasa ishlab chiqarish ham, bozor ham mavjud bo‘lmaydi. Boshqa tomondan olganda, iste’molchining manfaatlari inson manfaatlarining aynan o‘zidir.

Inson — iste’molchi fuqaro o‘z hayotida juda ko‘p va xilma-xil tovarlarga va xizmatlarga muhtoj. Ayni vaqtda, u tovarlarning barchasi haqida ularning barcha tafsilotlari bo‘yicha ma’lumotlar va bilimlarga har doim ega emas va zotan, bunga zarurat ham yo‘q. Binobarin, inson o‘zi sotib oladigan tovarlarning xususiyatlari haqida maxsus bilimga ega emas deb tan olinar ekan (bu holat rivojlangan mamlakatlar qonunlarida va ish muomalasi odatlarida mustahkamlab qo‘yilgan), bu holda zaif tomon — iste’molchi qo‘shimcha huquqlarga ega bo‘lmog‘i, sotuvchi zimmasiga esa qo‘shimcha majburiyatlar yuklanmog‘i lozim bo‘ladi.

Chakana oldi-sotdi shartnomasining muhim o‘ziga xos xususiyatlaridan biri — taraflarning shartnoma oldidan o‘zaro aloqalari, muloqotlari va munosabatlarining huquqiy ifodasi hisoblanadi. Bu muloqotdan asosiy maqsad iste’molchini qiziqtiruvchi barcha ma’lumotlarni unga bildirish, iste’molchining axborotlar olishga bo‘lgan huquqlarini ta’minlashdir. Iste’molchi nafaqat tovar haqida, balki ushbu tovarni tayyorlovchi, sotuvchi haqida ham to‘g‘ri va to‘liq ma’lumotlarga ega bo‘lishi lozim.

«Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunning 5-moddasiga asosan, tovarni ishlab chiqaruvchi va sotuvchi o'z korxonasining nomi, joylashgan (yuridik) manzili haqida, shuningdek, sotuvchi ish tartibi va savdo qoidalari haqida ham to'liq ma'lumot berishi shart. Ayni vaqtda, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) iste'molchiga o'zi realizatsiya qilayotgan tovar haqida o'z vaqtida zarur, to'g'ri va tushunarli ma'lumot berishi shart.

Tovar haqidagi ma'lumotlarda quyidagilar ko'rsatilishi shart:

tovar majburiy talablarga muvofiq kelishi shart bo'lgan normativ hujjatning nomi;

tovarning asosiy iste'mol xususiyatlari, shu jumladan, o'ziga xos xususiyatlari ro'yxati;

bahosi va sotib olish shartlari;

ayrim turdagi tovarlarning (masalan, oziq-ovqat mahsuloti) ishlab chiqarilgan sanasi;

ishlab chiqaruvchining kafolat majburiyatlari;

tovardan samarali va xavfsiz foydalanish qoidalari va shartlari;

tovarning xizmat (yaroqlilik) muddati va ushbu muddat o'tishi oqibatlari;

ishlab chiqaruvchining nomi, mulkchilik shakli, ro'yxatga olish va litsenziya guvohnomasining nomeri;

ishlab chiqaruvchining hamda ular iste'molchidan da'vo qabul qilishga vakolat bergan, shuningdek, ta'mirlash ishlarini bajaradigan va texnikaviy xizmat ko'rsatadigan korxonalarining manzillari;

tovarlarni saqlash, xavfsiz utilizatsiya qilish usullari hamda qoidalari;

agar tovar sertifikatlashtirilishi lozim bo'lsa, sertifikatga doir ma'lumotlar.

Tovar haqida noto'g'ri ma'lumot berilgan taqdirda yoki bu ma'lumotlar yetarli darajada to'liq bo'lmasa va buning oqibatida iste'molchi zarur iste'mol xossalariga ega bo'lmagan tovar sotib olishiga sabab bo'lsa, xaridor shartnomani bekor qilishga va o'ziga yetkazilgan zararlarning qoplanishini talab qilishga haqli.

Sotib olingan tovar undan ko'zlangan maqsadda foydalana olmaslikka sabab bo'lsa, iste'molchi bunday ma'lumotlarning ko'pi bilan uch kun ichida berilishini talab qilishga haqli. Agar bu shart

bajarilmasa, iste'molchi shartnomani bekor qilib, zararning qoplanishini (tovar uchun to'langan haqni, tovarni uyga keltirish bo'yicha transport xarajatlari va sh.k.) talab qilishga haqli.

Iste'molchining tovar haqidagi noto'g'ri yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan ma'lumot tufayli yetkazilgan zararni qoplash haqidagi talablari sotib olingan tovarning xossalari va jihatlari haqida iste'molchi maxsus bilimga ega emas, degan qoidaga asoslanib qarab chiqiladi.

Chakana oldi-sotdi shartnomasi ommaviy shartnoma hisoblanadi (Fuqarolik kodeksining 425-moddasi). Buning ma'nosi shuki, sotuvchi sotish uchun taklif etgan tovarni buning uchun tegishli haqni to'lashga rozi bo'lgan har qanday shaxs sotib olishga haqli (agarda qonunga zid bo'lmasa, masalan, spirtli ichimliklar yosh bolalarga sotilishi mumkin emas va hokazolar).

Ma'lumki, sotuvchi xaridorlarni jalb etish uchun tovarlarini keng reklama (targ'ib) qiladi. Reklama qilish sotuvchi uchun muayyan oqibatlarni vujudga keltiradi. Fuqarolik kodeksining 426-moddasiga asosan chakana oldi-sotdi shartnomasining barcha muhim shartlarini o'z ichiga olgan holda, tovar reklamasi, kataloglar, shuningdek, tovarni nomuayyan shaxslar doirasiga qaratilgan boshqa ta'riflari orqali tovar taklif qilish ommaviy oferta hisoblanadi. Tovarlarini ko'rgazmaga qo'yish, ularning namunalarini namoyish qilish yoki savdo bo'layotgan joyda sotilayotgan tovarlar haqida ma'lumotlar (ta'riflar, kataloglar, fotosuratlar va hokazolar) berish, sotuvchi tovarni sotishga mo'ljallanmaganligini aniq belgilagan hollardan tashqari, narxi va oldi-sotdi shartnomasining boshqa muhim shartlari ko'rsatilgan, ko'rsatilmaganidan qat'i nazar, ommaviy oferta hisoblanadi. Binobarin, sotuvchi peshtaxtaga (vitrinaga) qo'yilgan tovarni sotishdan bosh tortishga haqli emas.

Xaridor chakana oldi-sotdi shartnomasi tuzilgunga qadar tovarni ko'zdan kechirishga, o'z oldida tovarning xossalarini tekshirishni yoki tovardan qanday foydalanishni ko'rsatishni talab qilishga haqli. Ayni vaqtda, xaridor tovarning sifatini, butligini, vazni va narxini tekshirish huquqiga ega. Sotuvchi buning uchun nazorat-o'lchov asboblari, narxga doir hujjatlarni taqdim etishi lozim.

Tuzilgan zahoti bajariladigan chakana oldi-sotdi shartnomasi, qoida tariqasida og'zaki tuziladi (qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan

hollar bundan mustasno). Tuzilgan vaqtdan boshlab (oldindan beriladigan buyurtmalar bo'yicha, jo'natma savdo va boshqa hollarda) bajariladigan shartnoma yozma shaklda tuziladi (Qonunning 8-moddasi).

Oldi-sotdi amalga oshirilganda, iste'molchiga kassa yoki tovar cheki beriladi. Tovarni kassa yoki tovar cheki bermasdan sotish taqiqlanadi (Qonunning 1-moddasi).

Chakana oldi-sotdi shartnomasining xususiyatlaridan biri shuki, iste'molchi o'zi tanlagan tovarni sotib olishdan uning haqini to'lagunga qadar xohlagan vaqtda voz kechishga haqli. Hatto tovar uchun haq to'lanib, tovar maqbul sifatli bo'lsa (kamchilik va nuqsonlari yo'q bo'lsa) ham, biroq tovar o'zining shakli, fasoni, rangi, hajmi yoki boshqa sabablarga ko'ra iste'molchiga yoqmasa yoki iste'molchi undan foydalana olmasa, xaridor xarid qilgan kundan e'tiboran o'n kun ichida sotuvchidan uni ayni shunday tovarga almashtirib olishga, agar bunday tovar bo'lmasa, pulini qaytarib olishga haqli.

Tovarni bunday tartibda almashtirishda uning tovar ko'rinishi, sifati, plombasi, fabrika yorlig'i bo'lishi, kassa (tovar) cheki ham saqlangan bo'lishi shart. Oziq-ovqat mahsulotlari, zargarlik buyumlari, dori-darmonlar, ichki kiyimlar, pappoqlar, choyshab, yostiq jildlari almashtirib berilmaydi.

Qonun iste'molchini sifatsiz tovar sotib olishga yoki bir tovarga boshqa tovarni qo'shib sotib olishga majburlashni taqiqlaydi. Boshqacha aytganda, shartnomaning iste'molchi huquqlarini cheklab qo'yadigan va qonunga zid bo'lgan talablari haqiqiy hisoblanmaydi (Qonunning 21-moddasi).

Sotuvchi tomonidan iste'molchiga sifati lozim darajada bo'lgan tovar topshirilishi shart. Tovarni ishlab chiqaruvchi ushbu tovarning yaroqlilik muddati davomida foydalanish imkoniyatini ta'minlashi lozim.

Ishlab chiqaruvchi tovardan kafolat muddati va xizmat muddati mobaynida tovarning ta'mirlanishi, unga texnik xizmat ko'rsatishni tashkil etishi lozim.

Fuqarolik kodeksida ham, «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunda ham iste'molchiga sifati lozim darajada bo'lmagan tovar sotilishi oqibatlarini va buning uchun

sotuvchining javobgarligi aniq-ravshan belgilab qo'yilgan. Bunday holatda sotuvchi bilan birgalikda tovarni ishlab chiqargan korxonaga ham solidar javobgar bo'ladi. Iste'molchi o'ziga qulay bo'lishiga qarab, sotuvchiga yoki korxonaga o'z talablarini qo'ya oladi.

Xaridorga sifati lozim darajada bo'lmagan tovar sotilganda sotib oluvchining huquqlari oldi-sotdi shartnomasi haqidagi paragrafda bayon qilingan. Bunga qo'shimcha ravishda shuni ham ta'kidlab o'tish o'rinliki, sotuvchi (tovar ishlab chiqaruvchi) tovarning xavfsiz bo'lishi uchun ham mas'uldir. Ishlab chiqaruvchi tovar xizmat muddati yoki yaroqlilik muddati davomida, agarda bunday muddat belgilanmagan bo'lsa, tovar iste'molchiga sotilgan kundan e'tiboran o'n yil mobaynida uning xavfsiz bo'lishini ta'minlashi shart. Tovar tuzilishiga, ishlab chiqarilishiga, tarkibiga bog'liq bo'lgan yoki boshqa nuqsonlarni, shuningdek, iste'molchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkining xavfsizligini ta'min eta olmaydigan vositalar qo'llanishi oqibatida iste'molchining hayoti, sog'lig'i yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar sotuvchi (ishlab chiqaruvchi) tomonidan qoplanishi lozim.

Chakana oldi-sotdi shartnomasining turlariga tovarlarni nasiyaga sotish, avvaldan buyurtma bo'yicha sotish, tovarni namuna bo'yicha sotish, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish savdosi, avtomatdan foydalangan holda tovar sotish va shu kabilar kiradi.

Tovarlar nasiyaga sotilganda xaridor doimiy, barqaror va belgilab qo'yilgan summadan kam bo'lmagan daromad manbayiga ega bo'lishi shart. Tovar haqini belgilangan muddatlarda to'lamagan sotib oluvchi mulkiy javobgar bo'ladi. Xaridor sotuvchi bilan to'liq hisob-kitob qilgunga qadar o'zining doimiy yashash joyini o'zgartirsa, bu haqda sotuvchini ogohlantirishi lozim.

Avvaldan buyurtma berish bo'yicha oldi-sotdi oziq-ovqat tovarlariga, shuningdek, transport vositalarining oldi-sotdisida qo'llaniladi. Buyurtma bergan xaridor keyinchalik buyurtmani bekor qilganda sotuvchiga tegishli ziyonlarni to'lashi lozim. Buyurtma og'zaki (asosan, oziq-ovqat tovarlariga), yozma bo'lishi mumkin. Shartnomada belgilangan muddatda xaridorning tovarni qabul qilib olish uchun kelmasligi yoki boshqa zarur harakatlarni amalga oshirmasligi shartnomadan bir tomonlama voz kechish deb qaralishi mumkin.

Tovar avtomatdan foydalanib sotilgan hollarda avtomat egasi sotuvchining nomi (firma nomi), u joylashgan manzil, ish tartibi, shuningdek, xaridorning tovarni olish uchun amalga oshirishi zarur bo'lgan harakatlari haqida ma'lumotlarni avtomatga joylashtirishi yoki boshqacha usulda xaridorga taqdim etishi lozim. Bundan asosiy maqsad xaridor sotuvchining kimligini aniq bilishi va zarur hollarda unga talab qo'ya olishini ta'minlashdir.

O'z-o'ziga xizmat ko'rsatish savdosida tovar xaridor tomonidan tanlanib, savdo do'koni idishiga (aravachasiga) solinadi. Xaridor pulini to'lagandan keyin unda mulk huquqi vujudga keladi. Savdo do'koni xodimlari xaridorlarning shaxsiy buyumlarini tekshirishga, bunday buyumlarni savdo zaliga kirishda qoldirib ketishni talab qilishga haqli emas. (Xaridor o'z xohishiga ko'ra qoldirganda, sotuvchi uning saqlanishi uchun javobgardir.)

Tovar mulkdori yoki mulkiy huquq egasi, yoxud ixtisoslashgan tashkilot kimoshdi savdosining tashkilotchisi bo'lishi mumkin. Kimoshdi savdosining tashkilotchisi sud qarorlarini ijro etish uchun (musodara qilingan, majburiy tartibda haq undirishga qaratilgan ashyolarga, garov ashyolari va hokazolar) ham kimoshdi savdosi tashkil etadi.

Kimoshdi savdosi bo'yicha ixtisoslashgan tashkilot tovar mulkdori (mulkiy huquq) egasi bilan shartnoma tuzish asosida ish olib boradi, ular nomidan yoxud o'z nomidan harakat qiladi.

Kimoshdi savdosi auksion yoki tanlov shaklida o'tkaziladi. Kimoshdi savdosining shakli, agarda qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, sotiladigan ashyoning mulk yoxud mulkiy huquq egasi tomonidan belgilanadi.

Xaridor sifatida faqat bir ishtirokchi qatnashgan auksion yoki tanlov o'tkazilmagan hisoblanadi.

Auksionlar va tanlovlar ochiq yoki yopiq bo'lishi mumkin.

Ochiq auksion yoki tanlovda hamma qatnashishi mumkin.

Yopiq auksion va yopiq tanlovda shu maqsad uchun maxsus taklif etilgan shaxslargina qatnashadilar.

Agar, qonunda boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, tashkilotchi kimoshdi savdosi o'tkazilishi haqida kamida o'ttiz kun oldin xabar qilishi kerak. Xabarda kimoshdi savdosining joyi, vaqti va shakli, kimoshdi savdosiga nima qo'yilgani, shu jumladan,

kimoshdi savdosida qatnashishni rasmiylashtirish tartibi, boshlang'ich narx haqida ma'lumotlar mavjud bo'lishi shart.

Umumiy qoidaga ko'ra, kimoshdi savdosi tashkilotchisi aukcion o'tkazishdan xohlagan vaqtda, lekin u o'tkaziladigan kundan kamida uch kun oldin bosh tortishga haqli.

Kimoshdi savdosining tashkilotchisi uni o'tkazishdan bosh tortish haqidagi muddatlarga rioya qilmagan hollarda ishtirokchilarning haqiqiy (real) ko'rgan zararini to'lashi lozim.

Yopiq aukcion yoki yopiq tanlovda tashkilotchi kimoshdi savdosidan qaysi muddatda bosh tortganligidan qat'i nazar, o'zi taklif etgan ishtirokchilarning real zararini to'lashi lozim.

Kimoshdi savdosining qatnashchilari kimoshdi savdosi haqida xabarda ko'rsatilgan miqdorda, muddatlarda va tartibda zakalat puli to'laydilar. Kimoshdi savdosida qatnashgan, lekin g'olib chiqmagan ishtirokchilarga zakalat puli qaytariladi. G'olib chiqqan shaxsning puli tovar bahosi uchun to'lanadigan haq tartibiga kiritiladi.

Kimoshdi savdosida eng yuqori narx taklif qilgan qatnashchi g'olib hisoblanadi va u bilan oldi-sotdi shartnomasi tuziladi. G'olib bilan tashkilotchi o'rtasida kimoshdi savdosi natijalari haqida bayonnoma imzolanadi. G'olib bayonnomani imzolashdan bosh tortsa, bergan zakalatidan mahrum bo'ladi. Agar tashkilotchi bayonnomani imzolashdan bosh tortsa, zakalat summasini ikki barobar qilib qaytaradi.

Qonunda belgilangan qoidalar buzib o'tkazilgan kimoshdi savdosi manfaatdor shaxs talabi bilan sud tomonidan haqiqiy emas deb topilishi mumkin. Masalan, kimoshdi savdosi haqida noto'g'ri ma'lumot berilsa yoki qatnashchilar oldindan til birlashtirib olgan bo'lsalar va hokazolar. Kimoshdi savdosini haqiqiy emas deb topish g'olib bilan tuzilgan shartnomaning haqiqiy emasligiga sabab bo'ladi (Fuqarolik kodeksining 381-moddasi).

Birjalar ham oldi-sotdi shartnomalarini tuzadigan maxsus tuzilma hisoblanadi.

Fond birjalarida qimmatli qog'ozlar oldi-sotdisi amalga oshiriladi. Fond birjalarining faoliyati «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida»gi Qonun bilan tartibga solinadi.

Tovar birjalarida esa mol-mulk sotiladi. Birjalarda oldi-sotdi shartnomalarining xususiyatlari, eng avvalo, birja faoliyatining o'ziga

xosliklari bilan belgilanadi (kimoshdi savdosi, bitimlarni makler yozuvlar orqali rasmiylashtiradi, birjada sotishga qo'yiladigan mol-mulklar savdosi va hokazolar).

Birjalarga oldi-sotdi shartnomalariga nisbatan Fuqarolik kodeksining tegishli normalari, «Birjalar faoliyati to'g'risida»gi Qonun qo'llaniladi.

Muayyan birjada taqdim etilgan tovarlar oldi-sotdisi bo'yicha birja vositachilari o'rtasida tuzilgan birja savdo-sotiq qoidalariga muvofiq amalga oshirilgan va belgilangan tartibda birja ro'yxatidan o'tgan bitimlar, summasidan qat'i nazar, notarial idoradan tasdiqlanmaydi (ko'chmas mol-mulk, korxonalar oldi-sotdisi bundan mustasno). Birja bitimining mazmuni (tovarning nomi, narxi, ijro o'rni va muddatidan bo'lak) oshkor etilishi mumkin emas.

Bitimlarda:

bor (mavjud) tovarlarning oldi-sotdi bitimlari, shu jumladan, tovarlarni darhol berib yuborish yoki yetkazib berish yoxud tovarga egalik huquqini beruvchi hujjatlar topshirishni ham ko'zda tutuvchi oldi-sotdi bitimlari;

forvard bitimlar, ya'ni bor (mavjud) tovarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirgan holda xarid qilish va sotishga doir bitimlar;

fyuchers bitimlar, ya'ni standart kontraktlarga doir bitimlar;

opsion bitimlar, ya'ni tovarlarni yoki tovarlar yetkazib berish kontraktlarini belgilangan narxlar bo'yicha kelgusida xarid qilib olish yoki sotish huquqlariga doir oldi-sotdi bitimlari va sh.k. tuzishi mumkin. Forvard, fyuchers, opsion bitimlar tuzilganda birja o'zining hisob-kitob markazlari orqali bitimlar ijrosini kafolatlashi shart.

Energiya va boshqa resurslar bilan ta'minlash shartnomasining bozor iqtisodiyoti sharoitidagi roli

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonentga (iste'molchiga) energiya berib turish majburiyatini oladi, abonent esa qabul qilingan energiya haqini to'lash, shuningdek, shartnomada nazarda tutilgan energiya iste'mol qilish tartibiga rioya etish, tasarrufidagi energetika shoxobchalaridan foydalanish xavfsizligini hamda o'zi foydalanadigan energiya iste'mol qiluvchi asbob va usku-

nalarning sozligini ta'minlash majburiyatini oladi (Fuqarolik kodeksining 468-moddasi).

Jamiyat taraqqiyotining o'tgan asrlarga nisbatan XIX—XX asrlar davomida jadal rivojlanishi shunday darajaga yetib keldiki, bu davrda energiya ta'minoti iqtisodiyotni rivojlantirishning zarur vositasiga aylandi, chunki bu davrga kelib, mashina va asbob-uskunalar, uy-joylar, qurilish va ishlab chiqarish obyektlarining barchasi energiyaga muhtoj bo'lib qoldi. Shunday sharoitlarda iste'molchilarga energiya berib turishni huquqiy jihatdan tartibga soluvchi energiya ta'minoti shartnomasi yuzaga keldi.

Energiyani fuqarolik huquqining obyekt sifatida beradigan bo'lsak, u oddiy, bo'linadigan, iste'mol qilinuvchi ko'char mulk ekanligini ko'ramiz. Shuning bilan bir qatorda, energiya ishlab chiqarish jarayonining uzluksiz ishlab turishligini ta'minlovchi manba ekanligini, undan tejamkorlik bilan foydalanish zarurligini sezamiz.

Albatta, iste'molchilarga energiya yetkazib berishning o'ziga xos xususiyatlari va birmuncha qiyinchiliklari mavjud, chunki energiya yetkazib berishda maxsus moslamalarning bo'lishligi, jumladan, elektr tarmoqlari, gaz quvurlari, transformator va nasos stansiyalarisiz bu ishni amalga oshirib bo'lmaydi. Shuningdek, energiyani iste'mol qilishda maxsus moslamalar qo'llanishligini taqozo qiladi. Bular injenerlik kommunikatsiyalari, o'lchov va nazorat qiluvchi asboblardan va energiyadan foydalanishda qo'llaniladigan xavfsizlikni ta'minlovchi asbob-uskunalaridir. Energiya bilan ta'minlovchi hamda iste'molchi (abonent) o'rtasidagi texnik qurilmalar energiyani qabul qilish va undan xavf-xatarsiz foydalanishni ta'minlovchi vositalar tutashtirilgan tarmoq bo'lib hisoblanadi.

Energiyani iste'molchilarga yagona tutashtirilgan tarmoq orqali yetkazib berish energiya ta'minoti shartnomasining eng muhim belgilaridan bo'lib hisoblanadi va u aynan shu belgisi bilan boshqa turdagi shartnomalardan farq qiladi. Masalan, gazni ballonlarda iste'molchilarga yetkazib berishni oladigan bo'lsak, bu bevosita mahsulot yetkazib berish yoki bo'lmasa oldi-sotdi shartnomasi bilan amalga oshirilishini ko'ramiz. Agar iste'molchilarga energiya manbai bo'lgan gaz bevosita tutashtirilgan tarmoqlar orqali yetkazib berilganda, bu holat energiya ta'minoti shartnomasi asosida amalga oshirilishini ko'ramiz. Shu boisdan ham energiya ta'minoti shartnomasi juda ko'p jihatlari bilan oldi-sotdi shartnomasiga o'xshab ketadi.

Energiya ta'minoti shartnomasining asosiy huquqiy belgilari to'g'risida yana shuni alohida ta'kidlash lozimki, bu shartnomalar iste'molchilar o'rtasida rejali ravishda, haq baravariga tuziladigan, ikki tomonlama va konsensual shartnomalar guruhiga kiradi. Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, energiya ta'minoti shartnomasi mahsulot va tovarlar yetkazib berish to'g'risidagi shartnomaga o'xshab ketsa ham, ammo o'ziga xos ba'zi belgilari bilan bu shartnomadan farq qiladi.

Birinchidan, energiya ta'minoti shartnomasida qatnashuvchi taraf bo'lib hisoblangan iste'molchining burchlari — energiya manbayini qabul qilib olish, buning uchun belgilangan haqni to'lashga, energiya manbalaridan foydalanish qoidalariga rioya qilishga majburligi mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha mahsulot yoki tovar oluvchining burchlaridan birmuncha kengroq.

Ikkinchidan, bunday shartnomalar yuzasidan vujudga keladigan fuqarolik huquqiy munosabatlari ma'muriy huquq munosabatlari bilan uzviy bog'lanib ketadi.

Uchinchidan, agar mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha shartnoma predmetidan lozim darajada foydalanish sharti qo'yilmasa, energiya ta'minoti shartnomasida bunday shart albatta qo'yiladi.

To'rtinchidan, boshqa shartnomalarda belgilanganidek, burchlarni real ravishda bajarish prinsipi bu shartnomalarda ma'lum darajada cheklanadi. Jumladan, shart qilingan muddatlarda berilmagan energiyani keyinchalik berish burchidan ozod qilinishi mumkin. Bunday hollarda faqat jarima undirish bilangina cheklanadi.

Beshinchidan, energiyani albatta to'la miqdorda qabul qilish burchi iste'molchiga yuklatilmaydi va binobarin, agarda oluvchi energiyani shartnomada ko'rsatilgan miqdordan kamroq olsa ham hech mulkiy javobgarlikka tortilmaydi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonentga (iste'molchiga) energiya berib turish majburiyatini oladi, abonent esa qabul qilingan energiya haqini to'lash, shuningdek, shartnomada nazarda tutilgan energiya iste'mol qilish tartibiga rioya etish, tasarrufidagi energetika shoxobchalaridan foydalanish xavfsizligini hamda o'zi foydalanadigan energiya iste'mol qiluvchi asbob va uskunalarning sozligini ta'minlash majburiyatini oladi (Fuqarolik kodeksining 468-moddasi).

Energiya ta'minoti shartnomasi tushunchasi va uni tuzish tartibi

Energiya ta'minoti shartnomasidan kelib chiqadigan munosabatlar O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining mahsulot yetkazib berish to'g'risidagi normalari bilan tartibga solinmasdan, balki 29-bobning 468—478-moddalari, shuningdek, «Energiyadan oqilona foydalanish to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining 1997-yil 25-apreldagi Qonuni bilan tartibga solinadi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonentga (iste'molchiga) energiya berib turish majburiyatini oladi, abonent esa qabul qilingan energiya haqini to'lash, shuningdek, shartnomada nazarda tutilgan energiya iste'mol qilish tartibiga rioya etish, tasarrufidagi energetika shoxobchalaridan foydalanish xavfsizligini hamda o'zi foydalanadigan energiya iste'mol qiluvchi asbob va uskunalarning sozligini ta'minlash majburiyatini oladi.

Energiya ta'minoti shartnomasida qatnashuvchi taraflardan biri energiya yoki gaz bilan ta'minlovchi tashkilot, ikkinchi tomondan iste'molchi tashkilot (abonent) bo'ladi.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tuman energetika boshqarmasi bo'lishi mumkin. Iste'molchi tashkilotlar mazkur energetika boshqarmasi bilan shartnomalar tuzish asosida energiya olib, o'z navbatida, mayda iste'molchi tashkilot va fuqarolarga sotadilar. Jumladan, mayda iste'molchi tashkilotlar va fuqarolar kommunal elektr energiyasini shaharlarda elektr bilan ta'minlovchi idoralar orqali oladilar. Gaz yetkazib beruvchi tashkilotlar gaz ishlab chiqaruvchi yoki to'plovchi korxonalar bo'ladi. Ishlab chiqarilgan gaz quvurlar orqali maxsus tashkilotlarga yetkazib beriladi. Gaz bilan ta'minlovchi bunday maxsus tashkilotlar o'z nomlaridan harakat qilib, iste'molchilar bilan shartnomalar tuzadilar. Gazdan foydalanish to'g'risidagi shartnomalar shahar va tumanlarda gaz xo'jaligini ekspluatatsiya qiluvchi tashkilot bilan tuziladi.

Energiya ta'minoti shartnomasining predmetini elektr energiyasi, issiqlik energiyasi, jumladan, issiq suv va bug' tashkil qilishi mumkin. Gaz bilan ta'minlash predmeti esa quvurlar orqali yetkazib beriladigan gaz bo'ladi. Agar gaz bironta idish (tara

bilan, masalan, temiryo‘l yoki avtomobil transporti moslamalari (sisternalar) bilan yoxud ballonlar bilan tashkilotlarga tashib yetkazilsa, bu holda bunday munosabatlar mahsulot yetkazib berish (postavka) to‘g‘risidagi munosabatlar bo‘lib, mahsulot yetkazib berish to‘g‘risidagi qonun hujjatlari bilan tartibga solinishi mumkin.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tilganidek, energiya ta‘minoti shartnomasi energiya bilan ta‘minlovchi tashkilot tarmoqlariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ulangan energiya qurilmasi, shuningdek, energiya iste‘molini hisobga olish uskunalari va asboblari mavjud bo‘lgan abonent bilan tuziladi.

Energiya ta‘minoti shartnomasiga muvofiq, energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo‘lgan taqdirda abonent tarmoqqa belgilangan tartibda amalda birinchi marta ulangan paytdan boshlab, u bilan shartnoma berilgan hisoblanadi.

Energiya ta‘minoti shartnomasining muddati tugugach, taraflardan biri uni bekor qilish yoki o‘zgartirish haqida ariza bermasa, u shartnomada nazarda tutilgan muddatga va shartlarda uzaytirilgan hisoblanadi. Shartnoma yangi muddatga uzaytirilganida uning shartlari taraflar kelishuviga binoan o‘zgartirilishi mumkin.

Agar taraflardan biri shartnomaning amal qilish muddati tugashidan oldin yangi shartnoma tuzish haqida taklif kiritsa, taraflarning o‘zaro munosabatlari yangi shartnoma tuzilgunga qadar avval tuzilgan shartnoma bilan tartibga solib turiladi.

Energiya ta‘minoti shartnomasining mazmunini tashkil etuvchi zarur shartlari bo‘lib: energiya manbayining miqdori, sifati, yetkazib berish muddati, bahosi, hisob-kitob qilish tartibi, elektr va issiqlik energiyasi bilan ta‘minlash shartnomasi bir yil muddatga tuziladi va shu muddat davomida beriladigan energiyaning umumiy miqdori ham shartnomada ko‘rsatiladi. Gaz bilan ta‘minlash shartnomasida esa umumiy muddatlar (yillik va kvartal muddatlar)dan tashqari yana oylik va sutkalik muddatlar ham ko‘rsatiladi.

Fuqarolik kodeksining 470-moddasida energiya ta‘minoti shartnomasi asosida iste‘molchilarga yetkazib beriladigan energiya miqdori ko‘rsatib o‘tilgan. Unga ko‘ra energiya bilan ta‘minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonent energiya ta‘minoti shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda va taraflar kelishgan energiya berish tartibiga amal qilgan holda energiya berishi lozim.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot bergan va abonent qabul qilgan energiya miqdori o'lchov asboblari ko'rsatkichlari bilan aniqlanadi.

Energiya ta'minoti shartnomasida abonentning o'zi qabul qiladigan energiyaning shartnomada belgilangan miqdorini energiya bilan ta'minlovchi tashkilotning energiyani shartnomada belgilamagan miqdorda berishni ta'minlash bilan bog'liq xarajatlarni qoplash sharti bilan o'zgartirish huquqi nazarda tutilishi mumkin.

Energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, abonent bo'lgan taqdirda u energiyadan o'zi uchun zarur bo'lgan miqdorda foydalanishga haqli bo'lib hisoblanadi.

Agar energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tomonidan tutash-tirilgan tarmoq orqali abonentga energiya ta'minoti shartnomasida nazarda tutiladigan kam miqdorda energiya berilgan bo'lsa, basharti qonun hujjatlarida, shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki u majburiyat mohiyatidan kelib chiqmasa, bunday hollarda Fuqarolik kodeksining 399-moddasida nazarda tutilgan qoidalar tatbiq qilinadi.

Elektr energiyasining sifat ko'rsatkichlari tok quvvati bilan, issiqlik energiyasi harorat, bug' va issiq suv bosimi darajasi bilan, gaz sifati esa uning bosim kuchi va kimyoviy tarkibi bilan belgilanadi. Elektr va issiqlik energiyasi hamda gazning narxi O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan tasdiqlangan maxsus tariflar bilan belgilanadi.

Energiya ta'minoti shartnomasi bo'yicha hisob-kitob qilish tartibi akseptsiz formada amalga oshiriladi. Agar, mahsulot yetkazib berish shartnomasi bo'yicha berilgan mahsulot uchun haq to'lash to'g'risida mahsulot oluvchining aksepti (pul to'lash roziligi) talab qilinsa, energiya bilan ta'minlashda esa tegishli summa iste'molchining haq to'lash to'g'risidagi ko'rsatmasi bo'lishi yoki bo'lmasligidan qat'i nazar, uning banklardagi hisob raqamidan olinadi.

Energiya ta'minoti shartnomasi bo'yicha taraflarning huquq va majburiyatlari. Energiya ta'minoti shartnomasida qatnashuvchi tomonlardan biri — energiya bilan ta'minlovchi tashkilot shartnoma predmeti (energiya manbayi) uning shartlariga to'la rioya qilgan holda iste'molchiga (abonentga) yetkazib berishga majbur bo'lib hisoblanadi. Lekin, shuni alohida ta'kidlash lozimki, energiya bilan

ta'minlovchi tashkilot ba'zi hollarda, xususan, qish mavsumi qattiq kelgan paytlarda (ob-havo harorati juda pasayib ketganda) yuz bergan qiyinchiliklarni bartaraf qilish maqsadida iste'molchilar uchun yilning boshqa fasllariga qaraganda mo'ljaldagidan kamroq norma (limit) belgilashi mumkin emas.

Abonent (iste'molchi) ishlatilayotgan energetika tarmoqlari, asbob va uskunalarning zarur texnikaviy holati va xavfsizligini ta'minlash, energiya ishlatishning belgilangan tartibiga amal qilish, shuningdek, avariya, yong'inlar, energiyani o'lchash asboblari-dagi nosozliklar va energiyadan foydalanish paytida kelib chiqadigan boshqa buzilishlar to'g'risida energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga darhol xabar berishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, energetika tarmoqlari, shuningdek, energiya iste'molini hisobga olish asboblarining zarur texnik holati va xavfsizligini ta'minlash majburiyati energiya bilan ta'minlovchi tashkilot zimmasiga yuklatiladi.

Energetika tarmoqlari, asbob va uskunalarning texnik holati va ularni ishlatishga qo'yiladigan talablar, shuningdek, ularga rioya etilishini nazorat qilish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Shartnoma shartlarini bajarish jarayonida iste'molchi (abonent)ning zimmasida quyidagi burchlar bo'ladi:

birinchidan, gaz bilan ta'minlash shartnomasi yuzasidan tomonlarning o'zaro kelishuviga muvofiq belgilangan gazni olish;
ikkinchidan, energiya va gazdan rejada belgilangan tartibda foydalanish;

uchinchidan, energiyani tejab xarajat qilish;

to'rtinchidan, energiyadan foydalanish uchun qo'yilgan qurilmalardan to'g'ri foydalanish va texnika xavfsizligi qoidalariga rioya qilish;

beshinchidan, energiyadan foydalanishning to'g'ri amalga oshirilishini tekshiruvchi (nazorat qiluvchi) tashkilot va muassasalarning vakillari tomonidan berilgan ko'rsatmalarga to'la rioya qilish;

oltinchidan, energiyadan foydalanganlik uchun belgilangan tarif bo'yicha haqlarni o'z vaqtida to'lashdir. Agar, iste'molchilar o'zlarining zimmalariga yuklatilgan burchlarni bajarmasalar, max-

sus qoidalarda belgilangan hollarda energiyaning butunlay yoki qisman berilmasligi, gazning berilishi esa cheklanishi mumkin.

Energiya ta'minoti shartnomasini o'zgartirish va bekor qilish.

Energiya berishdagi uzilishlarga, energiya berishni to'xtatish yoki cheklashga taraflar kelishuviga muvofiq yo'l qo'yiladi, abonentga qarashli energetika qurilmalarining qoniqarsiz ahvoli avariya xavfini keltirib chiqarishi mumkinligi yoki fuqarolar hayoti va xavfsizligiga tahdid tug'dirayotgani haqida davlat energetika nazorati organi tomonidan tasdiqlangan hollar bundan mustasno. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot abonent energiya berishdagi uzilishlar, energiya berishni to'xtatish yoki cheklash to'g'risida ogohlantirishi lozim.

Abonent bilan kelishmasdan va uni ogohlantirmasdan, biroq unga darhol xabar bergan holda energiya berishni vaqtincha uzib qo'yish, to'xtatish yoki cheklashga energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tizimida avariyaning oldini olish yoki uni tugatish uchun kechiktirib bo'lmaydigan choralarni ko'rish zarur bo'lgan hollarda yo'l qo'yiladi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda u energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga ma'lum qilish va foydalanilgan energiya haqini to'liq to'lash sharti bilan shartnomani bir tomonlama bekor qilish huquqiga ega.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda abonent o'zi foydalangan energiya haqini to'lamagani tufayli energiya bilan ta'minlovchi tashkilot shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh tortishdan kamida bir oy oldin abonentni bu haqda ogohlantirishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, yuridik shaxs abonent bo'lgan hollarda energiya bilan ta'minlovchi tashkilot Fuqarolik kodeksining 455- moddasida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra, shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh tortishga haqli va bu asoslar tegishli darajada sifatli bo'lmagan, abonent uchun maqbul muddatda bartaraf qilib bo'lmaydigan kamchilik va nuqsonlarga ega bo'lgan energiyani yetkazib berish, energiyani yetkazib berish muddatlarini bir necha bor buzishda ko'rinadi.

Shartnoma shartlarini buzganlik uchun taraflarning javobgarligi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, energiya ta'minoti shartnomasining muhim shartlarini buzganlik uchun mulkiy javobgarlik maxsus qoidalarga muvofiq belgilanadi. Jumladan, ta'minotchi energiya quvvatini abonentga to'la miqdorda yetkazib bermaganlik uchun jarima to'laydi, ammo u o'tgan muddatda berilmagan energiya va gazni keyinchalik yetkazib berishga majbur emas. Energiya ta'minoti shartnomasi o'zining aynan shu belgisi bilan ham ko'pchilik xo'jalik shartnomalaridan tubdan farq qiladi.

Energiya ta'minoti shartnomasi energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tarmoqlariga qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ulangan energiya qurilmasi, shuningdek, energiya iste'molini hisobga olish uskunalari va asboblari mavjud bo'lgan abonent bilan tuziladi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda, abonent tarmoqqa belgilangan tartibda amalda birinchi marta ulangan paytdan boshlab u bilan shartnoma tuzilgan hisoblanadi.

Energiya ta'minoti shartnomasining muddati tugagach, taraflardan biri uni bekor qilish yoki o'zgartirish haqida ariza bermasa, u shartnomada nazarda tutilgan muddatga va shartlarda uzaytirilgan hisoblanadi. Shartnoma yangi muddatga uzaytirilganida uning shartlari taraflar kelishuviga binoan o'zgartirilishi mumkin.

Agar taraflardan biri shartnomaning amal qilish muddati tugashidan oldin yangi shartnoma tuzish haqida taklif kiritrsa, taraflarning o'zaro munosabatlari yangi shartnoma tuzilgunga qadar avval tuzilgan shartnoma bilan tartibga solib turiladi.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tutashtirilgan tarmoq orqali abonentga energiya ta'minoti shartnomasida nazarda tutilgan miqdorda va taraflar kelishgan energiya berish tartibiga amal qilgan holda energiya berishi lozim. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot bergan va abonent qabul qilgan energiya miqdori o'lchov asboblari ko'rsatkichlari bilan aniqlanadi.

Energiya ta'minoti shartnomasida abonentning o'zi qabul qiladigan energiyaning shartnomada belgilangan miqdorini energiya bilan ta'minlovchi tashkilotning energiyani shartnomada belgilanmagan miqdorda berishni ta'minlash bilan bog'liq xarajatlarini qoplash sharti bilan o'zgartirish huquqi nazarda tutilishi mumkin.

Energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq abonent bo'lgan taqdirda, u energiyadan o'zi uchun zarur bo'lgan miqdorda foydalanishga haqli.

Agar energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tomonidan tutash-tirilgan tarmoq orqali abonentga energiya ta'minoti shartnomasida nazarda tutilgandan kam miqdorda energiya berilgan bo'lsa, basharti qonun hujjatlarida, shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki u majburiyat mohiyatidan kelib chiqmasa, ushbu Fuqarolik kodeksining 399-moddasida nazarda tutilgan qoidalar qo'llanadi.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot beradigan energiyaning sifati standartlashtirish bo'yicha qonun hujjatlarida yoki energiya ta'minoti shartnomasida belgilangan talablarga javob berishi lozim.

Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot energiya sifatiga qo'yiladigan talablarni buzgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida, energiya ta'minoti shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa yoki u majburiyat mohiyatidan kelib chiqmasa, ushbu Kodeksning 408-moddasida nazarda tutilgan qoidalar qo'llanadi.

Abonent ishlatilayotgan energetika tarmoqlari, asbob va uskunalarning zarur texnikaviy holati va xavfsizligini ta'minlashi, energiya ishlatishning belgilangan tartibiga amal qilishi, shuningdek, avariya-lar, yong'inlar, energiyani o'lchash asboblaridagi nosozliklar va energiyadan foydalanish paytida kelib chiqadigan boshqa buzilishlar to'g'risida energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga darhol xabar berishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda, agar qonun hujjatlarida boshqacha tartib belgilangan bo'lmasa, energetika tarmoqlari, shuningdek, energiya iste'molini hisobga olish asbob-larining zarur texnik holati va xavfsizligini ta'minlash majburiyati energiya bilan ta'minlovchi tashkilot zimmasiga yuklatiladi.

Energetika tarmoqlari, asbob va uskunalarining texnik holatiga va ularni ishlatishga qo'yiladigan talablar, shuningdek, ularga rioya etilishini nazorat qilish tartibi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

Agar qonun hujjatlarida yoki energiya bilan ta'minlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, energiya haqi abonent amalda qabul qilgan energiya miqdori uchun to'lanadi, bu miqdor ushbu Fuqarolik kodeksining 470-moddasiga muvofiq aniqlanadi.

Abonent energiya bilan ta'minlovchi tashkilotdan tutashtirilgan tarmoq orqali qabul qilib olgan energiyani boshqa shaxs (qo'shimcha abonent)ga faqat energiya bilan ta'minlovchi tashkilot roziligi bilan berishi mumkin.

Agar, qonun hujjatlarida yoki energiya ta'minoti shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, abonent tomonidan energiyani qo'shimcha abonentga berish shartnomasiga nisbatan ushbu paragraf qoidalari qo'llanadi.

Shuningdek, qonun hujjatlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, energiyani qo'shimcha abonentga berish chog'ida abonent energiya bilan ta'minlovchi tashkilot oldida javobgar bo'lib qolaveradi.

Energiya berishdagi uzilishlarga, energiya berishni to'xtatish yoki cheklashga taraflar kelishuviga muvofiq yo'l qo'yiladi, abonentga qarashli energetika qurilmalarining qoniqarsiz ahvoli avariya xavfini keltirib chiqarishi mumkinligi yoki fuqarolar hayoti va xavfsizligiga tahdid tug'dirayotgani davlat energetika nazorati organi tomonidan tasdiqlangan hollar bundan mustasno. Energiya bilan ta'minlovchi tashkilot abonentni energiya berishdagi uzilishlar, energiya berishni to'xtatish yoki cheklash to'g'risida ogohlantirishi lozim.

Abonent bilan kelishmasdan va uni ogohlantirmasdan, biroq unga darhol xabar bergan holda energiya berishni vaqtincha uzib qo'yish, to'xtatish yoki cheklashga energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tizimida avariyaning oldini olish yoki uni tugatish uchun kechiktirib bo'lmaydigan choralarni ko'rish zarur bo'lgan hollarda yo'l qo'yiladi.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda u energiya bilan ta'minlovchi tashkilotga ma'lum qilish va foydalanilgan energiya haqini to'liq to'lash sharti bilan shartnomani bir tomonlama bekor qilish huquqiga ega.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq energiyadan turmushda foydalanadigan fuqaro abonent bo'lgan taqdirda abonent o'zi foydalangan energiya haqini to'lamagani tufayli energiya bilan ta'minlovchi tashkilot shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh tortish huquqiga ega, bunda u shartnomani bajarishdan bosh

tortishdan kamida bir oy oldin abonentni bu haqda ogohlantirishi lozim.

Energiya ta'minoti shartnomasiga muvofiq, yuridik shaxs abonent bo'lgan hollarda energiya bilan ta'minlovchi tashkilot ushbu Fuqarolik kodeksining 455-moddasida nazarda tutilgan asoslarga ko'ra shartnomani bajarishdan bir tomonlama bosh tortishga haqli, qonun hujjatlarida belgilab qo'yilgan hollar bundan mustasno.

Energiya ta'minoti shartnomasi bo'yicha majburiyatlar bajarilmagan yoki lozim darajada bajarilmagan hollarda energiya bilan ta'minlovchi tashkilot yoki abonent shu tufayli yetkazilgan haqiqiy zararni qoplashi shart.

Agar, energiya berishdagi uzilishlar quvvat va energiya yetishmasligi sababli energiya bilan ta'minlovchi tashkilot tomonidan qonun hujjatlari asosida iste'molni tartibga solish natijasida yuz bergan bo'lsa, energiya bilan ta'minlovchi tashkilot aybdor bo'lgan taqdirdagina shartnoma majburiyatlarini bajarmagani yoki tegishli darajada bajarmagani uchun javob beradi.

? *Nazorat savollari*

1. Mahsulot va tovarlarni realizatsiya qilish deganda nimani tushunasiz?
2. Kontraktatsiya shartnomasining taraflari kimlar?
3. Davlat ehtiyojlari uchun mahsulot yetkazib berishning o'ziga xos xususiyatini aytib bering.
4. Ulgurji savdo va chakana savdo shartnomalarining farqini ko'rsating.

***IX bob. XIZMAT KO'RSATISHGA ASOSLANGAN
XO'JALIK SHARTNOMALARI***

Tadbirkorlik faoliyatida xizmat ko'rsatish tushunchasi va turlari. Yuk tashish xizmati. Mulkni saqlash bo'yicha xizmat munosabatlari. Maishiy xizmat va savdo xizmatini huquqiy tartibga solish. Bank xizmati. Auditorlik xizmati.

**Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy
ta'minlash**

Xizmat ko'rsatish shartnomasida mahsulot yetkazib berish, ishlarni bajarish shartnomalaridan moddiy ne'matning yaratilmasligi bilan farqlanadi. Xizmat ko'rsatish shartnomasiga muvofiq bir taraf buyurtmachi, ikkinchi taraf esa xizmat ko'rsatuvchi hisoblanadi. Xizmat ko'rsatish shartnomasida bir taraf xizmat ko'rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to'lash majburiyatini oladigan taraflarning kelishuvi mustahkamlanadi.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimining yana bir tarkibiy qismi bo'lib tadbirkorlik, xo'jalik yuritishni huquqiy ta'minlash hisoblanadi. Bu o'rinda shuni ta'kidlash lozimki, xo'jalik yuritish, tadbirkorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish darajasi boshqa faoliyat turlariga nisbatan ancha yuqori darajada yo'lga qo'yilgan. Tadbirkorlik subyektlarini vujudga kelishi, ro'yxatga olish, faoliyatni amalga oshirish, tugatish, qayta tashkil etish jarayonlari to'la huquqiy tartibga solingan.

Tadbirkorlik subyektlarining deyarli barcha turlari o'zining qonuniy huquqiy maqomiga ega (masalan, to'liq shirkat, kommandit shirkati, mas'uliyati cheklangan jamiyat, qo'shimcha mas'uliyatli jamiyat, aksiyadorlik jamiyati, ishlab chiqarish kooperativlari, fermer xo'jaliklari va shu kabilar). Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida tadbirkorlikni amalga oshirish ham o'z normativ-huquqiy asoslariga ega. Xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini huquqiy ta'minlanganlik darajasi yuqoriligi bu o'rinda kim

tomonidandir o'zboshimchaliklar sodir etilishini kamaytiradi va oxir-oqibatda huquqiy himoyaning yuksak saviyasini ta'minlaydi.

Albatta, tadbirkorlik faoliyatini batafsil huquqiy tartibga solinganligi muhim ijobiy holat hisoblanadi. Ayni vaqtda, bu borada barcha muammolar hal etilgan deb aytish qiyin. Afsuski, tadbirkorlikning huquqiy asoslarini tashkil etuvchi normativ massivda aksariyat ko'pchilik turli idoralar me'yoriy hujjatlari tashkil etadi. Odatda qonunlarda mustahkamlangan normativ umumiy yo'nalish bilan idoraviy manfaatlar mustahkamlab qo'yiladi, bu esa xolislik, adolat, oqilonalik, insofilik kabi umumiy tamoyillar mazmuniga har doim ham to'la muvofiq kelavermaydi. Shu sababli ham rivojlangan mamlakatlar tajribasida idoraviy hujjatlar orqali huquqiy tartibga solish iloji boricha kam qo'llaniladi. Shu sababli ham kelgusida xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini huquqiy tartibga solishda idoraviy-me'yoriy hujjatlar (Markaziy bank, Moliya, Iqtisodiyot vazirliklari, Davlat bojxona qo'mitasi, Soliq qo'mitasi kabi idoralar chiqargan hujjatlar) o'rniga qonunlar bilan tartibga solishga keng o'rin berish manfaatlidir.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida tadbirkor, xo'jalik yurituvchi subyekt turli boshqa subyektlar bilan o'zaro munosabatlarga kirishadi. Bu munosabatlar ma'muriy-boshqaruv munosabatlar, shartnomaviy munosabatlar, shartnomadan tashqari (delikt) majburiyatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Bu munosabatlarning ba'zilarida o'zaro munosabatlar kelishmovchilik, bahs-nizo tusini olishi mumkin. Binobarin, bunday holda nizolarni hal qilish tizimining mavjudligi alohida ahamiyatga ega va u o'z mohiyatiga ko'ra xo'jalik yurituvchi subyektlar, tadbirkorlarning huquqiy himoyasini ta'minlovchi tashkiliy-xususiy kafolat hisoblanadi. Tadbirkorlik faoliyatida vujudga keladigan nizolarni hal qilish tizimi mavjud va u turli usullar hamda shakllarni o'z ichiga oladi. Amaldagi huquq-tartibotda bu borada uzviy bog'liq huquqiy tizim doimiy ravishda amal qiladi, aniqrog'i uni tizimlari majmuyi, deb aytish mumkin. Ushbu majmuaga nizolarni hal etishning davlat va nodavlat, sud orqali va jamoat, milliy va xalqaro tizimlar kiradi.

Nizolar davlat tizimida xo'jalik-tadbirkorlik nizolari muayyan vakolatli davlat idoralari tomonidan hal etiladi (masalan, kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha nizolar tuman hokimligi huzuridagi inspeksiya, intellektual mulk obyektlariga huquqiy

muhofaza hujjati berish bilan bog‘liq nizolar Davlat patent idorasi huzuridagi Appellatsiya Kengashi tomonidan va hokazo). Ko‘p hollarda davlat idorasi qarori ustidan sudga shikoyat qilish mumkin.

Xo‘jalik-tadbirkorlik nizolarini sud orqali hal etish tizimi puxta ishlab chiqilgan. Konstitutsiyaning 111-moddasiga asosan mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o‘rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o‘rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo‘jalik nizolarini hal etish Oliy xo‘jalik sudi va xo‘jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi. Xo‘jalik sudlarida nizolarni ko‘rib chiqish va hal etish tartibi Xo‘jalik protsessual kodeksi bilan tartibga solinadi.

Xo‘jalik sudlarining ish yuritish tartibi umumiy sudlarning ish yuritish tartibidan nisbatan soddaligi, tezkorligi bilan ajralib turadi (masalan, sud buyrug‘i tartibining mavjudligi). Xo‘jalik yurituvchi subyektlar da’vo arizasi berishda o‘z pul mablag‘lariga ega bo‘lmasalar, davlat boji to‘lashni hal qiluv qarori chiqarilgunga qadar kechiktirishga yo‘l qo‘yiladi. Xo‘jalik nizolarini hal etish uchun alohida sud tizimining mavjudligi xo‘jalik qonuniy huquq va manfaatlarini huquqiy himoya qilishni osonlashtiradi va real amalga oshirilishni o‘ziga xos kafolati bo‘lib hisoblanadi.

Xo‘jalik-tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni hal etishning nosud tizimi ham mavjud. Masalan, talabnoma bildirish tartibida nizolarni hal etishga yo‘l qo‘yiladi. «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunning 17–18-moddalarida talabnoma bildirish orqali xo‘jalik nizolarini hal etish asoslari va tartibi belgilab qo‘yilgan.

Bundan tashqari, taraflar kelishuv bitimi tuzish, nizoni hakamlar sudiga berish orqali ham hal etishlari mumkin. Hakamlar sudining qarori davlatning majburlov kuchi bilan ta‘minlanadi, shuningdek, muayyan asoslar mavjud bo‘lgan taqdirda ushbu qaror ustidan sud (xo‘jalik sudi)ga shikoyat qilish mumkin.

Nizolarni hal etishning xalqaro tizimi ham mavjud. Odatda, xorijiy tadbirkorlar bilan shartnoma asosida hamkorlik qiluvchi xo‘jalik yurituvchi subyektlar bu borada vujudga kelgan nizolarni hal etish uchun xorijiy davlatlar sudlariga yoki xalqaro arbitrajlariga murojaat etishlari mumkin. Bunda har qanday nizo emas, balki O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida yo‘l qo‘yilgan nizolar

xorijiy davlatlar sudlarida yoki xalqaro arbitrajida ko‘rib hal etilishi mumkin (masalan, bankrotlik bo‘yicha ishlar, davlat budjeti oldidagi majburiyatlar bilan bog‘liq nizolar xorijiy yurisdiksiya bo‘la olmaydi).

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar va tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimida Tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatalari muhim o‘rin egallaydi. Tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatasi tarmoq xo‘jalik birlashmalari tarkibiga kirmaydigan kichik, o‘rta va xususiy tadbirkorlik subyektlarini a‘zolik shart bo‘lgan holda shartnoma asosida birlashtiruvchi davlatga qarashli bo‘lmagan notijorat tashkilotdir. Palata O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishga, uning jahon iqtisodiy tizimiga qo‘shilishiga ko‘maklashib, bozor infrastrukturasi yaxlit tizimini shakllantirish, tadbirkor faoliyati uchun qulay sharoit yaratish, tadbirkorlikning barcha turlarini, O‘zbekiston tadbirkorlarining boshqa mamlakatlar tadbirkorlari bilan savdo-iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy aloqalarini rivojlantirish maqsadida tuziladi. Palatalar o‘z faoliyatini 1997-yil 24-aprelda qabul qilingan «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari to‘g‘risida»gi Qonunga asosan tashkil etadi.

Transport xizmati ko‘rsatish shartnomasi

Yuk va yo‘lovchi tashish bevosita tadbirkorlar tomonidan amalga oshiriladigan munosabatdir. Shuning uchun hozirgi vaqtda respublikamizda turli transport vositalarini ko‘paytirish va shu asosda yuk va yo‘lovchi tashishni hamma joyda yetarlicha tashkil etish masalasiga alohida e‘tibor berilyapti.

Yuk va yo‘lovchilar tashish tadbirkor transport tashkilotlari bilan mijozlar o‘rtasida tuzilgan shartnomalar orqali rasmiylashtiriladi. Transport tashkiloti va yuk jo‘natuvchi o‘rtasida tuzilgan yuk tashish shartnoma bo‘yicha transport tashkiloti (yuk tashuvchi) jo‘natuvchi tomonidan topshirilgan yukni tayinlangan manzilga yetkazib, vakil qilingan shaxs (oluvchi)ga topshirish, yuk jo‘natuvchi esa tashish uchun belgilangan kira haqini to‘lash majburiyatini oladi.

Mazkur shartnomada yuk tashuvchi turli xildagi yuk tashuvchi transport korxonasi, xususiy transport egalari qatnasha oladilar. Jumladan, yuk temiryo‘l orqali tashiladigan bo‘lsa, temiryo‘l transporti korxonasi, havo transportida havo transporti korxonasi,

avtomobil transportida esa tuman, viloyat yoki shahar avtoxo‘jaligi yoki avtokolonna, xususiy avtomobillarning egasi bunday shartnoma ishtirokchilari bo‘la oladi.

Bir joydan ikkinchi joyga yuk jo‘natuvchi turli xildagi davlat korxonalari, jamoa korxonalari, firmalar, ijarachilar, dehqon xo‘jaliklari, fuqarolar yuk jo‘natuvchi sifatida qatnasha oladilar.

Tomonlar shartnoma bo‘yicha ma‘lum huquq va burchga ega bo‘ladilar. Jumladan, yuk tashuvchi o‘ziga topshirilgan yukni belgilangan joyga zararlantirmay yetkazib, uni qabul qilishga vakil qilingan shaxsga topshirish majburiyatini oladi. Yuk jo‘natuvchi ham shartnomaga muvofiq jo‘natiladigan yukni transport tashkilotiga o‘z vaqtida topshirish, xizmat haqini to‘lash singari majburiyatlarga ega bo‘ladi.

Yo‘lovchi tashish shartnomasi bo‘yicha transport tashkiloti (kirakash) yo‘lovchini, agar uning yuki bo‘lsa, uni ham kelishilgan manzilga yetkazib qo‘yishi, yo‘lovchi esa o‘zi uchun ham, yuki uchun ham belgilangan xizmat haqini to‘lashga majbur bo‘ladi.

Yuk tashish yuzasidan kelib chiqadigan da‘voni qo‘zg‘atishdan avval yuk tashuvchi transport tashkilotiga yukning kam kelganligi haqida talab (da‘vo) bildirgan bo‘lishi lozim.

Yuk va yo‘lovchi tashish transport turiga ko‘ra bir necha tarzda amalga oshiriladi. Jumladan, temiryo‘l transporti orqali, havo transporti orqali, dengiz transporti orqali, avtomobil transporti orqali yuk va yo‘lovchi tashish shartnomalariga bo‘linadi. Yo‘lovchilar shartnoma bo‘yicha ma‘lum huquq va burchlarga ega bo‘ladilar. Chunonchi, temiryo‘l transportidan foydalanayotgan yo‘lovchi istagan poyezdiga, xohlagan vagonidan joy talab qilish, besh yoshdan katta bo‘lmagan bolalarni, o‘ttiz olti kilogrammgacha, shahar atrofiga qatnaydigan poyezdlarda esa ellik kilogrammgacha yukni tekin olib ketish, qo‘l yuki qilib jo‘natish, biletning muddatini o‘zgartirib olib, yo‘lda o‘n sutkagacha biron joyda qolish, tasodifan kasal bo‘lib qolgan taqdirda, butun davolanish davomida biletning yaroqli muddati uzaytirilishini talab qilish huquqlariga ega bo‘ladi. Shuningdek, yo‘lovchi ma‘lum majburiyatlarga ham ega. Jumladan, yo‘lovchilar o‘zi uchun yuk topshirgan bo‘lsa, uning uchun kira haqini to‘lash, qoidalar bilan belgilangan tartib-intizomga rioya qilish, poyezd, samolyotlar va boshqa transport

vositalaridagi ashyolardan to'g'ri foydalanish, tekshiruvchi talab qilganida darhol biletni ko'rsatish, uzoqqa ketuvchi yo'lovchilar ko'rpa-yostiqlik olgan bo'lsalar, tayinlangan joyga yetishdan oldin uni topshirish majburiyatlarini oladilar. Yuk va yo'lovchi tashish bilan bog'liq munosabatlar fuqarolik huquqiga doir qonunlar, xususan, Fuqarolik kodeksi, Havo kodeksi, Temiryo'l transporti, Avtomobil transporti ustavleri va boshqa huquqiy hujjatlar bilan tartibga solib turiladi.

Yukning kam kelganligi, zararlanganligi yoki yo'lda yo'qotilganligini isbotlaydigan hujjat uni qabul qilib olayotganida tuziladigan dalolatnomadir. U yuk tashuvchi transport tashkilotiga talab qo'yish yoki da'vo qilish uchun yuridik dalil hisoblanadi. Bunday hujjat bo'lmaganda da'vogar talab bildirish yoki da'vo qilish huquqidan mahrum bo'ladi. Yukning kam kelganligi, zararlanganligi yoki yo'qotilganligi tufayli yetkazilgan zararni undirish uchun da'vo qo'zg'atishdan avval bu haqda talab bildirilgan va talabga qoniqarsiz yoki mutlaqo javob olmagan bo'lishi lozim. Shundan so'ng sudda da'vo qo'zg'atish mumkin.

Bulardan tashqari, transport xizmati ko'rsatish shartnomalari ichida transport ekspeditsiyasi shartnomasi muhim o'rin egallaydi. Transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha ekspeditor haq evaziga va mijoz (yuk jo'natuvchi yoki yuk oluvchi) hisobidan ekspeditsiya shartnomasida belgilangan yuk tashish bilan bog'liq xizmatlarni bajarish yoki bajarishni tashkil etish majburiyatini oladi.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasida ekspeditorning ekspeditor yoki mijoz tanlagan transportda va yo'nalishda yuk tashishni tashkil etish majburiyati, mijoz yoki o'zining nomidan yuk tashish shartnomasi (shartnomalari)ni tuzish, yukning jo'natilishini va olinishini ta'minlash majburiyati, shuningdek, tashish bilan bog'liq boshqa majburiyatlari nazarda tutilishi mumkin. Qo'shimcha xizmatlar sifatida transport ekspeditsiyasi shartnomasida eksport yoki import uchun talab qilinadigan hujjatlarni olish, bojxona rasmiyatchiliklari yoki o'zga rasmiyatchiliklarni bajarish, yukning miqdorini va holatini tekshirish, uni ortish va tushirish, mijoz zimmasiga yuklatiladigan bojlar, yig'imlar va boshqa xarajatlarni to'lash, yukni saqlash, uni belgilangan manzilda olish kabi yukni yetkazib berish uchun zarur bo'lgan harakatlarni amalga oshirish,

shuningdek, shartnomada belgilangan boshqa operatsiyalar va xizmatlarni bajarish nazarda tutilgan bo'lishi mumkin.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi yozma shaklda tuziladi. Agar, ekspeditorning o'z majburiyatlarini bajarishi uchun ishonchnoma zarur bo'lsa, mijoz uni berishi shart.

Transport ekspeditsiyasi shartnomasi bo'yicha majburiyatlarni bajarmaganligi yoki tegishli darajada bajarmaganligi uchun ekspeditor javobgar bo'ladi.

Mijoz ekspeditorga hujjatlar hamda yukning xususiyatlari, uni tashish shartlari to'g'risidagi boshqa axborotni, shuningdek, ekspeditor transport ekspeditsiyasi shartnomasida nazarda tutilgan vazifalarni bajarishi uchun zarur bo'lgan boshqa axborotni berishi shart.

Ekspeditor olingan axborotdagi aniqlangan kamchiliklar haqida mijozga xabar qilishi, axborot to'liq bo'lmaganida esa, mijozdan zarur qo'shimcha ma'lumotlarni talab qilib olishi shart.

Mijoz zarur axborotni taqdim etmagan taqdirda, ekspeditor bunday axborot taqdim etilgunga qadar tegishli majburiyatlarni ijro etishga kirishmaslikka haqli.

Agar, transport ekspeditsiyasi shartnomasidan ekspeditorning o'z majburiyatlarini shaxsan bajarishi shartligi kelib chiqmasa, ekspeditor o'z majburiyatlarini bajarishga boshqa shaxslarni jalb qilishga haqli.

Majburiyatni bajarishni uchinchi shaxs zimmasiga yuklash ekspeditorni transport ekspeditsiyasi shartnomasining bajarilishi uchun mijoz oldidagi javobgarlikdan ozod qilmaydi.

Mijoz yoki ekspeditor o'n kun oldin boshqa tarafni ogohlantirib, transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bosh tortishga haqli. Transport ekspeditsiyasi shartnomasini bajarishdan bir tomonlama bosh tortilganida, bu haqda ma'lum qilgan taraf shartnomaning bekor qilinishi tufayli ko'rilgan zararni ikkinchi tarafga to'laydi.

Maishiy pudrat shartnomasi

Iste'molchilarning moddiy va maishiy ehtiyojlarini qondirish ularning turli-tuman ishlarini bajarishga oid huquqlarini ta'minlash bir qator munosabatlarni keltirib chiqaradi. Bu munosabatlar huquqiy jihatdan shartnoma tuzish yo'li bilan rasmiylashtiriladi. Bunday shartnomalardan biri — maishiy pudrat shartnomasidir.

Maishiy pudrat iste'molchi fuqarolarning kundalik turmush hayotida nihoyatda ko'p qo'llaniladigan shartnomadir. Bu shartnomaga muvofiq bir taraf, yuqorida aytib o'tilganidek, aholiga xizmat ko'rsatuvchi xususiy, nodavlat korxonalar, ikkinchi taraf iste'molchining topshirig'iga binoan ma'lum bir ishni bajaradi. Iste'molchining topshirig'i turli-tuman bo'lishi mumkin, masalan, biron buyum, ashyoni tayyorlash yoki uni qayta ishlash (ishlov berish), yangilash, ta'mirlash, buyumning, mulkning foydalanish xususiyatini oshirish, yoki iste'molchining biron-bir moddiy ehtiyojini ta'minlash bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Maishiy pudrat mustaqil shartnoma bo'lib hisoblanadimi yoki pudrat shartnomasining alohida turini tashkil etadimi? Bir guruh mualliflarning fikricha, iste'molchilarning buyurtmasini bajarishga qaratilgan maishiy pudrat shartnomasi o'zining iqtisodiy tabiatiga ko'ra aholiga maishiy xizmat ko'rsatish sohasiga taalluqli, huquqiy tabiatiga ko'ra majburiyatlarga oid bo'lib, ishni bajarishga yo'naltirilgan.¹

Boshqa guruhdagi mualliflarning fikricha, buyurtma mustaqil shartnoma emas, balki shartnomaning bir elementidir.

Shu sababli yakka tartibdagi buyurtmani mustaqil shartnoma deb hisoblashga asos yo'q, deb hisoblaganlar.²

Ushbu mualliflarning fikri hozirgi kun talabiga to'g'ri kelmaydi. Chunki, maishiy pudrat keyingi paytlarga kelib nihoyatda keng tarqalgan va iste'molchilarning kundalik maishiy ehtiyojini ta'minlashga qaratilgan shartnomalardan biri bo'lib qoldi.

Biroq, ularning, maishiy pudratni, ya'ni yakka tartibdagi buyurtmani mustaqil shartnoma deb hisoblash mumkin emas, degan fikrlarida ham asos bor edi. Ma'lumki, sobiq imperiyaning nihoyatda qattiq qatag'on yillarida, ya'ni XX asrning o'ttizinchi yillari aholiga maishiy xizmat ko'rsatish, iste'molchilarning moddiy va maishiy ehtiyojini to'laroq ta'minlashga mutlaqo e'tibor berilmagan yillar edi. Bu davr yakka tartibdagi buyurtmani shartnoma sifatida

---

¹ Шешенин Е.Д. О правовой природе договоров в сфере обслуживания. // Бытовое обслуживание населения (правовые вопросы). — М.: Юр.лит. 1968. с.13.

² Q a r a n g : Зимелева М.В. Договор бытового подряда // Проблемы социалистического права. — М.: ВИЮН, 1938. стр. 68; Каминская Р. Договор бытового подряда // Советская юстиция, 1938. с.7.

huquqiy tartibga solishga umuman e'tibor berilmaganligi sababli, uning amaliyoti ham yo'q edi. Ana shu holatlar mualliflarni yakka tartibdagi buyurtmani mustaqil shartnoma deb hisoblash mumkin emas, degan xulosaga olib kelgan.

Bu borada B.Ibratovning fikri boshqacha. U maishiy pudratni shartnomalarning alohida bir mustaqil turi deb emas, balki aholiga xizmat ko'rsatish shartnomalarining mustaqil turini tashkil etadi deb hisoblaydi. Muallifning ushbu fikri to'g'ri, chunki yakka tartibdagi buyurtma iste'molchilarning ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan maishiy-xizmat shartnomasining mustaqil bir turini tashkil etadi. Bu esa uning quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi.

Hozirgi paytda xususiy maishiy xizmat ko'rsatish korxonalari tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirmoqda. Bunday faoliyat bilan shug'ullanayotgan pudratchi fuqarolarning topshirig'iga muvofiq ularning maishiy ehtiyoji yoki boshqa shaxsiy ehtiyojini qondirishga qaratilgan ma'lum bir ishni maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha bajarib berish, buyurtmachi esa tuzilgan shartnomaga muvofiq bajarilgan ishni qabul qilib olish va kelishilgan haqni to'lash majburiyatini oladi. Shartnoma faqat fuqaro buyurtmachilarning shaxsiy maishiy ehtiyojlarini ta'minlash yuzasidan tuziladi. Fuqarolarning maishiy ehtiyoji ularning kundalik turmushi, yashashi bilan bog'liq bo'lgan turli ashyolarni yaratib berish, foydalanish xususiyatini oshirishga bo'lgan maishiy va boshqa shaxsiy ehtiyojlardir. Mana shu ehtiyojlarni ta'minlash maqsadida fuqarolar xizmat ko'rsatish korxonalari bilan shartnoma tuzadilar. Maishiy xizmat pudrati shartnomasi qonun hujjatlari yoki shartnomada, shuningdek, buyurtmachi qo'shgan formularlar yoki standart shakllarning shartlarida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, pudratchi buyurtmachiga patta yoki buyurtma qabul qilinganligini tasdiqlaydigan boshqa hujjat bergan paytdan boshlab tuzilgan hisoblanadi. Ammo, bu shartnomaning tuzilganligini isbotlashda ana shu hujjatlar buyurtmachi qo'lida bo'lmagan paytda ham shartnoma tuzilganligini yoki uning shartlarini tasdiqlovchi guvohlarning ko'rsatmalari vaj qilib keltirilishi mumkin. Demak, guvohlarning ko'rsatmasiga asoslanib pudrat shartnomasi tuzilganligini yoki uning muhim shartlari xususida bahslashish mumkin.

Maishiy xizmat pudrati shartnomasi hammaga nisbatan tuzish taklif qilingan shartnomadir. Bu shartnoma alohida guruh kishilar

bilan tuzilmay, balki har bir buyurtma bermoqchi bo'lgan fuqaro bilan ham tuzilishi mumkin. Ana shu xususiyatlari bilan u ommaviy shartnoma hisoblanadi.

Maishiy pudrat shartnomasi pudratchi bilan buyurtmachining o'zaro kelishuviga muvofiq tuziladi. Shu sababli Fuqarolik kodeksining 657-moddasining birinchi qismida belgilanishicha, pudratchi maishiy pudrat shartnomasini tuzishda haq evaziga bajariladigan qo'shimcha ishlar yoki xizmatlarni kiritishga buyurtmachini majbur qilishga haqli emas. Agar, ana shunday qo'shimcha ishlar yoki xizmatlar buyurtmachining roziligisiz kiritilsa, buyurtmachi tegishli ish yoki xizmatga haq to'lashdan bosh tortishga haqli.

Maishiy pudrat shartnomasining o'ziga xos xususiyatlaridan biri uning subyektlari, ishtirokchilari tarkibidir. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 656-moddasida maishiy pudrat shartnomasiga tushuncha berilgan. Bu moddada ko'rsatilishicha, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan pudratchi, maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha buyurtmachi fuqaroning topshirig'i bilan uning maishiy yoki boshqa shaxsiy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan ma'lum ishlarni bajarish majburiyatini, buyurtmachi esa ishni qabul qilish va haqini to'lash majburiyatini oladi. Bu moddaning mazmunidan ma'lum bo'ladiki, maishiy pudrat shartnomasida taraflar bo'lib bir tomonda pudratchi, ikkinchi tomonda esa buyurtmachi fuqaro ishtirok etadi. Bu O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonunining birinchi moddasida berilgan tushunchaga ham mos keladi. Ushbu qonunda belgilanishicha, iste'molchi foyda chiqarib olish bilan bog'liq bo'lmagan holda shaxsiy iste'mol yoki xususiy tovar sotib oluvchi, ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoki shu niyatda bo'lgan fuqaro (jismaniy shaxs), ijrochi-maishiy xizmat, uy-joy-kommunal, ta'mirlash-qurilish, transport xizmati va xizmat ko'rsatishning boshqa sohalarida shartnoma bo'yicha iste'molchi uchun ishlar bajaradigan yoxud xizmatlar ko'rsatadigan korxonalar, tashkilot, muassasa yoki xususiy tadbirkordir.

Binobarin, maishiy pudrat shartnomasida bir tomonda buyurtma beruvchi — iste'molchi, ikkinchi tomonda esa pudratchi — maishiy xizmat, uy-joy-kommunal, ta'mirlash-qurilish, transport xizmati va xizmat ko'rsatishning boshqa sohalaridagi korxonalar, tashkilot

yoki xususiy tadbirkor ishtirok etadi. Bu shartnomadan farqli o'laroq qurilish pudrati, loyihalash yoki qidiruv ishlari pudrati, ilmiy tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologiya ishlari pudratida ham har ikki tarafda tashkilotlar, korxonalar ishtirok etishi mumkin.

Iste'molchilarning maishiy ehtiyojini ta'minlashga qaratilgan maishiy pudrat shartnomasi, huquqiy tartibga solishga qaratilgan me'yoriy hujjatlar bilan ham farq qiladi.

Maishiy pudrat shartnomasini huquqiy tartibga solishga qaratilgan huquqiy hujjatlardan biri O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksidir. O'zbekiston Respublikasining 1963-yil qabul qilingan Fuqarolik kodeksida maishiy pudrat shartnomasiga alohida paragraf yoki bob ajratilmagan edi. Uning 403, 404-moddalari va 388-moddaning 3-qismi; 389-moddaning 2-qismi maishiy pudrat shartnomasiga tatbiq etilar edi.¹ Bu moddalar iste'molchilarning maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha beriladigan buyurtmalarini batafsil huquqiy tartibga solishni qamrab ololmasdi.

Bundan tashqari, iste'molchilarning shaxsiy buyurtmasiga muvofiq ish bajarish va xizmat ko'rsatish bilan bog'liq munosabatlar O'zbekiston Respublikasining alohida qonunlari bilan ham tartibga solinadi. Bu munosabatga «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonun tatbiq etiladi.² Bu qonun 30 moddadan iborat bo'lib, iste'molchilar bilan tuziladigan savdoga, ish bajarishga va xizmat ko'rsatishga oid shartnomalarni huquqiy tartibga solishga qaratilgan.

Maishiy pudrat shartnomasining predmeti bo'lib pudratchi mehnatining natijasi hisoblanadi. Shartnoma shakli yozma bo'lib, u kvitansiya to'lg'azish yo'li bilan rasmiylashtiriladi. Biroq, taraflar shartnomaning asosiy bandlari to'g'risida kelishib, imzo chekkanlaridan keyin shartnoma tuzilgan hisoblanadi. Chunki qonun tuziladigan turli-tuman maishiy pudrat shartnomalarning hamma asosiy bandlarini to'la-to'kis belgilay olmaydi. Shuning uchun taraflarning o'zaro kelishuvi bilan shartnomaning shartlari, ya'ni bajariladigan ishning sifati, ko'rinishi, muddati va boshqa bandlari belgilab olinadi.

---

¹ Qarang: O'zbekiston Respublikasi Oliy Sovetining Vedomostlari. 1963. 9-son, 33-modda.

² Qarang: O'zbekistonning yangi qonunlari. 13-son. —T.: «Adolat», 1996. 5—71-betlar.

Fuqarolik kodeksining 656-moddasi ikkinchi qismida, maishiy pudrat shartnomasining tuzilishi haqida qoida belgilangan. Bu qoidaga ko'ra, qonun hujjatlarida yoki shartnomada, shu jumladan, buyurtmachi qo'shilgan formularlar yoki boshqa standart shakllarning shartlarida boshqacha tartib nazarda tutilmagan bo'lsa, pudratchi buyurtmachiga patta yoki buyurtma qabul qilinganligini tasdiqlaydigan boshqa hujjatni bergan paytdan boshlab maishiy pudrat shartnomasi tuzilgan hisoblanadi.

Buyurtmachi maishiy pudrat shartnomasiga muvofiq ish bajarilib, uning natijasi o'ziga topshirilgunga qadar bir tomonlama bosh tortishga haqli. Shartnomani buyurtmachi bekor qilmoqchi bo'lsa, bu xususda pudratchiga ma'lum qilishi lozim. Bunday holda u, pudratchi bajargan ish qiymatini shu ish uchun belgilangan umumiy bahoga mutanosib qismini to'lashi shart. Bu bilan birga, shartnomani o'z xohishi bilan bekor qilguncha pudratchining ishni bajarish yuzasidan qilgan xarajatlarini, agar bu xarajatlar ish uchun to'lanadigan haqning ko'rsatib o'tilgan qismiga kirmasa pudratchiga to'lab, shartnomani bajarishdan voz kechishga haqli.

Tuzilgan shartnomada buyurtmachini ushbu huquqlaridan mahrum qiluvchi shartlar bo'lsa, u o'z-o'zidan haqiqiy sanalmaydi.

Maishiy pudrat shartnomasi ommaviy shartnoma bo'lganligi uchun pudratchi maishiy pudrat shartnomasi tuzilguncha taklif qilinayotgan ish xususida tegishli axborot berishi lozim. Shu bilan birga, pudratchi yana bajaradigan ishlarning turlari esa bu ishlarning xususiyatlari, bahosi, haq to'lash shakli to'g'risida buyurtmachiga zarur va ishonarli axborotni topshirishi shart. Bunday axborotlar pudratchi bajargan har bir ish uchun berilishi, gohida tuziladigan maishiy pudrat shartnomasi va bajariladigan ishga doir ma'lumotlar bo'lishi mumkin. Ayrim ishlarning xususiyatlariga ko'ra uni bajaradigan shaxsni aniq ko'rsatish lozim bo'ladi.

Pudratchidan bajariladigan ishning xususiyatlari va shunga o'xshash muhim axborot to'liq yoki yetarlicha bo'lmaganligi oqibatida shartnoma tuzilgan bo'lib, buyurtmachi nazarda tutgan xususiyatlarga ega bo'lmaganida, buyurtmachi bajarilgan ana shu ishga haq to'lamay shartnomani bekor qilish va buning oqibatida o'ziga yetkazilgan zararni ham qoplashni talab qilishga haqli.

Pudratchi ish natijasini buyurtmachiga topshirayotganida undan samarali va xavfsiz foydalanish uchun rioya etish zarur bo'lgan

talablarni, shuningdek, tegishli talablarga rioya qilmaslik buyurtmachining shaxsan o'zi va boshqa shaxslar uchun noxush oqibatlarga, masalan, elektr quvvati bilan bog'liq, tez yong'in oladigan, portlaydigan yoki zaharlanish oqibatlariga olib kelishi mumkinligini ham ma'lum qilishi shart.

Maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha ish pudratchining, shuningdek, buyurtmachining ham materialidan foydalanib bajarilishi mumkin. Shartnoma bo'yicha ish pudratchining materialidan foydalanib bajarilishi bilan belgilangan bo'lsa, buyurtmachi material haqini shartnoma tuzilayotgan paytda to'laydi. Agar, taraflar materialning qiymatini bo'lib to'lash xususida kelishib olgan va bu shartnomada ko'rsatilgan bo'lsa, buyurtmachi shu qismini to'laydi, qolgan qismi esa, pudratchi bajargan ishni qabul qilib olayotganida to'la hisob-kitob qilinadi.

Fuqarolik kodeksining 660-moddasi ikkinchi qismining mazmunidan shu narsa aniqlanadiki, maishiy xizmat pudrati shartnomasi bo'yicha ish pudratchi materialidan bajarilmay, balki pudratchi tomonidan buyurtmachiga nasiyaga berilgan materialdan bajarilishi mumkin. Bunday holda ish buyurtmachi materialidan bajarilgan bo'ladi. Chunki, buyurtmachi nasiyaga berilgan materialning qiymatini kelishilgan vaqtga qadar to'laydi. Bundan tashqari, maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha ish pudratchining materialidan bajarilayotganda uning qiymati taraflarning kelishuvi bilan bo'lib-bo'lib to'lanishi ham mumkin. Ish pudratchi materialidan bajarilayotgan bo'lsa pudratchi tomonidan berilgan material bahosining shartnoma tuzilgandan keyin o'zgarishi qayta hisob-kitob qilishga sabab bo'lmaydi.

Ish buyurtmachining materiallaridan foydalanib bajarilishi ham mumkin. Bunday paytda pudratchi tomonidan buyurtmachiga shartnoma tuzilganligi xususida berilayotgan pattada yoki boshqa hujjatda materialning aniq nomi, ta'rifi va taraflarning kelishuvi bilan belgilangan bahosi ko'rsatilishi lozim.

Materialning pattada yoki boshqa hujjatda ko'rsatilgan narxi uning haqiqiy qiymatiga to'g'ri kelmaganligi to'g'risida nizo chiqsa, buyurtmachi uning haqiqiy narxini sud yo'li bilan isbot qilish huquqiga ega.

Pudratchi buyurtmachi tomonidan berilgan materialni to'g'ri, maqsadga muvofiq tarzda tejamkorlik bilan sarflashi lozim. Pudratchi

topshiriqni bajarganidan keyin ishlatilgan materiallar to'g'risida hisob berishi va ortib qolgan qismini buyurtmachiga qaytarishi kerak.

Shartnomada ishning bahosi pudratchi bilan buyurtmachining kelishuvi bo'yicha belgilanadi. Ammo, ishning bahosi tegishli tartibda e'lon qilingan narx (preyskurant)da ko'rsatilganidan yuqori bo'lishi mumkin emas.

Pudratchiga bajargan ish uchun haq ish buyurtmachiga to'la topshirilganidan so'ng to'lanishi kerak. Ammo, taraflarning kelishuviga muvofiq shartnoma tuzilayotganda haqni to'liq to'lashi, avval bo'nak berib, ish to'liq topshirilganidan so'ng hisob-kitob qilish haqida bir bitimga kelishi mumkin.

Buyurtmachi pudratchi tomonidan bajarilgan pudrat ishini qabul qilib olayotganida yoki qabul qilib, undan foydalanayotgan paytda kamchiliklar aniqlansa, bu kamchiliklar xususidagi talablar Fuqarolik kodeksida nazarda tutilgan umumiy muddat (uch yil) davomida, kafolat muddati belgilanganda esa, shu muddat davomida qo'yilishi lozim.

Maishiy pudrat shartnomasiga muvofiq bajarilgan ish buyurtmachining o'zi yoki boshqa shaxslar hayotiga yoki sog'lig'iga xavf tug'dirishi mumkin bo'lgan kamchiliklarni tekin bartaraf etish to'g'risidagi talab, agar qonunda belgilangan tartibdan uzoqroq muddat (xizmat muddati) nazarda tutilgan bo'lmasa, buyurtmachi yoki uning qonuniy vorisi tomonidan ish natijasi qabul qilib olingan paytdan boshlab o'n yil davomida qo'yilishi mumkin. Bunday talab ushbu kamchiliklar qachon aniqlanganligidan qat'i nazar, shu jumladan, ular kafolat muddati tugaganidan so'ng aniqlanganida ham qo'yilishi mumkin. Mazkur talablardan qaysi biri qo'yilgan bo'lmasin uni pudratchi o'z vaqtida bajarishi shart. Agar, talabni pudratchi bajarmasa, buyurtmachi Fuqarolik kodeksining 663-moddasida ko'rsatilgan muddat davomida ish uchun to'langan haqning qo'yilgan talabiga mutanosib ravishda tegishli qismini qaytarishni talab qilishga haqli.

Agar, bajarilgan ishdagi kamchiliklar borligi aniqlangandan so'ng uni buyurtmachi o'z kuchi yoki uchinchi shaxslar yordamida bartaraf etgan bo'lsa, bu ish bilan bog'liq xarajatlarni qoplashni talab qilishga haqli.

Pudratchi tayyorlagan ish shartnomada belgilangan muddatda buyurtmachi tomonidan qabul qilib olinmasa, pudratchi buyurt-

machini yozma ravishda ogohlantirib, ish natijasini ikki oy saqlashi kerak. Mazkur muddat o'tgandan so'ng pudratchi ishning natijasini bozor bahosida sotishga va olingan puldan o'ziga tegishli butun to'lovlarni chegirib, qolgan summani Fuqarolik kodeksining 249-moddasida ko'rsatilganidek, depozitga buyurtmachining nomiga o'tkazishga haqli.

Bundan tashqari, ishni qabul qilib olish uchun buyurtmachi kelmaganida yoki boshqacha tarzda bo'yin tovlaganida pudratchi Fuqarolik kodeksining 664-moddasi birinchi qismida ko'rsatilgan holda ish natijasini sotish o'rniga uni ushlab turish va keltirilgan zararni buyurtmachidan undirib olish huquqidan foydalanishga haqli. Ish faqat buyurtmachining materialidan bajarilgan bo'lsagina bu qoida tatbiq etiladi, agar ish pudratchi materialidan bajarilganida uni qabul qilib olish uchun buyurtmachi kelmaganida yoki boshqacha tarzda bo'yin tovlaganida faqat kelgan zararni undirib olishga haqli bo'ladi. Maishiy pudrat shartnomasi bo'yicha ish tegishli darajada yoki umuman bajarilmagan taqdirda buyurtmachi Fuqarolik kodeksining 434—436-moddalariga muvofiq sotib oluvchiga berilgan huquqlardan foydalanishi mumkin. Agar, ish sifatsiz bajarilgan bo'lsa, buyurtmachi ishni o'xshash materialdan sifatli qilib qaytadan bajarib berishni talab qilishi yoki kamchiliklarni tekinga bartaraf etishni talab qilish, yoxud bahosini mutanosib ravishda kamaytirish shartnomani bekor qilib, yetkazilgan zararni qoplashni talab qilishga haqli. Agar, shartnoma bajarilmagan bo'lsa, buyurtmachi undan neustoyka va shartnomani bajarmaganligi sababli yetkazilgan zararni undirib olishga haqli.

Bank xizmati shartnomasi.

Auditorlik xizmati ko'rsatish shartnomasi

O'zbekiston Respublikasining «Bank va banklar faoliyati to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq mamlakatimizdagi davlat va tijorat banklari bank tizimini tashkil etadi. Har bir bankning funksiyasi ularning o'z ustavlari bilan belgilanadi va shu bilan birga, tijorat banklarining faoliyati ularga Markaziy bank tomonidan iqtisodiy me'yorlar o'rnatish va ularning bajarilishini nazorat qilish yo'li bilan tartibga solinadi.

Bank xizmati bo'yicha pul mablag'larini bankda saqlashga majbur bo'lgan tadbirkorlar bank muassasalari bilan hisob-kitob shartnomasini tuzadilar. Hisob-kitob shartnomasi ishtirokchilari bir

tomondan, bank va ikkinchi tomondan, xo‘jalik hisobi asosida ishlaydigan tadbirkorliklar bo‘ladi.

Bank — tijorat tashkiloti bo‘lib, bank faoliyati deb hisoblanadigan quyidagi faoliyat turlari majmuyini amalga oshiradigan yuridik shaxsdir: yuridik va jismoniy shaxslardan omonatlar qabul qilish hamda qabul qilingan mablag‘lardan tavakkal qilib kredit berish yoki investitsiyalash uchun foydalanish, to‘lovlarni amalga oshirish.

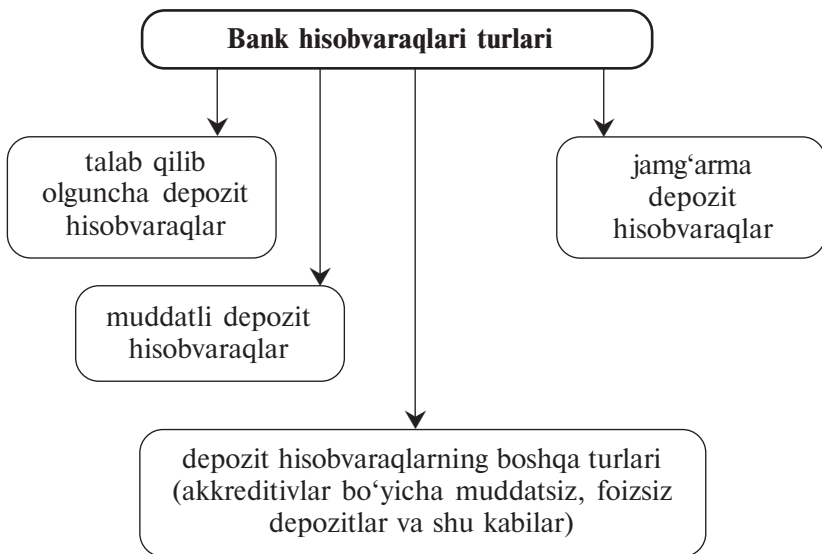
Mijozlar — yuridik yoki jismoniy shaxslar, shuningdek, ularning hisobvaraqlar ochish va yuritish, hisob-kitob, kredit hamda kassa operatsiyalarini bajarish va omonatlar qo‘yish borasidagi bank xizmatlaridan foydalanadigan qonuniy vakillari.

Rezidentlar — O‘zbekiston Respublikasida doimiy turar joyiga ega bo‘lgan, shu jumladan, vaqtincha O‘zbekiston Respublikasidan tashqarida yashayotgan jismoniy shaxslar, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida joylashgan bo‘lib, O‘zbekiston Respublikasi qonunlariga muvofiq tuzilgan va ro‘yxatdan o‘tgan yuridik shaxslar, shu jumladan, chet el investitsiyasi ishtirokidagi korxonalar hamda O‘zbekiston Respublikasining immunitetiga va diplomatik imtiyozlariga ega bo‘lgan xorijdagi diplomatik, savdo va boshqa rasmiy vakolatxonalar, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi korxonasi va tashkilotlarining chet eldagi xo‘jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shug‘ullanmaydigan o‘zga vakolatxonalarini kiradi.

Norezidentlar — xorijda muqim turar joyi bo‘lgan, shu jumladan, vaqtincha O‘zbekiston Respublikasida yashayotgan jismoniy shaxslar, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasida joylashgan bo‘lib, immunitet va diplomatik imtiyozlardan foydalanadigan chet el diplomatik, savdo hamda boshqa rasmiy vakolatxonalarini, xalqaro tashkilotlar va ularning filiallari, shuningdek, xo‘jalik yoki boshqa tijorat faoliyati bilan shug‘ullanmaydigan o‘zga tashkilot va firmalarning vakolatxonalarini.

Bank hisobvarag‘i — bank hisobvarag‘i shartnomasini tuzish orqali bank mijoz (hisobvaraqa egasi) hisobvarag‘iga kelib tushgan pul mablag‘larini qabul qilish va kiritib qo‘yish, mijozning hisobvarag‘idagi tegishli mablag‘larni o‘tkazish va berish hamda hisobvaraqa bo‘yicha boshqa operatsiyalarni amalga oshirish to‘g‘risidagi farmoyishlarni bajarish vazifasini o‘z zimmasiga olishi natijasida bank bilan mijoz o‘rtasida vujudga keladigan munosabatlardir.

Bank hisobvarag‘i shartnomasi bo‘yicha bir taraf — bank yoki boshqa kredit muassasasi (bundan buyon matnda — bank) ikkinchi tarafning — mijozning (hisobvara q egasining) hisobvarag‘iga tushayotgan pul mablag‘larini qabul qilish va kiritib qo‘yish, mijozning hisobvara qdan tegishli summalarini o‘tkazish va to‘lash hamda hisobvara q bo‘yicha boshqa operatsiyalarni amalga oshirish haqidagi farmoyishlarini bajarish majburiyatini oladi.

Yuridik va jismoniy shaxslar o‘zlariga hisob-kitob va kassa xizmatlarini ko‘rsatish uchun banklarni mustaqil ravishda tanlaydilar hamda bir yoki bir necha banklarda milliy va xorijiy valutadagi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar hamda depozit hisobvaraqlarning boshqa turlarini ochish huquqiga egalar.

Mijoz tomonidan har qanday hisobvara q ochilayotganda bank hisobvarag‘iga xizmat ko‘rsatish shartnomasi tuziladi.

Bank hisobvarag‘i shartnomasi bo‘yicha yuzaga keladigan munosabatlar Fuqarolik kodeksi va boshqa qonunchilik hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektning birinchi marta milliy valutada ochgan talab qilib olinguncha depozit hisobvarag‘i uning asosiy hisobvarag‘i hisoblanadi.

Mijozlar qonunchilik asosida bir yoki bir necha banklarda ikkilamchi talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlari ochishlari mumkin.

Budjet muassasalariga hisobvaraqlar respublika yoki mahalliy budjetlar hisobidan ajratiladigan mablagʻlarni kirim qilish va shu mablagʻlardan foydalanish uchun ochiladi. Bundan tashqari, budjetdan tashqari mablagʻlar uchun talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochilishi mumkin. Budjet tashkilotlariga jamgʻarma va muddatli hisobvaraqlar faqat budjetdan tashqari mablagʻlarni saqlash uchun ochiladi.

Respublika va mahalliy budjetlar hisobidan mablagʻlar ajratiladigan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga har bir budjet boʻyicha alohida hisobvaraqlar ochiladi.

Hisobvaraqlarning egalari hisobvaraq ochish uchun taqdim qilingan hujjatlarning haqiqiyliigi boʻyicha javobgardirlar.

Tadbirkorlik subyektlari uchun, banklarda ochiladigan hisobvaraqlar uchun toʻlov miqdori eng kam oylik ish haqining bir karrasidan oshmasligi lozim.

Xoʻjalik yurituvchi subyektlarga hisobvaraqlar ochilgandan keyin, banklar keyingi ish kunidan kechiktirmay, hisobvaraqlar ochilganligi toʻgʻrisida tegishli soliq organiga yozma ravishda xabar berishlari shart.

Mijozlarning (tadbirkorlik faoliyati bilan shugʻullanmaydigan jismoniy shaxslardan tashqari) hisobvaraq ochish uchun asos boʻlgan hujjatlari, bank hisobvaragʻiga xizmat koʻrsatish shartnomasi, shuningdek, unga qilingan oʻzgartirishlar, mijozning manzili oʻzgarganligi toʻgʻrisidagi bankka bergan xati va nomi oʻzgarganligini tasdiqlovchi hujjatning nusxasi mijozning alohida jildi (yuridik yigʻmajildi)da saqlanadi.

Yuqoridagilardan tashqari tadbirkorlik subyektlari (yuridik shaxsni tashkil etgan holda va tashkil etmagan holda faoliyat koʻrsatadigan) tomonidan milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochishlari mumkin, buning uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

- a) hisobvaraq ochish toʻgʻrisida ariza;
- b) davlat roʻyxatidan oʻtganligi toʻgʻrisidagi guvohnomaning nusxasi;
- d) imzolar namunalari va muhr izi qoʻyilgan varaqcha.

Tadbirkorlik subyektini boʻlmagan rezident yuridik shaxslar esa, jumladan, budget tashkilotlari tomonidan milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish uchun bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinadi:

- a) hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisida ariza;
- b) soliq organlari tomonidan soliq toʻlovchining identifikatsiya raqami berilganligi toʻgʻrisidagi guvohnomaning nusxasi;
- d) imzolar namunalari va muhr izi qoʻyilgan varaqlar.

Yuridik shaxsning tarkibiy boʻlinmalari (vakolatxonalari, filiallari)ga talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ushbu yuridik shaxsning iltimosnomasi boʻyicha (iltimosnomada yuridik shaxsning soliq toʻlovchining identifikatsiya raqami koʻrsatiladi) hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisida ariza hamda imzolar namunalari va muhr izi qoʻyilgan varaqlar taqdim etilganda ochiladi.

Oʻz faoliyatini yuridik shaxs tashkil etgan holda amalga oshirmoqchi boʻlgan xoʻjalik yurituvchi subyektlarga ustav kapitalini shakllantirish uchun davlat roʻyxatidan oʻtganlariga qadar taʼsischilar (ishtirokchilar)ning dastlabki badallarini kiritish uchun milliy valuta yoki xorijiy valutada vaqtinchalik (mablagʻ yigʻish uchun) talab qilib olinguncha hisobvaraqlar ochilishi mumkin.

Vaqtinchalik hisobvaraqlar ochish uchun vakolatli shaxs bankka taʼsischi (ishtirokchi)lar nomidan ixtiyoriy shaklda hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisida ariza taqdim qiladi.

Norezident shaxslarga (jismoniy shaxslar bundan mustasno) milliy valutada talab qilib olinguncha depozit hisobvaraqlar ochish bankka quyidagi hujjatlar taqdim qilinishi bilan amalga oshiriladi:

- a) hisobvaraqlar ochish toʻgʻrisida ariza;
- b) agar qonunchilikda boshqacha tartib nazarda tutilgan boʻlmasa, soliq organlari tomonidan soliq toʻlovchining identifikatsiya raqami berilganligi toʻgʻrisidagi guvohnomaning nusxasi;
- d) imzolar namunalari va muhr izi qoʻyilgan varaqlar.

Hisobvaraqlar boʻyicha operatsiyalar faqat hisobvaraqlar egasining farmoyishiga koʻra yoki hisobvaraqlardagi pul mablagʻlari surishtiruvchi, tergovchi qarori boʻyicha yoxud sud ajrimiga koʻra xatlanganda, shuningdek, qonunda koʻzda tutilgan boshqa hollarda toʻxtatib qoʻyilishi mumkin. Bunday holda pul mablagʻlari faqat qaror yoki ajrimda koʻrsatilgan summaga xatlanadi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektning asosiy hisobvarag‘i yopilayotganda oldindan u bilan bog‘liq bo‘lgan barcha hisobvaraqlar yopiladi. Bir vaqtning o‘zida hisobvaraqlarni yopish mo‘ljallanayotgani to‘g‘risida soliq va bojxona organlariga xabar beriladi, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektning budjet oldidagi qarzlari to‘g‘risida ma‘lumot so‘raladi. Bankka xo‘jalik yurituvchi subyektning budjet oldida majburiyatlari yo‘qligi to‘g‘risidagi xabarnoma (ma‘lumot-noma) taqdim qilingandan keyin mijozning chek daftarchasi foydalanilgan cheklarning milklari bilan qaytarilgani va foydalanilmagan cheklar raqamlari ko‘rsatilgan arizasiga asosan hisobvaraqlarni yopish kunida qoldiq tasdiqlangan holda hisobvaraqlar yopiladi.

Bank hisobvarag‘i shartnomasi hisobvaraqlar egasining arizasiga yoki bankning talabiga ko‘ra bekor qilinadi.

Bankning talabiga ko‘ra bank hisobvarag‘i shartnomasi sud orqali quyidagi hollarda bekor qilinishi mumkin:

mijozning hisobvarag‘ida saqlanayotgan pul mablag‘lari summasi bank qoidalarida yoki shartnomada ko‘zda tutilgan eng kam miqdordan oz bo‘lsa, agar bunday summa bank tomonidan bu haqda mijozni ogohlantirgan kundan boshlab bir oyda tiklanmasa;

bank hisobvarag‘i shartnomasida boshqa muddat nazarda tutilgan bo‘lmasa, ushbu hisobvaraqlar bo‘yicha olti oy davomida operatsiyalar amalga oshirilmagan bo‘lsa.

Hisobvaraqlardagi pul mablag‘larining qoldig‘i mijozning tegishli yozma arizasi olingandan keyin kechi bilan yetti kun ichida mijozga beriladi yoki uning ko‘rsatmasiga muvofiq boshqa hisobvaraqlarga o‘tkaziladi.

Bank hisobvarag‘i shartnomasining bekor qilinishi mijozning hisobvarag‘ini yopish uchun asos bo‘ladi.

Korxonalar olti oy mobaynida (savdo va savdo-vositachilik — uch oy mobaynida) bank hisobvaraqlari bo‘yicha pul operatsiyalarini o‘tkazish bilan moliya-xo‘jalik faoliyatini amalga oshirmagan hollarda, dehqon va fermer xo‘jaliklari bundan mustasno, banklar korxonalarining hisobvaraqlarini yopishlari va hisobvaraqlar yopilgan sanadan boshlab uch ish kuni mobaynida u hisobga qo‘yilgan joydagi soliq xizmati organiga axborot berishlari lozim.

Tijorat banklarining vakillik hisobvaraqlari 1999-yil 11-fevralda 626-son bilan ro'yxatga olingan Banklarni tugatish tartibi to'g'risidagi nizomga asosan yopiladi.

Omonat saqlash shartnomasi bo'yicha bir taraf (omonat saqlovchi) unga ikkinchi taraf (yuk topshiruvchi) bergan ashyoni saqlash va bu ashyoni to'la holda qaytarish majburiyatini oladi.

Omonat saqlashni o'z kasb faoliyatining maqsadlaridan biri sifatida amalga oshiradigan tashkilot (professional omonat saqlovchi) omonat saqlash shartnomasida saqlovchining yuk topshiruvchidan ashyoni shartnomada nazarda tutilgan muddatda saqlashga qabul qilish majburiyati ko'zda tutilishi mumkin.

Omonat saqlashni tadbirkorlik yoki boshqa professional faoliyat sifatida amalga oshiradigan omonat saqlovchi omonat saqlash shartnomasi bo'yicha o'z zimmasiga yuk topshiruvchining ashyolarini saqlashga qabul qilish va yuk topshiruvchi bergan narsalarni ushbu moddada nazarda tutilgan qoidalarga muvofiq saqlash majburiyatini olishi mumkin.

Omonat saqlash shartnomasi bo'yicha ashyoni saqlashga qabul qilish majburiyatini olgan omonat saqlovchi bu ashyoni saqlash uchun o'ziga berishni talab qilishga haqli emas. Biroq, ashyoni omonat saqlash shartnomasida nazarda tutilgan muddatda saqlashga topshirmagan yuk topshiruvchi, agar qonunda yoki shartnomada boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyoni saqlashga topshirmaganligi munosabati bilan yetkazilgan zarar uchun omonat saqlovchi oldida javobgar bo'ladi.

Agar, omonat saqlash shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, ashyo shartnomada kelishilgan muddatda saqlashga topshirilmagan hollarda, bordi-yu bu muddat belgilanmagan bo'lsa, shartnoma tuzilgan kundan boshlab uch oy o'tganidan keyin omonat saqlovchi ashyoni saqlashga qabul qilish majburiyatidan ozod etiladi.

Auditorlik xizmati. Bu xizmat tadbirkorlikning bir turi hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasining «Auditorlik faoliyati to'g'risida»gi Qonunining 1-moddasida audit tushunchasi berilgan. Unda belgilanishicha, audit muayyan vakolatlar berilgan shaxslar auditorlar (auditorlik firmalari) tomonidan xo'jalik yuritayotgan subyektlar moliyaviy hisobotlarining to'g'riligini, ular amalga

oshirgan moliyaviy va xo‘jalik operatsiyalari O‘zbekiston Respublikasining qonunlari hamda boshqa me‘yoriy hujjatlariga qay darajada muvofiqligini, shuningdek, mukammalligi va asosligini, buxgalteriya hisob-kitobi va boshqa moliyaviy hisobot yuritishga doir talablarga qay darajada monandligini tekshirish maqsadida o‘tkaziladigan moliya hujjatlarining ekspertizasi va tahlilidir. Audit, shuningdek, konsaltingni — mijoz bilan shartnoma asosida xizmatlar ko‘rsatishni o‘z ichiga oladi.

Auditor — belgilangan tartibda auditorlik faoliyati bilan shug‘ullanish huquqini olgan va auditorlarning kasb ro‘yxatiga kiritilgan mutaxassisdir.

Auditorlik xizmati auditorlik firmasi tomonidan olib boriladi. Auditorlik firmasi — yuridik yoki jismoniy shaxs tomonidan tuzilgan, belgilangan tartibda ro‘yxatdan o‘tkazilgan ustavga ko‘ra faoliyat sohasi auditorlik xizmatlari ko‘rsatishdan iborat bo‘lgan korxonalar.

Auditorlik firmalari kichik korxonalar, mas‘uliyati cheklangan jamiyatlar va boshqa tashkiliy-huquqiy shakldagi korxonalar tarzida tuzilishi mumkin.

Auditorlar va auditorlik firmalari davlat ro‘yxatidan o‘tib, litsenziya olganlaridan keyin o‘z faoliyatlarini boshlaydilar.

Ma‘lumki, iqtisodiyotning bozor munosabatlari tomon yuz tutishi moliyaviy nazoratning mohiyati, maqsadi va vazifalarini tubdan qayta ko‘rib chiqish zaruriyatini tug‘diradi. Moliyaviy nazoratning muqaddam davlat tomonidan tashkil etilgan taftish tizimi mulkchilikning turli shakllariga asoslanib tuzilgan yangi korxonalarining ehtiyojlarini qondira olmay qolgan edi. Nodavlat korxonalarining tashkil topishi va ularning manfaatlari ham audit xizmatining tashkil etilishi, shuningdek, yuzaga kelgan yangi iqtisodiy sharoitda paydo bo‘lgan muammolarni yechish borasida amaliy yordam ko‘rsatuvchi hamda faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalarda qonunchilik buzilishining oldini oluvchi audit xizmati ko‘rsatuvchi tashkilotning bo‘lishini taqozo etgan edi.

Korxonalarining faoliyatiga yordam beruvchi audit xizmati taftishdan farq qiladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Taftish o‘tkazishdan asosiy maqsad korxonalaridagi o‘g‘rilik, ko‘zbo‘yamachilik va boshqa kamchiliklarni topish va uning asosida

aybdorni javobgarlikka tortishdir. Auditorlik tekshiruvining asosiy maqsadi esa, mijoz korxonada moliyaviy hisobotini buxgalteriya hisoboti bo'yicha amaldagi nizom, andoza va ko'rsatmalarga mos kelishi nuqtayi nazaridan baholash, bu borada unga amaliy yordam ko'rsatish va mijoz bilan o'zaro manfaatdorlik asosida hamkorlik qilishdan iborat.

2. Taftish oldiga qo'yilgan vazifa korxonada faoliyatlarining saqlanishini ta'minlash, qonunbuzarlarni va xizmat vazifasini suiiste'mol qilish hollarining oldini olishdir. Audit amalga oshiradigan vazifa esa, mijoz korxonaning moliyaviy holatini yaxshilash, uning ta'sir doirasini kuchaytirish, raqobatga bardoshlilik darajasini oshirish, firma daromadining rivojlanish istiqbollarini belgilash bo'yicha maslahatlar berishdan iborat.

3. Taftish boshqaruvining bo'ysunuvchi, itoat etishi bo'yicha amalga oshirilgan tekshiruv bo'lib, asosan, yuqori tashkilotlar va javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'lgan muassasalar ehtiyojini qondirish maqsadida amalga oshiriladi. Audit esa ufqiy yo'nalish bo'yicha tashkil etilgan tekshiruv bo'lib, mijoz firma va u bilan shartnoma asosida bog'liq bo'lgan banklar, soliq mahkamalari, sug'urta kompaniyalari kabi hamkorlar va hissadorlar manfaatini ko'zlab amalga oshiriladi.

4. Taftish o'tkazuvchi shaxs, asosan, taftish idorasining xodimi hisoblanadi va uning xulosasi ko'pchilik hollarda rahbarning irodasiga bog'liq bo'ladi. Audit esa, mustaqil ekspert maqomiga ega bo'lib, tekshiruv bo'yicha mustaqil xulosa beradi.

5. Taftish yuqori tashkilotlar va javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'lgan muassasalar tomonidan, asosan, majburiy tarzda tashkil qilinadi. Audit esa asosan korxonaning o'z xohishlariga ko'ra, ularning murojaati asosida amalga oshiriladi.

6. Taftishning xarajatlari asosan tekshiruvni tayinlagan yuqori tashkilotlar tomonidan qoplangan, auditorlik tekshiruvining xarajatlari shartnomaga muvofiq tekshiruv o'tkazilayotgan firma hisobidan qoplanadi.

7. Taftish natijalarini tekshiruv belgilangan tashkilotlarga katta miqdorda davlat mulkini talon-taroj qilinganda yoki qonundan chetga chiqishlar aniqlanganda, tergov va sud muassasalariga taqdim qilishi mumkin. Auditorlik tekshiruv natijalari esa, agar u javobgarlikka tortish huquqiga ega bo'lgan tashkilotlar tomonidan maxsus tayinlanmagan bo'lsa, ishga yollagan firma rahbariyatiga

beriladi va zaruriyatga ko‘ra, uning asosiy holatlari hissadorlar yig‘ilishiga taqdim etilishi mumkin. Bu ma’lumotlar boshqa tashkilotlarga firma rahbariyatining ruxsati bilangina beriladi. Boshqa hollarda mustaqil auditor firmasi tomonidan sir saqlanadi.

Agar auditorlik tekshiruv natijalari asosida berilgan ko‘rsatmalardan tekshiruv o‘tkazilgan korxonalar zarar ko‘rsa, shu zararni mijoz auditor yoki auditorlik firmasidan qonunda ko‘rsatilgan tartibda undirib olish huquqiga ega.

8. Faoliyat xususiyatiga ko‘ra taftish yuqori tashkilotlar tomonidan berilgan buyruq yoki ko‘rsatmalarni bajarish bilan bog‘liq jarayondir. Audit esa tadbirkorlik faoliyati. Auditor korxonaning moliyaviy hisobotini tekshirish bilan cheklanib qolmay, balki mijozga haq evaziga moliya, buxgalteriya hisoboti, valuta muomalalarini yuritish, bank ishi, sug‘urta kompaniyalari faoliyati, tashqi bozorga chiqish singari faoliyat yo‘nalishlari bo‘yicha maslahatlar berish bilan ham shug‘ullanadi.

Taftish va auditorlik faoliyati, shuningdek, tekshiruv natijalarini rasmiylashtirish tartibiga ko‘ra farqlanadi. Masalan, taftish o‘tkazish natijalari dalolatnoma holida rasmiylashtiriladi va u korxonalar faoliyatida qonunchilikka rioya qilish holati to‘g‘risida xulosa chiqarish va aybdorlarni jazolash maqsadida yuqori tashkilotlar yoki tekshiruvni tayinlagan idoralarga taqdim etadi. Uning ma’lumotlari aksariyat hollarda keng xalq ommasiga e‘lon qilinmaydi. Auditorlik tekshiruv natijalari esa, auditor hisoboti va xulosasi holida rasmiylashtiriladi. Auditor xulosasi muhim hujjat bo‘lib, u mijoz tomonidan moliyaviy hisobotlar bilan birga matbuotda e‘lon qilinishi mumkin. Bu esa u bilan hamkorlik qilayotgan va qilmoqchi bo‘lgan yuridik hamda jismoniy shaxslarning e‘tiborini o‘ziga jalb qilish uchun qulay imkoniyat yaratadi.

Demak, audit xizmati taftish o‘tkazishning o‘rnini egallamaydi. Chunki, moliyaviy taftish o‘tkazish ham o‘z ahamiyatiga ega. Ammo, auditorlik xizmati hozirgi bozor iqtisodi munosabatlariga o‘tishda muhim bo‘lib, xo‘jalik subyektlari bo‘lgan korxonalar, tashkilotlarga xo‘jalik, tadbirkorlik faoliyatini qonunga muvofiq tarzda yurgizishda nihoyatda katta yordam ko‘rsatmoqda. Demak, moliyaviy taftish ham, auditorlik xizmati ham tadbirkorlarning xo‘jalik va moliyaviy faoliyatini to‘g‘ri yurgizishda muhim o‘ringa ega.

Auditorlik xizmati taraflar tomonidan tuzilgan shartnomaga asosan olib boriladi. Mazkur shartnomaga muvofiq har ikki tomonda ham huquq va burch paydo bo‘ladi. Agar, ular auditorlik xizmati ko‘rsatish shartnomasini buzsa, shartnomada belgilanganidek hamda «Auditorlik faoliyati to‘g‘risida»gi Qonunning 12-moddasida ko‘rsatilgan tartibda mulkiy, ma‘muriy yoki intizomiy javobgarlikka tortiladi.

Taraflardan biri shartlashilgan muddatda tadbirkorlik faoliyati sohasida tovarlarni berish, ishlarni bajarish yoki xizmatlar ko‘rsatish majburiyatini oladigan, ikkinchi taraf esa tovarlarni, ishlarni, xizmatlarni qabul qilib olish va ularning haqini to‘lash majburiyatini oladigan kelishuv xo‘jalik shartnomasi deyiladi.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tganimiz kabi, tadbirkorlik faoliyati sohasidagi shartnomaviy munosabatlarning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- xo‘jalik shartnomalarini tuzishning erkinligi;
- taraflarning o‘zaro manfaatdorligi;
- shartnoma intizomiga rioya etish;
- taraflarning o‘zaro mulkiy javobgarligi.

? *Nazorat savollari*

1. Tadbirkorlik faoliyatida xizmat ko‘rsatish deb nimaga aytiladi?
2. Xizmat ko‘rsatishning qanday turlari mavjud?

***X bob.* RAQOBAT**

Raqobat tushunchasi va uning huquqiy tartibga solinishi. Insofli raqobat va insofsiz raqobat tushunchasi, shakllari. Iste'molchilar huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish. Raqobat va reklama.

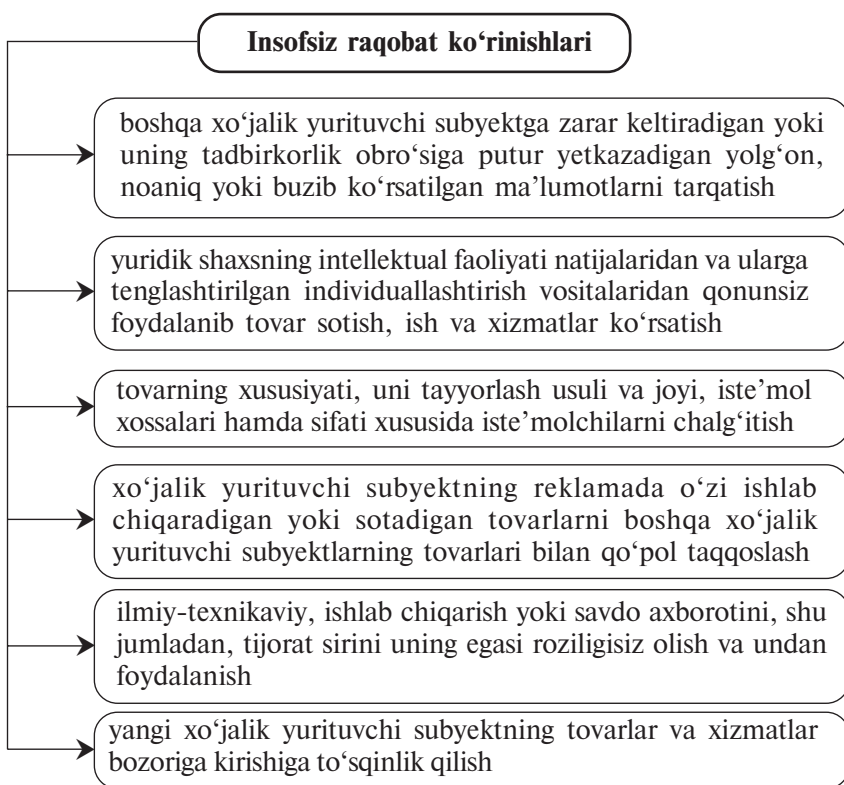
Raqobat tushunchasi va uning huquqiy tartibga solinishi hamda insofli raqobat va insofsiz raqobat tushunchasi

Tadbirkorlik faoliyatini raqobatsiz tasavvur etib bo'lmaydi. Shuning uchun ham u iqtisodiyotni rivojlantiruvchi asosiy omillardan bo'lib hisoblanadi. Raqobat inson faoliyatining deyarli barcha turlarida uchraydi. Raqobatda raqobatlashayotgan taraflar yagona maqsad uchun o'zaro musobaqalashadi. Bunda xo'jalik yurituvchi subyektlar tovar (ish, xizmat)larni ishlab chiqarish va sotishda bir-biridan yaxshi sharoitlarni yaratib, mumkin qadar ko'proq foyda olishga intiladi. Raqobat muhiti mavjud bo'lgan iqtisodiyotda xo'jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati erkin bo'ladi, ya'ni istalgan tovar (ish, xizmat)lar bozorida faoliyat ko'rsatishlari va ulardan o'z xohishlari bo'yicha chiqib ketishlari mumkin. Raqobat rivojlangan sari odamlarning turmush darajasi yaxshilanib boradi. Raqobatning yo'q qilinishi esa iqtisodiyotni inqirozga hamda odamlarning turmush darajasi tushib ketishiga olib keladi. Chunki, faqatgina raqobat vositasida narxi arzon va sifati yuqori bo'lgan tovar(ish,xizmat)lar ishlab chiqariladi hamda realizatsiya qilinadi.

Raqobat — *bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning o'zaro musobaqalashuvi bo'lib, bunda ular o'zlarining mustaqil harakatlari bilan bozorda tovarlar aylanishining umumiy shart-sharoitlariga bir tomonlama ta'sir etish imkoniyatiga ega bo'lmaydilar.* Iqtisodiyotda raqobatni ta'minlash bilan bog'liq huquqiy munosabatlar O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 27-dekabrda «Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida»gi Qonuni bilan tartibga solinadi. Raqobat sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar tovar bozoriga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning

kirib kelishiga to‘sqinlik ko‘rsatishmaydi. Agarda, xo‘jalik yurituvchi subyekt tomonidan tovar bozoriga boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektning kirib kelishiga to‘sqinlik qilinsa mazkur bozorda insofsiz raqobat yoki monopolistik faoliyat mavjud bo‘ladi. Aynan insofsiz raqobat va monopolistik faoliyat raqobatga zid faoliyatlar bo‘lib hisoblanadi.

Insofsiz raqobat — bu xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo‘lga kiritib, tovar bozorida tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta’sir ko‘rsatish maqsadida tovar(ish, xizmat) larni ishlab chiqarish va sotishda qonun hujjatlariga va ish muomalasi odatlariga zid bo‘lgan, musobaqalashuvni istisno etadigan harakatlarni amalga oshirish.

Demak, insofli raqobatda xo‘jalik yurituvchi subyekt axloq-odob, ish muomalasi odatlari hamda qonun hujjatlari normalariga rioya qilgan holda faoliyat yuritadi. Bunda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-

sharoitlariga ta'sir etish imkoniyati musobaqalashayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlarning soni ko'p bo'lganligi tufayli obyektiv ravishda mumkin bo'lmay qoladi.

Raqobat sharoitida xo'jalik yurituvchi subyektlar qanchalik harakat qilmasin ular bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta'sir eta olmaydi, chunki raqobat uzluksiz kechadigan jarayon bo'lib hisoblanadi. Xo'jalik yurituvchi subyekt raqobatda yengib chiqib, ustun mavqega ega bo'lganda ham, uning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta'sir etishi antimonopol qonun hujjatlari bilan taqiqlab qo'yilgan. Ushbu qonun hujjatlariga rioya etmaslik xo'jalik yurituvchi subyektning moliyaviy, ma'muriy yoki jinoiy javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi.

Shunday qilib, insofli raqobatda xo'jalik yurituvchi subyektning bozorda tovarlar muomalasining umumiy shart-sharoitlariga ta'sir etish imkoniyatlari ham obyektiv (raqobatchilarning ko'pligi), ham subyektiv (ta'sir etishning qonun hujjatlari bilan taqiqlanganligi) sabablarga ko'ra cheklangan bo'ladi.

Insosiz raqobat quyidagi ikki maqsadni ko'zlab amalga oshirilishi mumkin:

birinchisi, xo'jalik yurituvchi subyekt bozorda o'zaro teng shart-sharoitlarda raqobatlashish imkoniyatiga ega bo'lmaydi va bozordan chiqib ketmaslik uchun insosiz raqobatni amalga oshiradi (masalan, iste'molchilarni chalg'itib o'z tovarini ularga o'tkazadi);

ikkinchisi, xo'jalik yurituvchi subyekt garchand raqobatbardosh bo'lsa-da, u ko'proq foyda olish maqsadida insosiz raqobatni amalga oshiradi (masalan, yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarning tovar bozoriga kirib kelishlariga to'sqinlik qiladi). Demak, insosiz raqobat bir tomondan, raqobatbardosh bo'lmagan xo'jalik yurituvchi subyektlarni tovar (ish, xizmat)lar bozorida o'zlarini saqlab qolishlarining noqonuniy vositasi bo'lsa, ikkinchi tomondan, monopolistik faoliyatni keltirib chiqaruvchi noqonuniy raqobatning bir ko'rinishidir.

Iste'molchilarning huquq va manfaatlarini insosiz raqobatdan himoya qilish

Insosiz raqobat nafaqat xo'jalik yurituvchi subyektlarning, balki iste'molchilarning ham huquq va manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Insosiz raqobatni amalga oshirish shakllaridan kelib

chiqqan holda iste'molchilarning huquq va manfaatlariga bevosita hamda bilvosita zarar yetkazilishi mumkinligini anglash mumkin.

Bevosita deyilishiga sabab, bunda insofsiz raqobatchi o'zining noqonuniy harakatlari bilan to'g'ridan to'g'ri iste'molchining huquq va manfaatlariga zarar yetkazadi. Masalan, u boshqa xo'jalik yurituvchi subyektning individuallashtirish vositalari (tovar belgilari)dan noqonuniy foydalanib, o'zining tovarlarini sotadi. Natijada iste'molchi aldanadi, chunki tovardagi belgi obro'li xo'jalik yurituvchi subyektning bo'lgani bilan, tovarning sifati tegishli darajada bo'lmasligi mumkin. Bundan tashqari, tovarning xususiyati, uni tayyorlash usuli va joyi, iste'mol xossalari hamda sifati xususida iste'molchilarni chalg'itish ham ular huquqlarining to'g'ridan to'g'ri buzilishiga olib keladi.

Bilvosita deyilishiga sabab shuki, bunda iste'molchining huquq va manfaatlariga zarar yetkazish to'g'ridan to'g'ri emas, balki insofsiz raqobatchi tomonidan boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquq va manfaatlariga zarar yetkazish orqali amalga oshiriladi. Masalan, insofsiz raqobatchi boshqa xo'jalik yurituvchi subyektga zarar keltiradigan yoki uning tadbirkorlik obro'siga putur yetkazadigan yolg'on ma'lumotlarni tarqatib, yoxud yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarning tovarlar va xizmatlar bozoriga kirishlariga to'sqinlik qilib, raqobatni sustlashtiradi. Natijada bozorda narxi arzon va sifati yaxshi tovarlar kamayib ketadi. Ushbu hol esa iste'molchilarning manfaatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmay qolmaydi.

Raqobat hamda monopolistik faoliyatni cheklash bilan bog'liq munosabatlarda iste'molchilarning doirasi keng bo'lib, ularni quyidagi ikki guruhga ajratish mumkin:

birinchisi, fuqarolar, ya'ni jismoniy shaxslar;

ikkinchisi, yakka tartibdagi tadbirkorlar hamda yuridik shaxslar.

Iste'molchilarning ikki guruhga ajratilishining sababi, ularning huquq va manfaatlari turli qonunlar bilan himoyalanganidadir. Masalan, fuqarolarni iste'molchi sifatida huquq va manfaatlarini himoya qilish bilan bog'liq munosabatlar, asosan, O'zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-apreldagi «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni¹ bilan tartibga soli-

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1996. 5—6-son, 59-modda.

nadi. Mazkur qonun insofsiz raqobatda ham iste'molchilarning huquqlari himoya etilishini belgilab qo'ygan. Masalan, ushbu qonunga muvofiq iste'molchining asosiy huquqlaridan biri tovar (ish, xizmat) haqida, shuningdek, ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) haqida to'g'ri va to'liq ma'lumot olishdir. Ishlab chiqaruvchi (sotuvchi) esa, o'z navbatida, iste'molchiga o'zi realizatsiya qilayotgan tovar (ish, xizmat)lar haqida o'z vaqtida zarur, to'g'ri va tushunarli ma'lumot berishi shart.

Tovar (ish, xizmat) haqida noto'g'ri yoki yetarli darajada to'liq bo'lmagan ma'lumotning berilishi zarur iste'mol xossalariga ega bo'lmagan tovar (ish, xizmat) sotib olinishiga sabab bo'lsa, iste'molchi shartnomani bekor qilishga va o'ziga yetkazilgan zararining to'la miqdorda qoplanishini talab qilishga haqli. Monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshiruvchi organga esa iste'molchilarning huquqlarini buzayotgan kamchiliklarni bartaraf etish to'g'risida ishlab chiqaruvchilarga (sotuvchilarga) ko'rsatmalar yo'llash vakolati berilgan. Agarda, ishlab chiqaruvchilar (sotuvchilar) mazkur ko'rsatmalarni bajarishdan bo'yin tovlashsa yoki o'z vaqtida bajarishmasa ushbu organ tomonidan jarimaga tortilishlari mumkin. Monopoliyaga qarshi faoliyatni amalga oshiruvchi organ iste'molchilarning huquqlarini himoya qilib, sudga murojaat etish huquqiga ham ega. Iste'molchi sifatida xo'jalik yurituvchi subyektlar (yakka tartibdagi tadbirkorlar va yuridik shaxslar)ning huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi hamda «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi Qonuni bilan amalga oshiriladi.

Raqobat va reklama

Bozor munosabatlari sharoitida raqobatni reklamasiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ma'lumki, raqobat xo'jalik yurituvchi subyektlarning muayyan foydani qo'lga kiritish uchun tovar (ish, xizmat)larni ko'proq ishlab chiqarish va sotish bo'yicha o'zaro musobaqalashuvidir.

Reklama esa foyda olish maqsadida xo'jalik yurituvchi subyektlar, ularning tovar (ish, xizmat)lari, tovar (ish, xizmat) belgilari hamda tovarlarni ishlab chiqarish texnologiyalari to'g'risida tarqatiladigan maxsus axborotdir.

Xo‘jalik yurituvchi subyekt qanchalik sifatli va narxi arzon tovar ishlab chiqarmasin, u reklamaning yordamisiz raqobatlasha olmaydi. Chunki, iste‘molchi faqatgina reklama orqaligina xo‘jalik yurituvchi subyekt hamda uning tovari (ishi, xizmati) haqida to‘liq ma‘lumotga ega bo‘ladi. Xo‘jalik yurituvchi subyekt aynan reklama orqali o‘zining imkoniyatlarini iste‘molchiga namoyish eta oladi. Reklama xo‘jalik yurituvchi subyektga raqobatlashish vositasi sifatida xizmat qiladi, desa ham bo‘ladi. Shuning uchun ham iqtisodiyoti rivojlangan mamlakatlarda reklamadan keng foydalaniladi. Masalan, reklama uchun sarflanadigan xarajatlar Italiyada yalpi milliy mahsulotning 0,6% ini tashkil etsa, AQSHda 2,7% ini tashkil etadi.

Reklama faoliyati bilan bog‘liq munosabatlar O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 25-dekabrda «Reklama to‘g‘risida»gi Qonuni¹ bilan huquqiy jihatdan tartibga solinadi. Reklama bilan bog‘liq huquqiy munosabatlarda reklama beruvchi, reklama tayyorlovchi, reklama tarqatuvchi hamda reklamadan foydalanuvchilar ishtirok etadi. Reklama beruvchi — o‘z tovari (ishi, xizmati)ni reklama qilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektdir. Reklama tayyorlovchi — reklama beruvchining buyurtmasiga binoan reklamani tayyorlaydigan shaxs. Reklama tarqatuvchi — reklama vositalari orqali reklama beruvchining reklamasini tarqatuvchi shaxs. Reklamadan foydalanuvchi — reklama yo‘naltirilgan shaxs, ya‘ni iste‘molchidir.

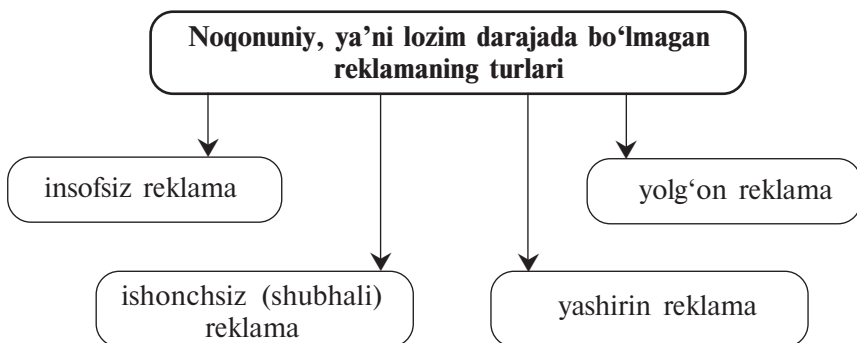
Reklamani tarqatishda qonun hujjatlariga rioya etish, undagi ma‘lumotlarning aniq va ishonchli bo‘lishi hamda iste‘molchiga hech qanday zarar yetkazmaslik reklamaga qo‘yiladigan asosiy talablar bo‘lib hisoblanadi. Shuning uchun ham mazkur talablarga rioya etmagan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladilar. O‘z tovari (ishi, xizmati)ni reklama qilmoqchi bo‘lgan shaxs reklama tayyorlovchi hamda uni tarqatuvchiga reklamadagi axborotlarning ishonchligini tasdiqlovchi hujjatlarni taqdim etishi shart. Bundan tashqari, xo‘jalik yurituvchi subyekt maxsus ruxsatnoma talab etiladigan faoliyatni reklama qilmoqchi bo‘lsa, tegishli litsenziyaga ega ekanligini ko‘rsatishi lozim. Reklamadagi axborot hech qanday maxsus bilimlarsiz har qanday normal qobiliyatli odamga tushunarli bo‘lishi lozim.

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi Axborotnomasi, 1999. 14- modda, 1- son.

Raqobat qonuniy (insofli) hamda noqonuniy (insofsiz) turlarga bo‘linar ekan, reklamaning ham qonuniy va noqonuniy turlari mavjud. Aynan noqonuniy reklama orqali insofsiz raqobat amalga oshiriladi.

Insofsiz reklamada reklama qilinayotgan tovar (ish, xizmat)lardan foydalanmaydigan shaxslar kamsitiladi, reklama qilinayotgan tovar boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tovarlari bilan noxolisona taqqoslanadi, raqobatchining obro‘sigga putur yetkaziladigan yolg‘on ma‘lumotlar aytiladi, reklamani raqobatchining reklamasiga o‘xshatib, undan ko‘chirib yoki taqlid qilib iste‘molchini chalg‘itadi yoki bo‘lmasa ularning tajribasizligidan foydalanadi.

Ishonchsiz yoki shubhali reklamada tovar(ish,xizmat)ning turli belgilari, xususiyatlari, sifati, narxi, yaroqlilik muddati, kafolat muddati to‘g‘risidagi hamda boshqa ma‘lumotlar haqiqatga to‘g‘ri kelmaydi, ya‘ni ular bo‘rttirib ko‘rsatiladi. Ishonchsiz reklamada asosan «eng yaxshi», «mutlaqo», «yagona» va «faqat» kabi so‘zlaridan keng foydalaniladi. Yolg‘on (noto‘g‘ri) reklama orqali iste‘molchilar xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qasddan chalg‘itiladi.

Yashirin reklamada iste‘molchining idrokiga o‘zi xohlamagan holda ta‘sir o‘tkaziladi. Ushbu reklama turining yashirin deyilishiga sabab uning reklama bilan umuman bog‘liq bo‘lmagan ko‘rsatuvlarda va nashrlarda namoyish etilishidir. Masalan, birorta davlat, fan yoki madaniyat arbobidan telejurnalistlar intervyu olishayotganda teletomoshabinlarning asosiy e‘tiborini ularning kiygan kiyimlariga yoki foydalanayotgan qo‘l soatlariga qaratishga harakat qilishadi. Shuning uchun ham yashirin reklamani payqash juda qiyin.

Bundan tashqari, etika (axloq-odob) normalariga zid reklama ham mavjud bo‘lib, S.E.Jilinskiy uni insofsiz reklamalar qatoriga kiritgan bo‘lsa, I.V.Yershov, T.M.Ivanovlar unga noqonuniy reklamaning alohida turi sifatida qaraydi.

Reklamaning mazkur turida insoniylik hamda axloq normalariga zid axborotlar mavjud bo‘ladi. Mazkur axborotlar haqoratli so‘zlar hamda odamlarni irqi, millati, dini, kasbi, ijtimoiy toifasi, yoshi, til, jinsi, diniy, falsafiy, siyosiy va boshqa qarashlari bo‘yicha qo‘pol taqqoslashlardan iborat bo‘ladi.

«Reklama to‘g‘risida»gi Qonunda yuridik adabiyotlardan farqli o‘laroq, noqonuniy reklama uch turga bo‘lib ko‘rsatilgan, ya‘ni **noto‘g‘ri, yashirin va qiyosiy reklama.**

Noto‘g‘ri reklama, bu — noaniqligi, ikki xil ma‘noni anglatishi, bo‘rttirib yuborishi, yashirib ketishi oqibatida, reklamani tarqatish vaqti, joyi va usuliga nisbatan qo‘yilgan talablarni va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa talablarni buzishi natijasida reklamadan foydalanuvchilarni chalg‘ituvchi yoki chalg‘itishi mumkin bo‘lgan, shaxslarga hamda davlatga moddiy zarar va ma‘naviy zarar yetkazishi mumkin bo‘lgan reklama. Yuqorida sanab o‘tilgan insofsiz, ishonchsiz, etika normalariga zid va yolg‘on reklamalar qonun bilan noto‘g‘ri reklamalar qatoriga kiritilgan.

Qiyosiy reklama esa raqobatchiga yoki u tomonidan taqdim etilayotgan muayyan bir turdagi mahsulotga bevosita yoki bilvosita aynanlashtiriladigan reklamadir. Qiyosiy reklamaga quyidagi talablar bajarilgandagina yo‘l qo‘yiladi:

reklamada mahsulotning moddiy, muhim, ishonchli xossalari xolisona va insofli taqqoslansa;

reklama undan foydalanuvchini chalg‘itib qo‘ymasa;

reklama beruvchi bilan raqobatchining shaxsi, mahsuloti, tovar belgisi hamda firma nomi aralashib ketmasa;

raqobatchining obro‘sigacha putur yetmasa.

Noqonuniy reklamaning salbiy oqibatlari aksilreklama orqali bartaraf etilishi mumkin.

Aksilreklama — avval berilgan reklamaga raddiya bildirish bo‘lib, u bevosita reklama to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzgan shaxs tomonidan va uning hisobidan amalga oshiriladi. Aksilreklama ixtiyoriy

ravishda yoki sudning qaroriga binoan amalga oshirilishi mumkin. Aksilreklama aybdor shaxsni boshqa javobgarliklardan ozod etmaydi.

Demak, insofsiz raqobat qonun hujjatlariga zid boʻlgan reklama vositasida amalga oshiriladi. Noqonuniy (notoʻgʻri, qiyosiy va yashirin) reklamaga yoʻl qoʻymaslik insofsiz raqobatni muayyan darajada bartaraf etishga olib keladi. Shuning uchun ham «Reklama toʻgʻrisida»gi Qonunda reklamaga oid qonun hujjatlarini buzganlik uchun javobgarlik belgilab qoʻyilgan.

? *Nazorat savollari*

1. Raqobat nima?
2. Raqobatni huquqiy tartibga soluvchi qonunlarni sanab bering.
3. Insofli raqobat nima?
4. Reklamaning raqobatdagi oʻrni qanday?

***XI bob.* QIMMATLI QOG‘OZLAR BOZORINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH**

Qimmatli qog‘ozlar tushunchasi. Qimmatli qog‘ozlar turlari. Qimmatli qog‘ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solish vositalari.

Qimmatli qog‘ozlar tushunchasi

Xo‘jalik faoliyatida pul bilan bir qatorda qimmatli qog‘ozlar muomalasi ham muhim o‘rin egallaydi. Qimmatli qog‘ozlarning tabiiy xususiyatlaridan kelib chiqib ularni qimmatli deb bo‘lmaydi, balki u egasiga ma‘lum bir qimmatliklar (ashyo, pul, moddiy va nomoddiy huquqlar)ga ega bo‘lishi tasdiqlanganligi uchun ham qimmatlidir. Qimmatli qog‘ozlar pul kabi muomalada hamda to‘lovda qulay vositadir. Ayniqsa, u o‘z funksiyasi bilan sug‘urta polisi, qarzdorlikni tasdiqlovchi tilxat, vasiyatnoma kabi muayyan qimmatliklarga ega bo‘lgan boshqa qog‘ozlardan farqlanadi. Bozor iqtisodiyoti munosabatlarida va fuqarolik muomalasida qimmatli qog‘ozlar mulkiy huquqlarning kafolati sifatida namoyon bo‘ladi va subyektlarning oshiqcha pul zaxiralari muomalasini tezlashtirishga yordam beradi.

Mulk shakllari evolutsiyasi va kreditning rivojlanishi jamiyat ishlab chiqarishi tizimida qimmatli qog‘ozlarning keng qo‘llanilishiga sabab bo‘lib, qimmatli qog‘ozlar ishlab chiqarishga sarmoya qilishning eng maqbul usuli sifatida bir qator ijobiy xususiyatga ega.

Qimmatli qog‘ozlar — mulkiy huquqlarning belgilangan shakl va majburiy rekvizitlariga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar hisoblanib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxslarga berish mumkin bo‘ladi (Fuqarolik kodeksi 96-moddasi). Bunda tegishli huquqlarni amalga oshirish uchun qoida bo‘yicha qimmatli qog‘ozni taqdim etish lozim bo‘ladi. Rivojlangan xo‘jalik muomalasida qimmatli qog‘ozlarning keng tarqalganligi, ularning belgilangan qiymatga ega ekanligi uchun pullar bilan eng ma‘qul muomala va to‘lov vositasi ekanligi, kredit

vositasi rolining bajarilishi mumkinligi hamda turli manfaatlarga nisbatan huquqlarni o'tkaza olishi bilan belgilanadi.¹

«Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasiga muvofiq, qimmatli qog'ozlar ular chiqargan shaxs bilan ularning egasi o'rtasidagi mulkiy huquqlarni yoki zayom munosabatlarini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'rinishidagi daromad to'lashni hamda ushbu hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatlarini nazarda tutuvchi pul hujjatlaridir.

Qimmatli qog'ozlar — blankalar, sertifikatlar shaklida yoki shotlardagi yozuv shaklida bo'lishi va hisob-kitob qilishda, shuningdek, kredit bo'yicha garov sifatida foydalanishi mumkin. Qimmatli qog'ozlar yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasidagi ixtiyoriylik asosida tarqatiladi. Qimmatli qog'ozlar bu qonunda belgilangan tartibda chiqarilgan va nominal² qiymatga ega bo'lgan pullik hujjatdir. Ular mulkchilik munosabatlarini ifodalaydi va qanday mulk yoki pul miqdoriga egalik qilish huquqini tasdiqlaydi. Qimmatli qog'ozlar dividend yoki foizlar ko'rinishida daromad to'lashni hamda mazkur hujjatlardan kelib chiqadigan huquqlarni boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutadi. Boshqacha qilib aytganda, egalik qilish huquqini tasdiqlovchi, dividend yoki foizlar ko'rinishidagi daromad olishni ko'zlovchi, emissiya qiluvchi va sotib oluvchi o'rtasidagi o'zaro mulkiy munosabatlarni bildiruvchi, boshqa shaxslarga berish imkoniyatini nazarda tutuvchi barcha pullik hujjatlar qimmatli qog'ozlar, deb yuritiladi.

Eng muhimi, har qanday qimmatli qog'oz qonunda belgilangan shakllarda tuzilgan bo'lishi va zaruriy rekvizitlarga ega bo'lishi lozim. Bundan tashqari, qimmatli qog'ozlar o'z egasi amalga oshirishi lozim bo'lgan huquqlar, ya'ni uning yuridik imkoniyatlari (dividend olish, muayyan pul summasi, ashyolar olish) hamda ularni omma-viy ravishda haqiqiy ekanligini, ya'ni uni barcha rekvizitlar bilan chiqarilgan bo'lsa qarzdor(emitent) uni tan olish majburiyati bilan ham boshqa qimmatli qog'ozlardan farqlanadi.

---

¹ Гражданское право. Учебник. А.П.Сергеева, Ю.К.Толстого. —М.: Проспект. 1998.

² Pul hujjatlarida ko'rsatilgan boshlang'ich nominal baho, umuman olganda, ramziy xarakterga ega bo'lib, har doim ularning haqiqiy bozor bahosini (qiymatini) ifodalay oladi.

Qimmatli qog'ozlarning turlari

Qimmatli qog'ozlar bir necha asoslarga ko'ra alohida turlarga bo'linadi. Bu turlar ichida eng muhimi qog'ozning shaxslarga tegishliligi asosida turlarga bo'linishi hisoblanadi. Qimmatli qog'ozlar huquq subyektlariga tegishli bo'lishiga qarab, taqdim etuvchiga tegishli, yozilgan va orderli qimmatli qog'ozlarga bo'linadi.

Basharti, mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog'liq holda ro'yobga chiqarish uchun qimmatli qog'ozni taqdim etishning o'zi yetarli bo'lsa, qimmatli qog'ozlar taqdim etuvchiga tegishli hujjatlar, deb hisoblanadi. Taqdim etuvchiga tegishli qimmatli qog'ozlar erkin muomalada bo'lib, ularni boshqa shaxsga berish, qimmatli qog'ozda mujassamlashgan huquqni boshqa kishiga o'tkazish, bu qimmatli qog'ozni unga taqdim qilish bilan tugagan hisoblanadi. Ularga obligatsiya zayomlari, taqdim etuvchiga deb nomlangan aksiyalar, konosament¹, oddiy ombor guvoohnomasi, ya'ni tovar olish guvoohnomasi, taqdim etuvchiga tegishli cheklar kiradi.

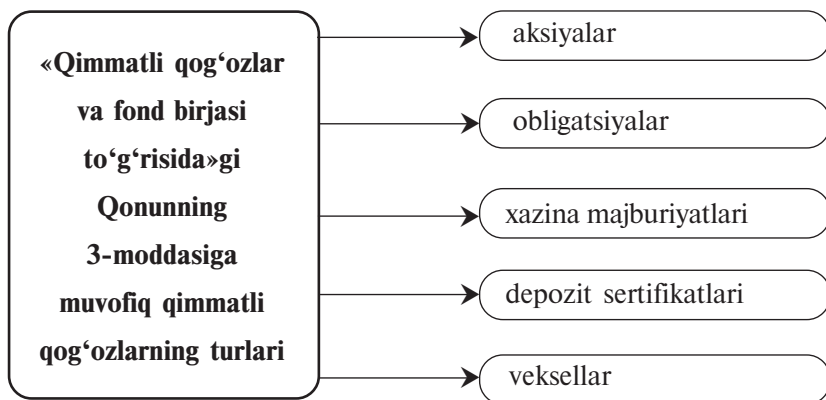
Mulkiy huquqlarni ularga egalik qilish bilan bog'liq holda ro'yobga chiqarish uchun emitent (qimmatli qog'ozni chiqaruvchi) tomonidan yoki uning topshirig'iga binoan qimmatli qog'ozlar borasida kasb faoliyatini amalga oshirayotgan tashkilot tomonidan egasining nomini qayd etish zarur bo'lsagina, qimmatli qog'ozlarda egasi yozilgan bo'ladi. Egasi yozilgan qimmatli qog'ozni bir mulkdordan ikkinchisiga berish paytida hisob-kitobdagi zaruriy yozuvlar o'zgartiriladi. Bunday turdagi qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarzdor ma'lumotlar to'plashi, qog'ozda ko'rsatilgan shaxsni aniqlashi va boshqa har xil usulda tekshirishi shart. Ularga egasi yozilgan aksiyalar, obligatsiyalar, xazina majburiyatlari, depozit sertifikatlari, veksellar, qimmatli qog'ozlar hosilalari kiradi.

Orderli qimmatli qog'ozlarga ega bo'lgan shaxslar qimmatli qog'ozlar bo'yicha qarzdor bo'lganlar daftarida qayd etilgan bo'lib, qarz berish, shu qimmatli qog'oz sohibiga to'g'ri kelib qolgan bo'lsa,

---

¹ Dengizda yuk tashishda qo'llaniladigan tovarning kimga tegishliligini aniqlaydigan hujjat bo'lib, konosament kimga tegishli bo'lsa, shu shaxs dengizda yuk tashuvchida konosamentda ko'rsatilgan yukni olish va tasarruf etish huquqiga ega bo'ladi. Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. под.ред. О.Н.Садикова. —М.: Юридформцентр. 1997. 189- bet.

bunday qimmatli qog'ozlar orderli qimmatli qog'ozlar hisoblanadi. Boshqacha qilib aytganda, orderli qimmatli qog'ozlarning asosida qarzdorning qimmatli qog'ozda ko'rsatilgan shaxsga yoki u ko'rsatgan shaxsga qarzini to'lash majburiyati yotadi. Ularning quyidagi turlari mavjud: oddiy va yuboriladigan vaksellar, tovar omborlarining ikki tarafli guvohnomalari, yuk yuborgan va yuk qabul qilib oluvchi hukmiga binoan chiqarilgan konosamentlar.

AKSIYALAR

Aksiyalar — aksiyadorlik jamiyatining ustav fondiga yuridik yoki jismoniy shaxs muayyan hissa qo'shganidan guvohlik beruvchi, aksiya egasining mazkur jamiyat mulkidagi ishtirokini tasdiqlovchi hamda unga dividend olish va qoida tariqasida ushbu jamiyatni boshqarishda qatnashish huquqini beruvchi, amal qilish muddati belgilanmagan qimmatli qog'ozlar.

Aksiyalarning xillari (egasi yozilgan va taqdim etuvchiga deb nomlangan) va turlari (imtiyozli va oddiy aksiyalar) bo'yicha farqlanadi. O'zbekiston Respublikasining «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuniga muvofiq aynan shunday turkumlanadi.

Aksiyada ko'rsatilgan va jamiyat aksiyadorlarining reyestriga kiritilgan jismoniy yoki yuridik shaxsgina egasi yozilgan aksiyaning sahibi bo'lmish aksiyador deb e'tirof etiladi.

Egasi yozilmagan aksiyaning saqlovchi shu aksiyaning egasidir. Egasi yozilmagan aksiyalar jamiyat aksiyalarining reyestriga

kiritilmagan holda boshqa shaxslarga mulk qilib beriladi. Oddiy aksiyalar ovoz beruvchi bo‘lib, ularning egalariga dividendlar olish, jamiyatning umumiy yig‘ilishlarida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi.

Aksiya egalariga dividendlarni, shuningdek, aksiyadorlik jamiyati tugatilganda aksiyalarga qo‘yilgan mablag‘larni birinchi navbatda olish huquqini beradigan aksiyalar **imtiyozli aksiyalar** hisoblanadi. Imtiyozli aksiyalar ularning egalariga, korxonada foyda ko‘rish-ko‘rmasligidan qat’i nazar, muayyan dividendlar olish huquqini beradi. Yopiq aksiyadorlik jamiyatining aksiyalari faqat egasi yoziladigan aksiyalar bo‘lishi mumkin, ularni boshqa shaxsga o‘tkazish tartibi ustavda belgilab qo‘yiladi.

Yopiq aksiyadorlik jamiyatlari aksiyadorlarga aksiyalar o‘rniga ularning nominal qiymatiga teng summada sertifikatlar berishi mumkin. Chiqariladigan aksiyalarning xillari, ularni tarqatish va joylashtirish, ular bo‘yicha dividendlar to‘lash tartibi aksiyadorlik jamiyatining ustavida qonun hujjatlariga muvofiq belgilab qo‘yiladi.

«Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonunning 24-moddasiga muvofiq, aksiyalarning imtiyozli va oddiy kabi turlari mavjudligi belgilangan.

Odatda, aksiyalar nafaqat dividend olish huquqi va jamiyat tugatilayotganda o‘ziga tegishli mulkni olish, shu bilan birga, aksiyadorlar umumiy yig‘ilishida ovoz berish huquqini ham beradi.

Ayrim qonunchilikda va ilmiy adabiyotlarda shuning uchun ham aksiya ovoz, deb ta’riflanadi. Oddiy aksiyalarning hammasi bir xil nominal qiymatga ega, shuningdek, uning egalari bir xil huquqlarga ham ega. Aksiya qiymatining nominal, emissiya, bozor va balans qiymatlari kabi turlari mavjud.¹

Aksiyalarning nominal qiymati — aksiyada yozilgan pul summasi. Nominal qiymati ko‘rsatilgan holda ham, ko‘rsatilmagan holda ham chiqarilishi mumkin. Bu summa sarmoya ulushini tavsiflasada, aksiyaning jamg‘arma bozorida harakat qilishi uchun biron-bir jiddiy ahamiyatga ega emas. Jamiyat mulki yetakchi bo‘lgan mamlakatlarda (AQSH) aksiyalar nominal qiymat ko‘rsatilmay chiqarilishi mumkin. Uning narxi bozordagi talab va taklif asosida belgilanadi.

---

¹ *Кашанина Т.В., Сударкова Е.А.* «Акционерное право» практический курс. —М.: «Имфра М Норма», 1997. 94-бет.

Aksiyalarning nominal narxi turli mamlakatlarda turlicha. Masalan, O'zbekistonda 100 so'm, Germaniyada 50 marka, Fransiyada 100 frank. Mamlakatimizda chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatini qonun tomonidan ko'rsatilishi muhim ahamiyatga ega.

Birinchidan, aksiyaning nominal qiymati uning egasiga ruhiy jihatdan ta'sir ko'rsatadi va qo'lidagi aksiya qandaydir mavhum majburiyat emas, balki xususiy mulkning guvohnomasi hisoblanishini bildiradi. Ikkinchidan, chiqarilgan aksiyalarning nominal qiymatidan jamiyat ustav sarmoyasi vujudga keladi.

Aksiyalarning emissiya qiymati — birlamchi bozorda sotiladigan aksiyaning birlamchi narxi bo'lib, u nominal qiymatdan farq qiladi, bunda aksiya vositachi firma orqali sotiladi. Shuning uchun ham firma o'z vositachilik haqi foizlarini qo'yadi.

Aksiyalarning bozor (kurs) qiymati — ikkilamchi bozorlarda aksiyalarning sotilishi natijasida shakllanadi. Aksiya kursi deganda, uni bozorda sotish va sotib olish qiymati tushuniladi. Aksiyaning kurs darajasi dividend miqdoriga, bank depozitlaridan keladigan foiz daromadlariga, kredit(qarz)ga berilgan mablag'lardan keladigan foiz daromadlariga, bozorda erkin muomaladagi aksiyalarga nisbatan talab va taklif darajasiga bog'liq bo'ladi.

Aksiyalarning balans qiymati — moliyaviy hisobot hujjatlarida belgilanuvchi qiymat. Bu, odatda, muayyan birjalarda narx belgilashda aksiyalarni qimmatli qog'ozlar ro'yxatiga kiritish uchun auditorlik tekshiruvlarida namoyon bo'ladi.

Oddiy aksiyalar ovoz beruvchi bo'lib, ularning egalariga dividend olish jamiyatning umumiy yig'ilishida va jamiyatni boshqarishda ishtirok etish huquqini beradi. Oddiy aksiyalar aksiyalarning ko'p tarqalgan turi hisoblanib, ayrim hollarda jamiyatning barcha aksiyasi oddiy aksiya sifatida chiqarilishi mumkin. Aksiya egalariga dividendlarni, shuningdek, aksiyadorlik jamiyati tugatilganda aksiyalarga qo'yilgan mablag'larni, birinchi navbatda, o'qish huquqini beradigan aksiyalar — *imtiyozli aksiyalar* tomonidan emissiya qilinishi mumkin. Imtiyozli aksiyalar ularning egalariga jamiyat foyda ko'rishi yoki ko'rmasligidan qat'i nazar muayyan miqdorda dividend olish huquqini beradi.

Bu kabi huquqlar turli xil huquq tizimlarida turlicha. Masalan, ayrim g'arb davlatlarida imtiyozli aksiya egalari ovoz berish huquqiga

ega bo'lishi mumkin. Rossiya Federatsiyasi qonunchiligida imtiyozli aksiya ovoz berish huquqiga ega emas, unga berilgan imtiyoz dividend olishdir.¹

Imtiyozli aksiyalar xorijiy mamlakatlarda preferensial aksiyalar yoki preferensiyalar deb yuritiladi. Bu kabi aksiyalar xususiyatlash-tirish jarayoni borayotgan mamlakatlarda ko'p uchraydi. Xorij amaliyotida quyidagi imtiyozli aksiyalarning turlari chiqarilganligiga guvoh bo'lish mumkin.

Chaqirib olish huquqini beruvchi aksiyalar aksiyadorlardan nominal narxlardan baland narxlarda qaytarib sotib olish huquqini beradi.

Kumulativ aksiyalar, odatda, to'lanishi lozim bo'lgan, ammo e'lon qilingan dividendlar to'planib boraverishini, lekin oddiy aksiyalar bo'yicha to'lanadgan dividendlarni to'lash haqida e'lon chiqquncha, bu to'langan (kumulatsiya qilingan) dividendlarning to'lanishi lozim ekanligini nazarda tutadi.

Retretiv aksiyalar ularning egalariga aksiyalarning qiymatini emitentga qaytarib berish huquqini beradi. Aksiya qiymatini qaytarish shartlari, muddatlar bunday aksiyalarni dastlab emissiyalash chog'ida belgilab qo'yiladi.

Konversiyalanuvchi aksiyalar o'z egalariga emitent tomonidan chiqarilgan boshqa qimmatli qog'ozlarga (odatda, qoida bo'yicha oddiy aksiyalarga yoki obligatsiyalarga) ma'lum muddat oralig'ida oldindan belgilangan narxlarda almashtirishi huquqini beradi.

Suzuvchi yoki o'zgaruvchan kursli aksiyalar bo'yicha to'lanadigan dividendlar summasi foiz darajasiga qarab o'zgaradi.

Orderli aksiyalar o'z egasiga aksiyalarning ma'lum miqdorlarini sotib olish va shu bilan qadrini oshirish huquqini beradi.

Oddiy va imtiyozli aksiyalarning bir-biridan farqi bor. Oddiy aksiya unga tegadigan dividend foydaga qarab har xil bo'ladi, uning miqdori qat'iy kafolatlanmagan, ammo u egasiga jamiyat yig'ilishida ovoz berib, uning ishini hal qimmatli qog'oz egalariga nisbatan ko'proq mas'uliyatni o'z zimmalariga olganliklari tufayli, aksiyalar bo'yicha olinadigan dividendlar yuqoriroq qilib belgilanadi. Oddiy aksiya bo'yicha dividendni olmay qolish xavfi mavjud.

---

¹ Лантев В.В. «Акционерное право». —М.: Контакт. 1999. 60- bet.

Imtiyozli aksiya unga tegadigan dividend foydaga qarab emas, balki zayomga to'langani kabi, oldindan belgilangan qat'iy foizlarga beriladi. Agar, joriy yilda daromad tegmay qolsa, u holda uning kelajakda olinishi kafolatlanadi. Ammo, imtiyozli aksiya egalari umumiy yig'ilishda ovoz huquqiga ega emas. Imtiyozli qoida bo'yicha jamiyat ustav fondining 10 foizidan ortiq chiqarilishi mumkin emas. Jamiyat, birinchi navbatda, imtiyozli aksiya egalari bilan hisob-kitob qilganidan so'ng qolgan mablag' oddiy aksiya egalari taqsimlanadi.

OBLIGATSIYALAR

Obligatsiya qimmatli qog'oz turlaridan biridir. Obligatsiya chiqarish bilan tashkilotlar va boshqa davlat korxonolari o'zining pulga ehtiyojini qondiradi.

«Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida»gi Qonunda belgilanishicha, «Obligatsiyalar ularning egasi pul mablag'lari berganligini tasdiq etuvchi va qiymatini ularda ko'rsatilgan muddatda, qayd etilgan foiz to'langan holda, basharti obligatsiyalarni chiqarish shartlarida o'zgacha qoidalar nazarda tutilmagan bo'lsa, qoplash majburiyatlarining tasdiqlovchi qimmatli qog'ozlardir» (ushbu qonunning 5-moddasi). Obligatsiyalar muddatli qarz olish majburiyati sifatida egasiga kafolatlangan daromad olish huquqini beradi.

Obligatsiya o'z egasiga qarz berganligidan guvohlik beradi hamda uning nominal qiymatini ko'rsatilgan muddatda belgilangan foiz to'langan holda qoplash majburiyatini tasdiqlaydi. Obligatsiya joriy yildagi budjet kamomadini qoplash, emitentning faoliyatini moliyalashtirish uchun qo'shimcha mablag' yaratish maqsadida emissiya qilinadi.

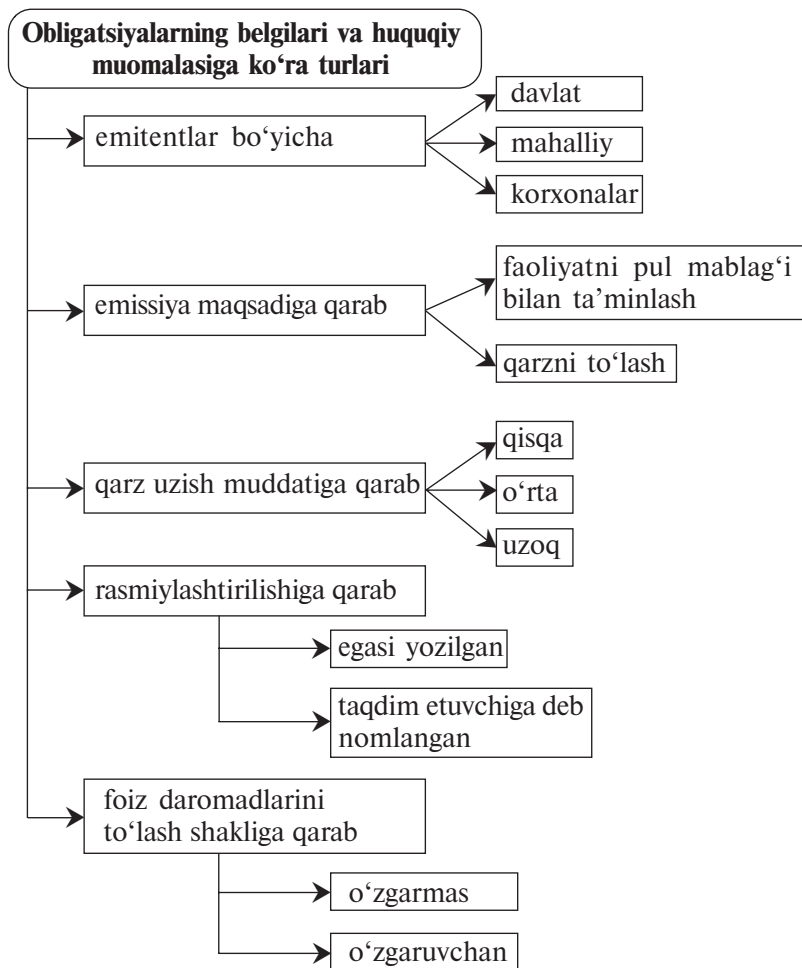
Emitent xususiyatiga ko'ra davlat, munitsipal va korxonalar obligatsiyalariga bo'linadi.

Davlat obligatsiyalari taqdim etuvchiga deb nomlangan qimmatli qog'ozdir. Obligatsiyalar o'zida kredit munosabatlarini aks ettirib, davlat qarzdor, uni sotib olgan shaxs kreditor bo'ladi va u aksariyat hollarda hukumat emitent sifatida davlat budjeti taqchilligini qoplash maqsadida amalga oshiriladi.

Obligatsiyalar quyidagi turda emissiya qilinadi:

respublika ichki zayomlarining va mahalliy zayomlarning obligatsiyalari;

korxonalarining obligatsiyalari.

Obligatsiyalar oddiy va yutuqli, foizli va foizsiz (maqsadli), erkin muomalada yuritiladigan yoki muomala doirasi cheklangan qilib chiqarilishi mumkin. Maqsadli obligatsiyalarning rekviziti obligatsiyalar qaysi tovarlar (xizmatlar) uchun chiqarilgan bo'lsa, shu tovarlarni (xizmatlarni) aks ettirishi shart. Respublika ichki zayomlarining obligatsiyalari taqdim etuvchiga tegishli qilib chiqariladi. Respublika ichki zayomlarining obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va davlat hokimiyati mahalliy organlari tomonidan qabul qilinadi.¹

¹ *Nazarov Y.* O'zbekiston Respublikasida qimmatli qog'ozlar to'g'risidagi qonunchilik. «Xo'jalik va huquq». 1996. 10—11- son, 24- bet.

Korxonalar va aksiyadorlik jamiyatlarining obligatsiyalarini chiqarish to'g'risidagi qaror tegishli ma'muriyat va ijroiya organi tomonidan qabul qilinadi hamda bayonnoma bilan rasmiylashtiriladi. Aksiyadorlik jamiyatlari chiqarilgan barcha aksiyalar haqi to'liq to'langandan keyingina ustav fondi miqdorining 20 foizidan ko'p bo'lmagan summada obligatsiyalar chiqarishlari mumkin.

L.V.Torkanovskiy fikricha, obligatsiya — yozma shakldagi qarz olish hujjati bo'lib, u tashkilotning aktivlariga qarshi qaratilgan. Obligatsiyaning chiqarilishi — bu qarz olishning bir yo'li. Obligatsiyani qoplash emitent tomonidan berilgan umumiy kafolat orqali amalga oshiriladi. Bu kafolat bo'yicha agar emitent, ya'ni obligatsiya chiqaruvchi o'z vaqtida qarzini qoplamasa yoki bankrotlikka uchrasa, obligatsiya egasi mol-mulkning bir qismiga ega bo'ladi.¹

Obligatsiya aksiyaga o'xshab pul mablag'larini jalb qilish, investitsiya qilish va aksiya kabi nominal va bozor bahosida sotilish xususiyatiga ega bo'lsa-da, lekin ular bir-biridan farqlidir. Obligatsiyaning farqli jihati obligatsiyador tashkilot kreditorli bo'lib, tashkilot boshqaruvida qatnasha olmaydi. Obligatsiyador obligatsiya bo'yicha foiz oladi. Olingan foiz aniq ko'rsatilgan va qayd etilgan. Bu qimmatli qog'oz faqat aniq va unda ko'rsatilgan muddat bo'yicha foyda keltirilgan.²

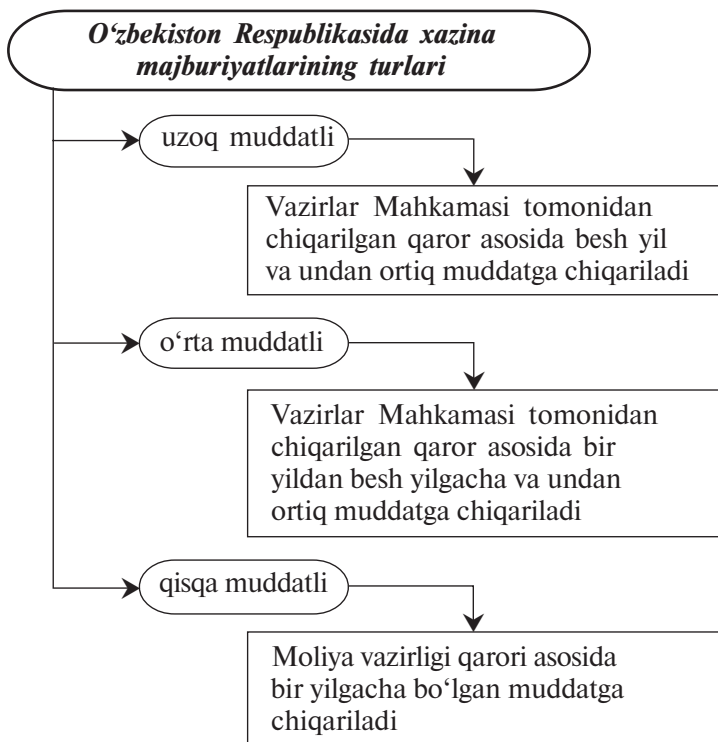
XAZINA MAJBURIYATLARI

Xazina majburiyatlari — bu egalari tomonidan budjetga pul mablag'larini berganliklarini tasdiqlovchi hamda ushbu qimmatli qog'ozlarga egalik qilishning butun muddati davomida belgilangan daromadni olish huquqini berishini ko'rsatuvchi egalik qiladigan davlat qimmatli qog'ozidir.

---

¹ *Торкановский Л.В.* Правовой статус ценных бумаг. —М.: «Статут», 1985.

² Комментарий к Гражданскому кодексу РФ. Под.ред. О.Н.Садикова —М.: Юридформцент. 1997. 185-бет.

DEPOZIT SERTIFIKATI

Depozit sertifikat bu pul mablag‘lari omonatga qo‘yilganligi to‘g‘risida omonatchiga belgilangan muddat tugagandan so‘ng depozit summasi va unga tegishli foizlarni olish huquqini beruvchi kredit muassasasining guvohnomasidir. Depozit sertifikat emitentning qisqa muddatli qarz majburiyatini tasdiqlovchi qimmatli qog‘oz bo‘lib, uning afzalligi muddatning qisqaligi, likvidligi va inflatsiya bilan o‘lchanganligidir. Ushbu xususiyatlari orqali uning egasiga belgilangan muddat ichida qo‘ygan kapitalini ko‘paymagan taqdirda ham, hech bo‘lmaganda qo‘ygan dastlabki miqdordagi kapitalini qaytarib olish imkonini beradi. Bu ayrim adabiyotlarda bank sertifikat deb ham yuritiladi.

O‘zbekiston Respublikasida 1994-yildan boshlab quyidagi turdagi sertifikatlar chiqarila boshlandi:

- depozit sertifikat yuridik shaxslar uchun bir yilgacha;
- depozit sertifikat jismoniy shaxslar uchun uch yilgacha.

Uning muomala muddati u berilgan sanadan boshlab egasi omonatni talab qilish huquqini oladigan sanagacha bo'ladi.

Sertifikatlar bir martalik, seriyali, egasining nomi yozilgan va taqdim etuvchiga deb nomlangan turlarda chiqariladi. Faqat uni chiqaruvchi emitent Markaziy bank bilan kelishib qo'shimcha shartlar kiritishi mumkin.

Unda qimmatli qog'ozning nomi, sertifikatning berilish sababi, depozit yo jamg'arma omonatining kiritilish sanasi, depozit yoki jamg'arma omonatining hajmi, bankning depozit yoxud omonatga kiritilgan summani qaytarish haqidagi so'zsiz majburiyati, omonatchining sertifikat bo'yicha summani talab qilish sanasi, depozit yoki omonatdan foydalanganlik uchun foiz stavkasi, tegishli foizlar summasi, emitentning pochta manzili, egasining nomi yozilgan sertifikat uchun esa omonatchining nomi, emitent tomonidan imzolash huquqi berilgan ikki shaxsning bank muhri bilan mustahkamlangan imzosi kabi majburiy rekvizitlar bo'lishi lozim.

Sertifikatning egasi uni boshqa shaxsga o'tkazishi mumkin. Egasining nomi yozilgan sertifikat bo'yicha talab qilish huquqini boshqa shaxsga o'tkazish, uning orqa tomonidagi o'z huquqlaridan voz kechuvchi va bu huquqlarga ega bo'luvchining ikki tomonlama kelishuvi bilan rasmiylashtiriladi va u oddiy topshirish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Banklar naqdsiz depo hisob raqamlari bo'yicha ham sertifikatlar chiqarishi mumkin. Bu holda ular bo'yicha operatsiyalar hisobi bank depozitoriylarida yuritiladi.

Ularning sotilgan tovarlar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun hisob-kitob yoki to'lov vositasi bo'lib xizmat qilishi ikkilamchi bozori rivoj topmaganligining sababi hisoblanadi.

Sertifikat chiqarish to'g'risida qaror emitentning rahbariy organi tomonidan o'z ustavi va qonun hujjatlariga muvofiq chiqariladi.

Banklar depozit sertifikatlarini chiqarish, ro'yxatga olish va ularning muomalada bo'lish tartibi O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining 1994-yil 24-dekabrda 103-sonli farmoyishi bilan tasdiqlangan Maxsus qoidalar asosida, Markaziy bankning depozit sertifikatlar chiqarish tartibi esa O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining «Depozit sertifikatlarini chiqarish, ularning muomalada bo'lishi va ularga xizmatlar ko'rsatish to'g'risida»gi Nizom bilan belgilanadi.

VEKSELLAR

Veksellar — uni beruvchining yoki vekselda ko‘rsatilgan boshqa to‘lovchining vekselda ko‘zda tutilgan muddat kelganda veksel egasiga ma‘lum miqdordagi summani to‘lash haqidagi so‘zsiz majburiyatni tasdiqlovchi qimmatli qog‘ozdir. Ya‘ni veksellar bir shaxs tomonidan ikkinchi shaxsga yozib berilgan qarz majburiyatini ifodalovchi, tijorat savdo operatsiyalarida ayirboshlash va muomala vositasida pul, chek va boshqa to‘lov vositalarining o‘rini qoplaydigan, qonun bilan tasdiqlangan holatda majburiy rekvizitlarga ega bo‘lgan va rasmiylashtirilgan kredit — qarzdorlik tilxati. Veksel boshqa turdagi qimmatli qog‘ozlardan uni sotish orqali bozor va korxonalaridan pul mablag‘ining iqtisodiy muomalaga jalb qilishda veksel depozit funksiyasini bajarishi bilan farqlanadi.

Qimmatli qog‘ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi: yo‘llari va vositalari

Respublikamizda qimmatli qog‘ozlarning xo‘jalik muomalasida bo‘lishini ta‘minlovchi tashkiliy-huquqiy tizim to‘g‘risida so‘z boshlashdan oldin, ta‘kidlash joizki, O‘zbekiston mustaqillikka erishgunga qadar mavjud bo‘lgan tuzum qimmatli qog‘ozlarni faqatgina soxta kapital sifatida talqin etib, unga kapitalistik ishlab chiqarishning asosiy unsuri sifatida qarab kelindi.

Respublikamizning mustaqillikka erishishi bozor qonuniyatlari asosida ishlab chiqarish munosabatlarini qayta ko‘rib chiqilishini taqozo etib, jamiyat ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirishida qimmatli qog‘ozlar bozorining vujudga kelishini zaruratga aylantirdi va iqtisodiyotda ushbu bozor segmentini rivojlantirishning dolzarbligini keskin oshirdi.

O‘zbekiston Respublikasining hozirgi vaqtda amalga oshirayotgan iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlaridan biri, iqtisodiyotning turli sohalarida faollikni jonlantirishga qaratilgan moliyaviy barqarorlikka erishishdan iboratdir. Keyingi yillarda o‘tkazilayotgan iqtisodiy islohotlar natijasida mamlakatimizda bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi bo‘lgan qimmatli qog‘ozlar bozorining shakllanishiga va uning xo‘jalik muomalalarida bo‘lishligiga erishilmoqda. Qisqa davr mobaynida O‘zbekiston bozorida turli xil qimmatli qog‘ozlar,

jumladan, xususiylashtirilgan davlat korxonalari va yangidan yaratilgan korxonalar aksiyalari, davlat va korporativ obligatsiyalar, tijorat banklarining depozit sertifikatlari, veksellar va boshqalar paydo bo'ldi.

1991-yilning oxirlaridan boshlab, qimmatli qog'ozlar chiqarish va ularning muomalasi (harakati), fond birjasi va investitsion institutlarning faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qator qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilindi. Jumladan, 1997-yil 1-martdan kuchga kirgan O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi, 1993-yil 2-sentabrda qabul qilingan «Qimmatli qog'ozlar va fond birjasi to'g'risida», 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan «Qimmatli qog'ozlar bozorining faoliyat ko'rsatish mexanizmi to'g'risida», 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan «Aksiyadorlik jamiyatlari va aksiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»¹, 1998-yil 24-dekabrda «Investitsion faoliyat to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Qonunlarining qabul qilinishi mamlakatimizda qimmatli qog'ozlar bozori shakllanishi bilan bog'liq qonunchilik asoslarini yaratib berdi.

Iqtisodiyotda qimmatli qog'ozlar bozori faoliyatining naqadar muhimligini nazarda tutib, mamlakatimiz Prezidenti I.Karimov «...qimmatli qog'ozlar bozorining ahvoriga qarab, bozor munosabatlarining qaror topish jarayoni qay darajada jo'shqin borayotganligi haqida fikr yuritish mumkin»²ligi to'g'risidagi fikrni alohida ta'kidlagan edi.

O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 96-moddasiga binoan «mulkiy huquqlarni belgilangan shaklga va majburiy rekvizitlarga amal qilgan holda tasdiqlovchi hujjatlar qimmatli qog'ozlar hisoblanib, ularni taqdim etgan taqdirdagina mazkur huquqlarni amalga oshirish yoki boshqa shaxsga berish mumkin bo'ladi».

Qimmatli qog'ozlar boshqa shaxsga berilishi bilan ular tomondan tasdiqlanadigan hamma huquqlar ham o'sha shaxsga o'tadi.

---

¹ Mazkur Qonunga 27.12.1996-yil 357—1-son Qonun, 26.12.1997-yil 549—1-son Qonun, 29.08.1998-yil 681—1-son Qonun, 15.12.2000-yil. 175—11-son Qonunlari bilan o'zgartirish kiritilgan.

² *Karimov I.A.* O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. —T.: «O'zbekiston», 1997. 199—200-bet.

Qimmatli qogʻozlar bozori — jismoniy va yuridik shaxslarning qimmatli qogʻozlar chiqarish, ularning muomalada boʻlishi va haqini toʻlash bilan bogʻliq munosabatlar tizimidir.¹

Qimmatli qogʻozlar bozori qatnashchilari — qimmatli qogʻozlarning emitentlari, investorlar, investitsiya institutlari, shuningdek, ularning birlashma (uyushma)lari, fond birjalari (birjalarning fond boʻlimlari), davlat tomonidan qimmatli qogʻozlar bozorini boshqarish va muvofiqlashtirish vakolati berilgan organlar va boshqalardan iborat.

Qimmatli qogʻozlar muomalasi deganda, ularni sotib olish va sotish, shuningdek, Oʻzbekiston Respublikasi qonunlarida nazarda tutilgan, qimmatli qogʻozlar egasining oʻzgarishiga olib keladigan boshqa xatti-harakatlar bilan bogʻliq faoliyat tushuniladi. Chiqarilishi davlat roʻyxatidan oʻtkazilgan va belgilangan roʻyxat raqamini olgan qimmatli qogʻozlarga Oʻzbekiston Respublikasi hududida muomalaga kiritilishi mumkin.

? *Nazorat savollari*

1. Qimmatli qogʻozlar deb nimaga aytiladi?
2. Qimmatli qogʻozlarning qanday turlari mavjud?
3. Qimmatli qogʻozlar qachon muomalaga kiritiladi?

---

¹ *Каратуев А.Г.* Ценные бумаги: виды и разновидности. Учебное пособие. —М.: Русская деловая литература, 1998. с.11.

XII bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING QO‘SHMA FAOLIYATI

Qo‘shma faoliyat yuritish tushunchasi va ishtirokchilari. Qo‘shma faoliyat yuritishning huquqiy formasi. Qo‘shma faoliyat yuritish haqidagi shartnomalar. Qo‘shma korxonalar turlari va hamkorlik shakllari.

Qo‘shma faoliyat yuritish tushunchasi va ishtirokchilari

Birgalikdagi faoliyat deb, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning muayyan xo‘jalik vazifasini hal qilishi uchun o‘zaro amalga oshirishga bo‘lgan harakati tushuniladi.

Ammo, huquqiy kategoriya sifatida har qanday o‘zaro harakat ham birgalikdagi faoliyat hisoblanmaydi. Birgalikdagi faoliyatda albatta xo‘jalik yurituvchi subyektlarning o‘zaro faoliyati muayyan maqsadga erishishga qaratilgan bo‘lib, tashkil etilgan yuridik hamkorlik tegishli huquqiy oqibat bilan bog‘liq bo‘ladi.

Amaldagi qonunchlik birgalikdagi faoliyat terminini ko‘p ma’noda beradi. Xususan, birgalikdagi faoliyat to‘g‘risidagi shartnoma sifatida, birgalikda xo‘jalik faoliyatini yuritish maqsadida fuqaro va yuridik shaxslarning xo‘jalik jamiyati va shirkatlariga birlashishi sifatida, muassislarning korxonalarini tashkil etish jarayonida bino qurish yoki sotib olish uchun birgalikda o‘z ulushlarini birlashtirib ustav fondini shakllantirishi yoki shu jarayondagi ustavini, ta’ sis hujjatlarini tayyorlashdagi birgalikdagi faoliyatlari sifatida ko‘rish mumkin.

Sudda, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning muayyan ishlarni bajarish, xizmat ko‘rsatish yoki mahsulot yetkazib berishga qaratilgan harakatlari, ya’ni shartnomalar ham birgalikdagi faoliyat sifatida ko‘rilishi mumkin.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning yuqorida aytib o‘tilgan maqsadga erishish uchun bo‘lgan harakati hamda natijasiga qarab bir nechta guruhga ajratish mumkin:

ishlab chiqarish xo‘jalik natijasiga erishish maqsadida o‘zaro harakatning shartnomaviy shakli;

o‘zaro harakatning shartnomaviy shakli natijasida yangi huquqiy shakl yoki yagona korxonaga ko‘rinishidagi hamkorlik shakliga o‘zgaradi.

Qo‘shma faoliyat yuritish haqidagi shartnomalarning xususiyatlari

Amaldagi qonunchilikka muvofiq birgalikdagi faoliyat shartnomasi shartnoma haq baravariga tuziladigan shartnoma sifatida Fuqarolik kodeksining 962-moddasiga muvofiq faqat oddiy shirkat shartnomasigina e‘tirof etiladi.

Birgalikdagi faoliyat to‘g‘risidagi shartnoma bo‘yicha sheriklar (ishtirokchilar) deb ataluvchi ikki yoki undan ortiq shaxs foyda olish yoki qonunga zid bo‘lmagan boshqa maqsadga erishishi uchun o‘z hissalarini qo‘shish va yuridik shaxs tuzmasdan turib ish yuritish hisoblanadi.

Birgalikdagi faoliyat to‘g‘risidagi shartnomaning xususiyatlari quyidagilardan iborat:

Shartnoma ishtirokchilarining sonidan kelib chiqib, ikki tomonlama yoki ko‘p tomonlama bo‘lishi mumkin.

Shartnomada taraflar kompleks huquq va majburiyatlarga ega bo‘ladi, ular bir-birlariga nisbatan yuridik jihatdan bir xil holatda bo‘ladilar, shartnomaning har bir ishtirokchisi bir vaqtning o‘zida boshqa kreditorlarga nisbatan qarzdor bo‘ladi.

Shartnoma haq baravariga tuziladigan shartnomalar sirasiga kiradi. Qo‘shilgan xo‘jalik natijasiga erishish uchun har bir ishtirokchi o‘zining pul mablag‘ini yoki mulkini qo‘shadi va unga muvofiq holda shartnomaning boshqa ishtirokchilarining harakatlari natijasida foyda ko‘radi.

Shartnoma ishtirokchilari turli maqsadlarda emas, balki yagona maqsadga erishish yo‘lida harakat qiladi. Aynan yagona maqsadga qaratilganligi bilan bu shartnoma boshqa shartnomalardan farq qiladi. Taraflarning birgalikdagi faoliyati bir maqsadga yo‘naltirilganligi va bunga erishish uchun tuzilgan shartnomada ularning majburiyatlari doirasi aniqlanadi. Shartnoma har bir qatnashchisi faoliyatining mazmuni va hajmi turlicha bo‘lishi mumkin, ammo shartnoma barcha ishtirokchilarining harakatlarini tartibga solgan holda umumiy maqsadga erishish uchun birgalikdagi faoliyatga aylantirib turadi.

Shartnoma konsensual hisoblanadi, chunki uning odatdagi shartlari bo'yicha taraflar kelishuvga erishish bilan tuzilgan hisoblanadi.

Birgalikdagi faoliyat shartnomasining taraflari sifatida yuridik shaxslar ham, fuqarolar ham ishtirok etishlari mumkin. Ammo, aytish lozimki, Fuqarolik kodeksining 362-moddasiga muvofiq fuqaro albatta tadbirkor maqomini olgan bo'lishi lozim, yuridik shaxs esa tijoratchi tashkilot bo'lishi talab etiladi. Shuningdek, birgalikdagi faoliyat shartnomasi albatta tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuzilgan bo'lishi lozim.

Qo'shma faoliyat shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari

Shartnoma ishtirokchilarining huquqlari quyidagilar:

- umumiy ishni boshqarishda ishtirok etish;
- umumiy mulkda o'z hissasiga ega bo'lish;
- olingan foydada o'z hissasiga ega bo'lish;
- umumiy ishlarni yuritishga doir barcha hujjatlar bilan tanishib

borish.

Shartnoma ishtirokchilarining majburiyatlari esa quyidagilardan iborat:

- tegishli mablag'ni kiritish;
- umumiy maqsadga erishish uchun boshqa sheriklar bilan birga harakat qilish;
- umumiy mulkni saqlash uchun ketadigan xarajatlarda ishtirok etish;
- umumiy ko'rilgan zararining bir qismini o'zining zimmasiga olish.

Birgalikdagi faoliyat shartnomasi ishtirokchilarining ularning maqsadga erishishi uchun hamkorlikdagi harakatlari ham faktik bo'lishi lozim (masalan, qurilish uchun material yetkazib berish), ham yuridik bo'lishi mumkin (ya'ni shartnomaning barcha ishtirokchilarining vakolati asosida bitimlar tuzish).

Yuridik harakatlarni amalga oshirish qonunchilikda sheriklarni umumiy ishlarni yuritish deb ataladi. (Fuqarolik kodeksining 965-moddasi).

Sheriklar mulk huquqi asosida ega bo'lgan ular tomonidan qo'shilgan mol-mulk, shuningdek, birgalikdagi faoliyat natijasida ishlab chiqarilgan mahsulot va bunday faoliyat tufayli olingan hosil hamda daromadlar ularning umumiy ulushli mulki hisoblanadi (Fuqarolik kodeksining 964-moddasi).

Bu umumiy mulkdan sheriklarning roziligisiz foydalanishga yo‘l qo‘yilmaydi.

Birgalikdagi faoliyatning moddiy bazasi sheriklar tomonidan hissa asosida tashkil etiladi (Fuqarolik kodeksining 963-moddasi).

Hissa turlicha bo‘lishi mumkin. Bu pul, mol-mulk, kasbiy va boshqa bilimlar, malaka va mahorat, ishbilarmonlik, obro‘ va e’tibor bo‘lishi mumkin.

Sheriklar qo‘shadigan hissa shartnoma bo‘yicha aniqlanadi. Agar shartnomada hissaning qiymatini aniqlash imkoniyati bo‘lmasa, ular teng hissa qo‘shgan deb taxmin qilinadi.

Birgalikdagi faoliyat faqatgina hissa qo‘shishning o‘zi bilan chegaralay olmaydi, balki sheriklarning muayyan maqsadga erishishga qaratilgan harakatlaridan ham iborat. Bu harakatlarning doirasi shartnomada aniqlangan bo‘ladi.

Birgalikdagi faoliyat shartnomasida sheriklarning birgalikdagi faoliyatiga bog‘liq xarajatlar va zararlarni qoplash tartibi ham belgilanadi. Agar shartnomada bunday kelishuv bo‘lmasa, har bir sherik o‘zining umumiy ishga qo‘shgan hissasi qiymatiga mutanosib ravishda xarajatlar va zararlarni zimmasiga oladi (Fuqarolik kodeksining 967-moddasi).

Birgalikdagi faoliyat shartnomasi Fuqarolik kodeksining 970-moddasida nazarda tutilgan asoslar bo‘yicha bekor bo‘lishi mumkin.

Birgalikdagi faoliyatning ikkinchi turi o‘zaro harakatning shartnomaviy shakli natijasida yangi huquqiy shaklning, ya’ni yagona korxonaga ko‘rinishidagi hamkorlikka aylanishi ekanligi aytib o‘tiladi.

Bunga ta’ sis shartnomasini va konsorsium to‘g‘risidagi shartnomalarni kiritish mumkin.

Ta’ sis shartnomasi muassislarning yuridik shaxsni tuzish, uni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish bilan bog‘liq bo‘lgan maqsadga erishish yo‘llaridagi faoliyatlaridir.

Birgalikdagi faoliyatning alohida ko‘rinishi konsorsium to‘g‘risidagi shartnoma hisoblanadi.

Kooperatsiyani amalga oshirish shartnomasi asosida olib borilishi konsorsium kelishuvi yoki shartnomasi deyiladi.

? *Nazorat savollari*

1. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning qo‘shma faoliyati deganda nimani tushunasiz?
2. Qo‘shma faoliyatning ishtirokchilari kimlar bo‘lishi mumkin?
3. Qo‘shma korxonalarining daromadi qanday taqsimlanadi?

XIII bob. INVESTITSIYA FAOLIYATINI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Investitsiya tushunchasi. Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya turlari va uning obyektlari. Investitsiya shartnomasi tushunchasi. Investitsiya shartnomasi asosida javobgarlik.

Investitsiya faoliyati tushunchasi va uning subyektlari

«Investitsiya» soʻzi ingliz tilidan olingan boʻlib, «kapital qoʻyilmasi» degan maʼnoni anglatadi. **Investitsiyalar** iqtisodiy va boshqa faoliyat obyektlariga kiritiladigan moddiy va nomoddiy neʼmatlar hamda ularga doir huquqlar hisoblansa, **investitsiya faoliyati** subyektlarining investitsiyalarni amalga oshirish bilan bogʻliq harakatlari majmuyi investitsiya faoliyati deb yuritiladi. Investitsiya faoliyati tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishning bir koʻrinishidir, shuning uchun ham tadbirkorlikka xos boʻlgan belgilar, yaʼni mulkiy mustaqillik, tashabbuskorlik va tavakkalchilik unga ham xos boʻlgan xususiyatdir.

Investitsiya faoliyatining subyektlaridan biri investor boʻlib, u oʻz mablagʻlarini, qarzga olingan va jalb etilgan mablagʻlarni, mulkiy boyliklarni va ularga doir huquqlarni, shuningdek, intellektual mulkka doir huquqlarni investitsiya faoliyati obyektlariga jalb etishni amalga oshiradi. Bunday oʻziga xos faoliyat subyektlarining yana bir katta guruhi mavjud boʻlib, ular investitsiya faoliyati ishtirokchilari, deb yuritiladi va ularning asosiy vazifasi investorning buyurtmalarini bajaruvchi sifatida investitsiya faoliyatini taʼminlash boʻlib hisoblanadi.

Investor va investitsiya faoliyatining ishtirokchilari-subyektlari quyidagilar boʻlishi mumkin:

Oʻzbekiston Respublikasining rezidentlari-fuqarolari, yuridik shaxslari;

mahalliy davlat hokimiyati organlari va davlat boshqaruvi organlari;

xorijiy davlatlar, xalqaro tashkilotlar va chet ellik yuridik shaxslar hamda fuqarolar, shuningdek, fuqaroligi boʻlmagan shaxslar va Oʻzbekiston Respublikasining chet elda doimiy yashovchi fuqarolari;

hamkorlikda investitsiya faoliyatini amalga oshirayotgan yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, davlatlar va xalqaro tashkilotlar.

Investorlar buyurtmachi (mablag' kirituvchi), kreditor, sotib oluvchi bo'lishlari, shuningdek, investitsiya faoliyati ishtirokchisi vazifasini bajaruvchi ham bo'lishlari mumkin.

O'zbekiston Respublikasi hududida chet ellik investorlarning daromad (foyda) olish maqsadida tadbirkorlik faoliyati va qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa turdagi faoliyat obyektlariga qo'shadigan barcha turdagi moddiy va nomoddiy boyliklari hamda ularga doir huquqlari, shu jumladan, intellektual mulkka doir huquqlari, shuningdek, chet el investitsiyalaridan olingan har qanday daromad tushuniladi.

O'zbekiston Respublikasida chet ellik investorlar chet el davlatlari, chet el davlatlarining ma'muriy va hududiy organlari, davlatlararo bitimlar va boshqa shartnomalarga muvofiq tashkil topgan yoki xalqaro ommaviy huquq subyektlari bo'lgan xalqaro tashkilotlar, chet el davlatlarining qonun hujjatlariga muvofiq tashkil topgan va faoliyat ko'rsatib kelayotgan yuridik shaxslar, boshqa har qanday shirkatlar, tashkilotlar va uyushmalar, chet el fuqarolari bo'lmish jismoniy shaxslar, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar va chet ellarda doimiy yashaydigan O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bo'lishi mumkin.

Chet el investitsiyalari davlat yoki xususiy investitsiyalar shaklida bo'lishi mumkin. Birinchi shaklda davlat investitsiyalari ishtirok etib, bunda bir davlat boshqa davlatga kreditlar yoki boshqacha shakldagi qarzlarni berishi mumkin. Bunday munosabatlarga xalqaro huquq normalari qo'llaniladi. Ikkinchi shaklda esa, bir mamlakat xususiy firmalari, kompaniyalari yoki fuqarolari boshqa mamlakatning tegishli subyektlariga beradigan investitsiyalar tushuniladi. Investitsiya munosabatlari shu darajada murakkab va ko'p qirrali, ko'pincha davlatlar o'rtasidagi munosabatlar xususiy shaxslar o'rtasidagi munosabatlar bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Bunday aloqa subrogatsiyada, ya'ni investor huquq va talablarni davlatga topshirganda yaqqol ko'rinadi.¹

---

¹ Tadbirkorlik huquqi. (Maxsus qism.) Darslik / Tahririyat hay'ati: Sh.Ro'zinazarov, A.Saidov, K.Rashidov va boshq.; Mas'ul muhharir: Sh.Ro'zinazarov. —T.: «Konsauditinform», 2002. 873-bet.

Investitsiya faoliyati davlat tomonidan tartibga solinadi. Davlat investitsiya faoliyatining qonunchilik negizini takomillashtirish, soliq to'lovchilar va soliq solish obyektlarini, soliq stavkalari va ularga doir imtiyozlarni tabaqalashtiruvchi soliq tizimini qo'llash, normalar, qoidalar, standartlarni belgilash, monopoliyaga qarshi choralarni qo'llash, kredit siyosati va narx siyosatini o'tkazishga va boshqa tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish shartlarini belgilash, investitsiya loyihalarini ekspertiza qilish mexanizmlarini belgilash va boshqa yo'llar bilan bunday faoliyatni amalga oshiradi.

Investitsiya kiritishdan asosiy maqsad — daromad olish va ijobiy ijtimoiy samaraga erishishdir.

Investitsiya kiritishda, avvalo:

investitsiya faoliyati subyektlarning mustaqilligi va tashabbuskorligi;

kiritilayotgan moddiy ne'matlarga investitsiya maqomini berish (fuqaro o'zining ehtiyojlarini qondirish uchun olgan buyumlari investitsiya bo'la olmaydi);

qonun bilan belgilangan investitsiya faoliyatini amalga oshirish imkoniyati yaratilishi zarur bo'lib hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatining obyekti — moddiy va nomoddiy ne'matlar ishlab chiqarish obyektlari hisoblanadi. Respublikamizda bozor munosabatlarining vujudga kelishi va rivojlanishi, tadbirkorlikning taraqqiyoti mavjud mablag'larni ixtiyoriy investitsiyalash asosida faoliyat yuritishni taqozo etadi. Investitsiya, shu jumladan, chet el investitsiyalarini huquqiy tartibga solish, birinchidan, milliy qonun hujjatlari bilan, ikkinchidan, xalqaro shartnomalar bilan amalga oshiriladi.

Investitsiyaning quyidagi turlari mavjud: kapital, innovatsiya va ijtimoiy investitsiya. Kapital investitsiya jumlasiga asosiy fondlarni vujudga keltiruvchi va takror ishlab chiqarishga, shuningdek, ishlab chiqarishning boshqa shakllarini ishlab chiqarishga qo'shiladigan investitsiyalar kiradi.

Innovatsiya investitsiyalar jumlasiga texnika va texnologiyalarning yangi avlodini ishlab chiqish va o'zlashtirishga qo'shiladigan investitsiyalar kiradi. Ijtimoiy investitsiyalar jumlasiga inson salohiyatini, malakasi va ishlab chiqarish tajribasini oshirishga, shuningdek, nomoddiy ne'matlarning boshqa shakllarini rivojlantirishga qo'shiladigan investitsiyalar kiradi.

Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi

O‘zbekiston Respublikasida investitsiya faoliyati, asosan, 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan «Chet el investitsiyalari to‘g‘risida»¹, «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to‘g‘risida»², 1998-yil 24-dekabrda qabul qilingan «Investitsiya faoliyati to‘g‘risida»gi³ Qonunlar, shuningdek, ushbu sohani tartibga solishga qaratilgan boshqa fuqarolik qonun hujjatlari bilan tartibga solinadi.

Shu bilan birga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Iqtisodiy islohotlarini yanada chuqurlashtirish, xususiy mulk manfaatlarini himoya qilishni ta’minlash va tadbirkorlikni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida», «Eksport mahsulotlari ishlab chiqaruvchi korxonalarni rag‘batlantirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida», «Xorijiy investitsiyalar ishtirokidagi korxonalar tashkil etish va ular faoliyatini rag‘batlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi Farmonlari, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish mexanizmini takomillashtirishga doir chora-tadbirlar to‘g‘risida», «Import iste’mol tovarlari olib kelish va sotishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi qarorlari aynan investitsiya jarayonini takomillashtirish maqsadida qabul qilingan.

Shu tariqa O‘zbekistonda investitsiya faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qonunchilikning milliy tizimi o‘ziga xos ravishda faollik bilan shakllantirilib borilmoqda. Bunga misol sifatida «O‘zbekinvest» milliy sug‘urta kompaniyasini, «O‘zbekinvest» tashqi iqtisodiy milliy banki, Vazirlar Mahkamasi hududida BMT (YUNIDO) bilan birgalikdagi texnikaviy yordam loyihasi doirasida investitsiyalarga ko‘maklashish xizmati, Davlat mulk qo‘mitasi huzurida ko‘chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligini, shuningdek, xalqaro moliya korporatsiyalar bilan qo‘shma banklarni, qo‘shma lizing kompaniyalarini ko‘rsatish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida 2001-yil 5-martda Tashqi iqtisodiy aloqalar va xorijiy investitsiyalar

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. № 5—6. 91-modda.

² O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. № 5—6. 91-modda.

³ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 1998. № 1. 10-modda.

departamenti tashkil etilganligini, «2001—2002-yillarda xorijiy investorlarni jalb qilgan holda korxonalarni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish bo‘yicha kelgusidagi chora-tadbirlar to‘g‘risida» Vazirlar Mahkamasi tomonidan maxsus qaror qabul qilinganligini alohida ta’kidlash joiz.

Yuqoridagilar haqiqatan O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotida chet el investitsiyalarini keng jalb etish uchun yetarli shart-sharoitlar yaratilganligi va bu sohada qonunchilik asoslari yaratilganligidan darak beradi.

Chet el investitsiyalarini huquqiy himoya qilish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan 2003- yil 2-mayda qabul qilingan «To‘g‘ridan to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni huquqiy himoya qilishni kuchaytirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida»gi 205-sonli qaror diqqatga sazovordir.

Investitsiya faoliyatining shartnomaviy shakllari. Taraflarning huquq va majburiyatlari

Amaldagi qonunchilikka muvofiq investitsiyalarni amalga oshirish shakllari bo‘lib:

yuridik shaxslar tuzish yoki ularning ustav jamg‘armalarida ulushli ishtirok etish, shu jumladan, mol-mulkni yoki aksiyalarni olish;

qimmatli qog‘ozlarni, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini olish;

konsessiyalarni, shu jumladan, tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo‘lgan konsessiyalarni olish;

mulk huquqini, shu jumladan, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda savdo va xizmat ko‘rsatish sohalari obyektlariga, turar joylariga mulk huquqini, shuningdek, yerga hamda boshqa resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish (shu jumladan, ijara asosida) huquqini qonun hujjatlariga muvofiq olish kabilar hisoblanadi.

Investitsiya faoliyatining subyektlari «Investitsiya faoliyati to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 8-moddasiga muvofiq:

mulk shakllaridan va faoliyat turidan qat’i nazar, investorlar investitsiya faoliyatini amalga oshirishda teng huquqqa egadirlar;

har qanday obyektga (qonun bilan cheklangan yoki taqiqlangan obyektlardan tashqari) investitsiyalarni kiritish investorning mutlaq huquqi hisoblanadi va qonun bilan qo‘riqlanadi;

investor investitsiyalash maqsadida yoʻnalish turi va hajmini mustaqil ravishda belgilaydi, buni amalga oshirish uchun shartnoma asosida, qoida tariqasida tanlov (tender) savdosini oʻtkazish yoʻli bilan yuridik va jismoniy shaxslarni investitsiya faoliyati ishtirokchilari sifatida jalb etadi;

qonun hujjatlariga muvofiq investor investitsiya obyektlari natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tassaruf qilishga;

investorning qaroriga binoan investitsiya obyektlariga va ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqi qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin;

agar qonun hujjatlarida boshqa tartib belgilanmagan boʻlsa, investor oʻziga zarur boʻlgan mol-mulkni yuridik va jismoniy shaxslarni oʻzaro kelishuv asosida belgilanadigan narx va shartlarda, hajmi va nomenklaturasini cheklanmagan tarzda olishga haqli;

«Investitsiya faoliyati toʻgʻrisida»gi Qonunda investor:

investitsiya loyihalarida sanitariya-gigiyena, ekologiya, arxitektura, shaharsozlikka oid va boshqa talablarga rioya etilganligi xususida ekspertiza xulosasini olish, monopoliyaga qarashli qonun hujjatlarining talablariga rioya etish;

soliqlar, yigʻimlar va boshqa majburiy toʻlovlarni oʻz vaqtida toʻlash;

shartnoma bajarilmasligi yoki lozim darajada bajarilmasligi tufayli investitsiya faoliyati ishtirokchisiga yetkazilgan zararni qoplash;

mahalliy davlat hokimiyati organlari va davlat boshqaruv organlarining oʻz vakolati doirasida qoʻyiladigan talablarini boshqarishi shart.

Investitsiyaviy faoliyatni ikki bosqichdan iborat harakatlarga ajratish mumkin. Birinchi bosqichda investor oʻzining boʻsh mablagʻlarini investitsiyaviy shaklida kiritilish toʻgʻrisidagi qarorni qabul qiladi. Bunda u tadbirkorlik faoliyat obyektlarini oʻzgartirishi asosida foyda olishining maqbul yoʻllarini izlaydi. Bu bosqichda investitsiyaviy shartnomani imzolash bilan moddiy yoki nomoddiy neʼmatlarga investitsiya maqomi beriladi.

Investitsiya faoliyatining ikkinchi bosqichi investitsiyalarni realizatsiya qilish boʻyicha amaliy harakatlarini amalga oshirishdan iborat. Bu bosqichning xarakterli tomoni shundan iboratki, bunda investitsiyaviy shartnomalarni amalga oshirish boʻyicha qator harakatlar amalga oshiriladi. Bunda investitsiyaviy faoliyatning har bir ishtirokchilarining vakolatlari doirasi, shuningdek investitsiyaviy faoliyati subyektlari aniqlanadi.

Ikkinchi bosqich investitsiyaviy faoliyat obyektini barpo etish bilan yakunlanadi.

Investitsiyaviy faoliyat (ish) subyektlarining o‘zaro munosabatlari shartnoma asosida tashkil etiladi.

Investitsiyaviy shartnoma yuridik, tarkibiy jihatdan murakkab shartnoma bo‘lib hisoblanadi.

Prezidentimiz Ikkinchi chaqiriq O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining birinchi sessiyasida so‘zlagan nutqida, mamlakat iqtisodiyotiga xorij sarmoyasini, avvalo, bevosita yo‘naltirilgan sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit, kafolat va iqtisodiy omillarni yanada kuchaytirish taqozo etilmoqda. Shunga erishish kerakki, O‘zbekiston bozori mamlakatimizda biznes bilan shug‘ullanishga intilishlarning barchasi uchun eng ma‘qul va qulay iqtisodiy makon bo‘lib qolsin, deb uqtirib o‘tgan edi.

Agar, xorijiy sarmoyalar uchun mumkin qadar qulaylik tug‘dirib berish tartibi o‘rnatilgan bo‘lsa, u holda sarmoyadorlar ko‘plab tarmoqlarda, chunonchi, xo‘jalik faoliyatini yuritish maqsadida davlat mulki xususiyashtirilibotgan mamlakatlarda amal-dagi qonunlar asosida ishtirok etishlari mumkin.

Chet el investitsiyalari ishtirokidagi xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini huquqiy tartibga solishni rivojlantirish milliy qonunchilikni takomillashtirishga tabiiy ta‘sir o‘tkazadi. Bu jarayon zamirida albatta erkin shartnoma tuzish va xo‘jalik munosabatlarini milliy-huquqiy tartibga solish sohasida xalqaro me‘yorlarga ustunlik berish tamoyili yotadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Chet el investitsiya to‘g‘risida»gi Qonunining 5-moddasida chet el investitsiyalarini amalga oshirish shakllari ko‘rsatilgan. Bunga binoan, O‘zbekiston Respublikasining yuridik va (yoki) jismoniy shaxslari bilan birgalikda tashkil etilgan xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlarining, banklar, sug‘urta tashkilotlari va boshqa korxonalarining ustav jamg‘armalarida va boshqa mol-mulkida ulush qo‘shib qatnashish;

chet ellik investorlarga to‘liq qarashli bo‘lgan xo‘jalik jamiyatlari va shirkatlarini, banklar, sug‘urta tashkilotlari va boshqa korxonalarni barpo etish va rivojlantirish;

mol-mulk, aksiyalar va boshqa qimmatli qog‘ozlarni, shu jumladan, O‘zbekiston Respublikasi rezidentlari tomonidan emissiya qilingan qarz majburiyatlarini sotib olish;

intellektual mulkka, shu jumladan mualliflik huquqlari, patentlar, tovar belgilari, foydali modellar, sanoat namunalari, firma nomlari va nou-xauga, shuningdek, ishchanlik nufuziga (gudvillga) huquqlar kiritish;

konsessiyalar, shu jumladan, tabiiy resurslarni qidirish, ishlab chiqish, qazib olish yoki ulardan foydalanishga bo'lgan konsessiyalar olish;

savdo va xizmat ko'rsatish sohalari obyektlariga, turar joy binolariga, ular joylashgan yer uchastkalari bilan birgalikda mulk huquqini, shuningdek, yerga egalik qilish va undan foydalanish (shuningdek, ijara asosida foydalanish) hamda tabiiy resurslarga egalik qilish va ulardan foydalanish huquqlarini sotib olish orqali amalga oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi xorijiy investitsiyalarni jalb etishning yuqorida qayd etilgan shakllarida amalga oshirib borish bilan birga, investorlarning huquq va manfaatlarini har tomonlama himoya qilinishi uchun kafolatlarni qonun yo'li bilan belgilab qo'ygan. Shuningdek, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun imtiyozlarning keng tizimi vujudga keltirilgan.

Mamlakatimiz Prezidenti I. Karimovning «O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida» asarida «Biz tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirishda iqtisodiyotimizga sarmoyalarni keng jalb etish uchun qulay sharoit yaratishga juda katta ahamiyat bermoqdamiz», deyiladi.¹ Bu fikrning isboti sifatida «Chet el investitsiyalari to'g'risida», «Chet ellik investorlar huquqlarining kafolatlari va ularni himoya qilish choralari to'g'risida», «Investitsiya faoliyati to'g'risida»gi kabi qonunlar va bu boradagi boshqa normativ-huquqiy hujjatlarni misol keltirish mumkin.

Ushbu qonun hujjatlariga binoan chet ellik investorlar xalqaro huquq prinsiplari va O'zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq quyidagi huquqlarga ega:

investitsiyalashni amalga oshirishning hajmlari, turlari va yo'nalishlarini mustaqil belgilash;

investitsiya faoliyatini amalga oshirish uchun yuridik va jismoniy shaxslar bilan shartnomalar tuzish;

o'zining investitsiyalariga va investitsiya faoliyatining natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish va ularni tasarruf etish;

---

¹ Karimov I.A. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish yo'lida. «O'zbekiston», 1995, 115-bet.

Chet ellik investorning qaroriga binoan investitsiyalarga, ularning natijalariga egalik qilish, ulardan foydalanish, ularni tasarruf etish huquqlari O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga berilishi mumkin. Huquqlar boshqa shaxsga berilganda taraflarning o‘zaro munosabatlari shartnomalar asosida tartibga solinadi;

O‘zbekiston Respublikasidagi investitsiya faoliyati natijasida olingan o‘ziga qarashli ixtirolar, foydali modellar va sanoat namunalarini chet ellarda va O‘zbekiston Respublikasida patentlashtirish to‘g‘risida mustaqil ravishda qaror qabul qilish;

investitsiya faoliyati natijasida olingan daromadni mustaqil va erkin tasarruf etish (shu jumladan, uni moneliksiz repartatsiya qilish);

O‘zbekiston Respublikasiga kreditlar va qarzar tariqasida pul mablag‘lari jalb etish;

o‘z hisobvarag‘idagi milliy valuta mablag‘laridan ichki valuta bozorida chet el valutasini sotib olish uchun foydalanish;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda va shartlarda yer uchastkalariga doir huquqlarni sotib olish;

O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq, o‘ziga mulk huquqi asosida qarashli bo‘lgan mol-mulk va har qanday mulkiy huquqlardan zimmaga olgan majburiyatlarning, shu jumladan, qarz mablag‘larini jalb etishga qaratilgan majburiyatlarning barcha turlari bo‘yicha ta‘min sifatida foydalanish;

o‘z investitsiyalari va boshqa aktivlari rekvizitsiya qilingan taqdirda mutanosib ravishda tovon olish;

davlat boshqaruv organlarining, mahalliy davlat hokimiyati organlarining hamda ular mansabdor shaxslarining g‘ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi) va qarorlari natijasida yetkazilgan zararlarni undirish.

Chet ellik investor O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa huquqlarga egadir.

? *Nazorat savollari*

1. «Investitsiya» iborasini tushuntiring.
2. Investitsiyaning qanday turlari mavjud?
3. Investitsiya shartnomasi taraflarining qanday huquq va majburiyatlari bo‘lishi mumkin?

XIV bob. XO‘JALIK FAOLIYATIGA SOLIQ ORQALI TA’SIR QILISH

Xo‘jalik faoliyatiga soliq orqali ta’sir qilish tushunchasi va maqsadi. Soliq qonunchiligi. Xo‘jalik subyektlari tomonidan to‘lanishi mumkin bo‘lgan soliq turlari. Soliq orqali ta’sir qilish turlari. Soliq huquqbuzarligi uchun javobgarlik.

Xo‘jalik faoliyatiga soliq orqali ta’sir qilish tushunchasi va maqsadi. Soliq qonunchiligi

Mamlakat iqtisodiy hayoti va xo‘jalik faoliyatiga davlat yo‘li bilan ta’sir etishning eng samarali usullaridan biri — bu soliqlar orqali boshqarishdir. Davlat xo‘jalik-tadbirkorlik faoliyatiga ta’sir o‘tkazish chog‘ida ishlab chiqarishni rag‘batlantirish, fiskal maqsadlarga erishish, qonunlar bilan belgilab qo‘yilgan tartib-qoidalarga rioya etilishini nazorat qilishga intiladi.

Davlatning ixtiyoridagi iqtisodiy hamda huquqiy mexanizm sifatida soliqlar orqali tartibga solish o‘ziga xos belgilar hamda xususiyatlarga ega. Bunda eng avvalo, soliqlarning majburiyiligi, ya’ni xo‘jalik subyekti davlatga itoat etishi lozim ekanligi va u soliq to‘lash-to‘lamaslik masalasini o‘z xohishiga ko‘ra hal qila olmasligi nazarda tutilmog‘i lozim. Tadbirkor muayyan xususiyatlarga ega bo‘lgan chog‘dan boshlab (masalan, daromad (foyda) olishi, mulkka ega bo‘lishi, yerga egalik qilishi va boshqalar) o‘z-o‘zidan (avtomatik tarzda) soliq to‘lovchiga aylanadi hamda soliq yuzasidan tegishli majburiyatlarga ega bo‘lib qoladi.

Soliqlarning yana bir belgisi — soliqlar evaziga hech bir haq yoki imtiyoz berish ko‘zda tutilmaganligidir. Davlat butun jamiyatning hayot faoliyatini moliyaviy jihatdan ta’minlar ekan, soliq to‘lovchiga bevosita u to‘lagan soliq evaziga biron-bir tarzda haq to‘lash yoki qandaydir xizmat ko‘rsatish majburiyatini o‘zining zimmasiga olmaydi.

Soliqlar qaytarib olinmaslik sharti bilan soliq to‘lovchilar tomonidan to‘lanishi, ya’ni xo‘jalik subyektlaridan to‘plangan soliqlar shaxsi noma’lumlashtirilgani holda davlat xazinasiga, uning mutlaq

egaligiga o'tadi, uni kelgusida qaytarib berilishi yoki qandaydir tarzda kompensatsiya qilinishi ehtimoli mavjud bo'lmaydi.

Soliqlar ma'muriy yoki jinoiy tartibda qo'llaniladigan jarimalardan, yuridik shaxslarga nisbatan qo'llaniladigan iqtisodiy (moliyaviy) choralardan farq qilib, jazo bo'lib hisoblanmaydi va sodir etilgan huquqbuzarlik xatti-harakati uchun javobgarlik chorasi emas. Soliqlar bu — xo'jalik faoliyati olib borilganligi uchun xo'jalik subyektlari tomonidan davlat foydasiga amalga oshiriladigan to'lov.

Xo'jalik subyektlariga soliqlar orqali ta'sir o'tkazish mulkni uning egasidan davlat foydasiga olishning alohida usuli sifatida xo'jalik subyekti tomonidan markaziy yoki mahalliy budjetga pul shaklida to'lovlar to'lashi tarzida amalga oshiriladi.

Xo'jalik faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir qilish o'z ichiga tartibga solish hamda nazoratni ham qamrab oladi. Tartibga solish qonunchilik sohasiga taalluqli bo'lib, O'zbekistonda soliq masalalariga oid qonunlar va boshqa qonun hujjatlarining ko'p sonli tizimi mavjud. Ulardan eng muhimlari qatoriga O'zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi¹, «Davlat soliq xizmati to'g'risida»gi² Qonun, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari³, O'zbekiston Respublikasi Hukumati qarorlari⁴, idoraviy-me'yoriy hujjatlar⁵ va boshqalar kiritilishi mumkin.

Xo'jalik faoliyatiga soliqlar vositasida ta'sir o'tkazishni huquqiy tartibga solish ikki guruhni qamrab oluvchi yagona tizimdan iborat.

Birinchi guruhga O'zbekiston Respublikasida soliq va soliqqa tortishning umumiy qoidalariga, soliq tizimi, uning elementlari, soliq organlari, soliq to'lovchilar hamda ularning soliq munosabatlaridagi mavqeyiga (huquqlari, majburiyatlari, javobgarliklari) va boshqa masalalarga taalluqli tushunchalar, prinsiplarni nazarda tutuvchi normalar kiritilgan.

---

¹ O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2007, 52-son.

² O'zbekiston Respublikasining Yangi Qonunlari. №17 —T.: «Adolat», 1998.

³ Masalan: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1999-yil 26-iyuldagi «Davlat budjetiga soliqlar va to'lovlar bo'yicha imtiyozlar berishni tartibga solish to'g'risida»gi Farmoni.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Hukumatining 2001-yil 31-dekabrda 490-sonli «Davlat budjeti parametrlari to'g'risida»gi Qarori.

⁵ O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2002-yil 2-martda 1109-son bilan ro'yxatga olingan «Yuridik shaxslar daromadlari (foydasi)dan budjetga soliqni hisoblab chiqish va to'lash tartibi to'g'risidagi Yo'riqnomasi».

Ikkinchi guruh esa respublika va markaziy soliqlarning ayrim turlarining joriy etilishi, hisoblab chiqarilishi, to‘lanishi, ular yuzasidan imtiyozlar va boshqa masalalarni aks ettiruvchi qoidalarni nazarda tutadi.

O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi amalga kiritilgunga qadar (1998-yil 1-yanvargacha) soliqqa oid bir qator qonunlar mavjud edi va ular vositasida soliqlarning ayrim turlarini hisoblab chiqish, to‘lash tartiblari, soliqqa tortishga oid boshqa munosabatlar tartibga solinar edi.¹

Ta’kidlash joizki, soliq va soliqqa tortish masalasiga oid ko‘p-lab yo‘riqnomalar, xat, tushuntirish, ko‘rsatmalar, farmonlar va qarorlar qabul qilingan bo‘lib, ular yordamida soliqqa tortishning turli masalalari huquqiy jihatdan tartibga solib kelingan edi. Ayrim hollarda yo‘riqnoma xususiyatiga ega bo‘lgan normativ-huquqiy hujjatlarni O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga, Soliq kodeksi va boshqa qonunlarga zid tarzda qabul qilish hollari mavjud.² Bunday hol mamlakat iqtisodiy taraqqiyotiga soliqlar orqali ta’sir o‘tkazish samaradorligining pasayishiga, qonuniylik, ijtimoiy adolat prinsiplarining buzilishiga olib kelishi mumkin. Bunday salbiy holatlarning oldini olish maqsadida, O‘zbekiston Respublikasining 2007-yil 25-dekabrda 136-sonli Qonuniga muvofiq O‘zbekiston Respublikasining Soliq kodeksi³ tasdiqlandi va 2008-yil 1-yanvardan boshlab kuchga kiritildi.

Davlat soliqlar orqali iqtisodiyotga, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatiga ta’sir o‘tkazishni amalga oshirar ekan, bir necha muhim vazifalarni ko‘zlagani holda harakat qiladi. Bulardan eng muhim va bosh vazifa — budjetni mablag‘ bilan to‘ldirish — fiskal maqsaddir. Davlat soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni budjetga jalb etar ekan, o‘zining boshqa yo‘nalishlardagi — mudofaa, xavfsizlikni ta’minlash, ijtimoiy sohani va boshqa yo‘nalishlardagi faoliyatini moliyaviy mablag‘ bilan ta’minlashga erishadi, to‘lov qobiliyatini zarur darajada saqlab turadi.

---

¹ Jumladan, qarang: «Korxonalar, birlashmalar va tashkilotlardan olinadigan soliqlar to‘g‘risida»gi Qonun va boshqalar. Batafsilroq qaralsin: *Tursunov Y.* Soliqlar haqida nimalarni bilasiz? — T.: «O‘zbekiston», 1993.

² Qarang: O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyaviy Sudining 2001-yil 10-oktabrdagi «O‘zbekiston Respublikasi Soliq kodeksining 59-moddasini sharhlash to‘g‘risida»gi to‘xtami. O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. 2001-yil, 19-son.

³ O‘zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to‘plami. 2007, 52-son (1).

Tartibga solishga qaratilgan vazifaning bajarilishi soliq yukini to'lovchilar o'rtasida adolatli tarzda taqsimlash, shu yo'l bilan u yoki bu tarmoq yoki regionning rivojlantirilishi uchun sharoit yaratish, tadbirkorlarning u yoki bu guruhini qo'llab-quvvatlash maqsadlarini ko'zlaydi. Soliqlar sohasida imtiyozlar yoki cheklashlar shaklidagi muruvvatlardan oqilona foydalangani holda xo'jalik faoliyatining ayrim turlari uchun qulay iqtisodiy sharoitlar yaratadi yoki uning muayyan turlari sur'atini pasaytirishga harakat qiladi.

O'zbekistonda soliqlar orqali iqtisodiy hayotga ta'sir o'tkazish paytida davlat manfaatlarining ayrim shaxs, butun jamiyat manfaatlaridan ustunligi prinsipiga amal qilinadi, davlat jamiyat imkoniyatlaridan o'zining maqsadlari yo'lida foydalanadi. Biroq bugungi kunda bu prinsipga asoslanuvchi munosabatlarga barham berish, davlat va jamiyat, davlat va ayrim shaxs manfaatlarini o'zaro uyg'unlashtirish, bu manfaatlar o'rtasida antagonizm bo'lishiga yo'l qo'ymaslik dolzarb vazifalardan biriga aylanib bormoqda. Chunki ayrim shaxs, butun jamiyat manfaatlari, imkoniyatlari hisobga olinmaydigan soliq siyosati oxir-oqibatda ijtimoiy portlashlar, ijtimoiy nobarqarorlik xavf-xatarini yuzaga keltirishi mumkin. Hozirgi zamon taraqqiyoti davlatning jamiyat va shaxs manfaatlariga zid keluvchi o'zga manfaatlari bo'lishi mumkinligini taqozo etmaydi. Davlat jamiyatga zarur bo'lganligi uchungina va shu sababli jamiyat davlat qo'lida qurol bo'lib xizmat qilishi emas, aksincha, u jamiyat oldida turgan global vazifalarni bajarish quroli bo'lib xizmat qilishi lozim. Ushbu prinsiplar ro'yobga chiqarilgan taqdirdagina normal soliq munosabatlari vujudga kelishi mumkin.

Davlat soliqlar orqali xo'jalik faoliyatiga ta'sir o'tkazish chog'ida xususiy mulk muqaddas va daxlsiz ekanligini diqqat markazida saqlashi kerak. Xo'jalik faoliyatiga soliqlar orqali ta'sir qilish bu jarayonni tartibga solish hamda nazorat qilish yo'li bilan amalga oshiriladi. Xo'jalik faoliyatiga soliq yo'li bilan ta'sir qilish qonunchilikdan foydalanilgani holda amalga oshiriladi. Bu jarayonni qonunchilik yo'li bilan tartibga solish ijroiya organlari tomonidan nazorat qilish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Soliq to'lovchilarga ta'sir o'tkazishning eng samarali vositalaridan biri — bu tekshirishdir. Tekshirishlar uch bosqichda amalga oshirilishi belgilangan.

Birinchi bosqichda soliq to'lovchilar tomonidan taqdim etilgan hisobotlar hamda hujjatlarni o'rganish — tahlil qilish orqali tekshirib chiqiladi.

Tekshirishning ikkinchi bosqichida avval to‘langan soliqlar, ular yuzasidan hisobotlar tekshiriladi. Bunda to‘langan soliqlar bilan hujjatlar o‘zaro solishtiriladi, tahlil etiladi.

Tekshirishning uchinchi bosqichida soliq xizmati organi xodimlari joyga (tegishli korxonaga, tashkilotga) chiqib, ahvolni o‘rganish, ko‘zdan kechirish, hujjatlarni o‘rganish ishlarini amalga oshiradi.

Keyingi yillarda xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish ishlarini tartibga solishga qaratilgan jiddiy choralar ko‘rildi va bunda davlat tekshiruvchi organlari, shu jumladan, soliq organlari tomonidan tekshirishlar amalga oshirilish paytida suiiste’molliklarga yo‘l qo‘ymaslik, tadbirkorlar huquqlari buzilishining oldini olish nazarda tutiladi.

O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 24-dekabrda «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to‘g‘risida»gi Qonunida tekshirishlarning asosiy prinsiplari, tekshirishlarga qo‘yiladigan talablar belgilab berildi.

Mazkur qonunning 4-moddasida xo‘jalik faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish shakllari ko‘rsatib qo‘yilgan, qonunning 9-moddasida esa korxonalarni tekshirish o‘tkazilishidan avval vakolatli muvofiqlashtiruvchi organdan ruxsat olinishi kerakligi aytilgan.

Xo‘jalik subyektlariga soliqlar orqali ta‘sir etish soliqlar, majburiy to‘lovlar olish yo‘li bilan ham amalga oshiriladi.

Soliq muayyan tarkibiy elementlarni o‘z ichiga oluvchi murakkab huquqiy-iqtisodiy konstruksiyadir. Soliq elementlari bo‘lib quyidagilar sanaladi:

- solih solish obyekt;
- solih solinadigan baza;
- stavka;
- hisoblab chiqarish tartibi;
- solih davri;
- solih hisobotini taqdim etish tartibi;
- to‘lash tartibi.

Soliq solish obyekt. Solih solish obyekt solih to‘lovchida solih yoki boshqa majburiy to‘lov hisoblab chiqarilishi va (yoki) to‘lanishi yuzasidan majburiyat keltirib chiqaruvchi mol-mulk, harakat harakat natijasidir.

Soliq solinadigan baza deganda, solih solish obyektining solih yoki boshqa majburiy to‘lovning stavkasi tatbiqan belgilangan ko‘rsatkichlardagi qiymat, miqdor, fizik va boshqa tavsiflarini ifodalaydi.

Stavka — soliq solinadigan bazaning o‘lchov birligiga nisbatan hisoblanadigan foizlardagi yoki mutlaq summadagi miqdorni ifodalaydi.

Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning stavkalari, agar Soliq kodeksida boshqacha qoida nazarda tutilgan bo‘lmasa, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori bilan belgilanadi.

Hisoblab chiqarish tartibi deganda, soliq va boshqa majburiy to‘lovni hisoblab chiqarish tartibi soliq davri uchun soliq solinadigan bazadan, stavkadan, shuningdek, imtiyozlar mavjud bo‘lsa, shu imtiyozlardan kelib chiqib, soliq va boshqa majburiy to‘lov summasini hisoblash qoidalarini belgilaydi.

Soliq va boshqa majburiy to‘lovlarni hisoblab chiqarish soliq to‘lovchi tomonidan mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

Soliq kodeksida nazarda tutilgan hollarda, soliq va boshqa majburiy to‘lovni hisoblab chiqarish majburiyati davlat soliq xizmati organi yoki soliq agenti zimmasiga yuklatilishi mumkin.

Soliq davri u tugaganidan keyin soliq solinadigan baza aniqlanadigan hamda soliq yoki boshqa majburiy to‘lov summasi hisoblab chiqariladigan davrdir.

Soliq davri bir necha hisobot davriga bo‘linishi mumkin bo‘lib, ularning yakunlari bo‘yicha hisob-kitoblarni taqdim etish hamda soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarning to‘lanishi lozim bo‘lgan summalarni to‘lash majburiyati yuzaga keladi.

Joriy to‘lovlarni to‘lash bo‘yicha majburiyat yuzaga kelgan davr hisobot davri bo‘lmaydi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik va uning uchun javobgarlik

Soliqqa oid munosabatlarda javobgarlik deganda, soliq to‘lovchi yuridik yoki jismoniy shaxsning soliq qonunchiligi talablarini o‘zlarining aybli, huquqqa xilof xatti-harakatlari (harakat yoki harakatsizlik) tufayli buzganliklari uchun qo‘llaniladigan davlat majburlov choralari nazarda tutiladi.

Soliqqa oid huquqbuzarlik uchun javobgarlik asosi bu — huquqbuzarlik tarkibi. Bu tarkib o‘z ichiga huquqbuzarlik obyekti, obyektiv tomoni, subyekti, subyektiv tomonlarini oladi.

Huquqbuzarlik obyekti — qonun bilan muhofaza etiladigan ijtimoiy munosabatlardan iborat. Soliqqa tortish tizimlari amal qiladigan sohada yuzaga keluvchi huquqiy munosabatlar soliqqa oid huquqiy munosabat obyekti sanaladi.

Soliqqa oid munosabatlarda huquqbuzarlikning obyektiv tomoni bo‘lib soliq to‘lovchining aniq xatti-harakatlarida ifodalanuvchi huquqbuzarlik sanaladi. Huquqbuzarlik sodir etilgan joy, vaqt, holatlar ham obyektiv tomonni aks ettiruvchi xususiyatlar hisoblanadi.

Huquqbuzarlik subyekti, bu — soliq sohasida huquqbuzarlik sodir etgan va o‘z xatti-harakatlari uchun javob bera oladigan yuridik yoki jismoniy shaxsdir. Bunda jismoniy shaxs tegishli javobgarlikka tortilish yoshiga yetgan bo‘lishi (masalan, ma‘muriy javobgarlikka tortilish uchun 16 yoshga to‘lgan bo‘lishi) lozim. Korxonalar, tashkilot esa odatda yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lishi kerak.

Soliqqa oid huquqbuzarliklarning subyekt nuqtayi nazaridan olganda uning o‘ziga xos jihati shundan iboratki, ularda bitta huquqbuzarlikdan ikki shaxs javobgarligi yuzaga kelishi mumkin. Masalan, korxonalar daromadlarining yashirilganligi ayni ushbu g‘ayriqonuniy harakat uchun yuridik shaxsqa iqtisodiy javobgarlikni, korxonaning mansabdor shaxslariga nisbatan esa huquqiy (ma‘muriy yoki jinoiy) javobgarlikning qo‘llanilishiga olib kelishi mumkin.

Soliqqa oid huquqbuzarlikning subyektiv tomoni bo‘lib, bunda g‘ayriqonuniy harakatni sodir etgan shaxsning o‘z xatti-harakatiga ruhiy munosabati, aybi (qasd yoki ehtiyotsizligi) hisoblanadi. Jismoniy shaxs (aytaylik, korxonalar rahbari)ning ehtiyotsizligi, qonunlarni yaxshi bilmasligi tufayli huquqbuzarlik sodir etilgan taqdirda ham nafaqat jismoniy shaxs, balki korxonalar (yuridik shaxs) ham javobgarlikka tortiladi.

Ushbu yuridik tarkib mavjud bo‘lgandagina soliqqa oid javobgarlik yuz berishi mumkin. Soliqqa oid huquqbuzarliklar uchun ikki shakldagi javobgarlik yuz berishi mumkin. Ular: jismoniy shaxslarning huquqiy javobgarligi; yuridik shaxslarning iqtisodiy (moliyaviy) javobgarligidan iborat.

Soliq to‘lovchi tomonidan ortiqcha to‘langan summa belgilangan tartib va muddatlarda unga qaytarilishi yoki kelgusi soliqlar hisobiga o‘tkazilishi mumkin.

Soliqqa oid huquqbuzarliklar sodir etgan shaxslarga nisbatan javobgarlik choralari haqida Soliq kodeksining IV bo‘limida aytilgan. Unda jismoniy shaxslar va korxonalarining mansabdor shaxslari ma‘muriy-huquqiy, jinoiy, fuqarolik-huquqiy, mulkiy javobgarlikka, mansabdor shaxslar esa shuningdek, intizomiy javobgarlikka tortilishlari mumkinligi nazarda tutilgan.

Soliq to‘lovchilarga nisbatan qo‘llaniladigan iqtisodiy javobgarlik moliyaviy jazo choralari, ularning turlari, miqdorlari va qo‘llanilish tartiblari Soliq kodeksining 17-bobida belgilab qo‘yilgan.

Amaldagi qonun hujjatlari soliq to'lovchilar huquqlarini himoya qilishga, shu jumladan, sud orqali himoya qilishga qaratilgan samarali huquqiy mexanizmlarni nazarda tutgan. Bunday himoya choralari ko'rilishi soliq to'lovchi (uning vakili) tomonidan belgilangan tartib va muddatlarda taqdim etilgan shikoyat arizasi (sudga da'vo arizasi) berilishi bilan bog'langan.

O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksiga muvofiq soliq to'lovchilar — davlat soliq xizmati organida hisobga turishdan bo'yin tovlaganlik; kirim qilinmagan tovarlarni saqlash yoxud tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) realizatsiya qilishdan tushgan tushumni yashirganlik (kamaytirib ko'rsatish); soliq hisobotini taqdim etish tartibini buzganlik; buxgalteriya hisobini yuritish tartibini buzganlik; faoliyat turlari bilan litsenziyasiz va boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarsiz shug'ullanganlik; hisobvara q fakturalarni rasmiylashtirish tartibini buzganlik; fiskal xotirali nazorat-kassa mashinalarining qo'llanilish tartibini buzganlik; soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarni to'lash muddatlarini buzganlik; yer uchastkalaridan ularga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarsiz foydalanliklari uchun javobgar qilinishlari mumkin.

Soliq munosabatlari sohasida soliq to'lovchi subyektlar tomonidan sodir etiladigan huquqbuzarliklarning keng tarqalgan ko'rinishlaridan biri, bu — soliqdanda bo'yin tovlash, turli yo'llar bilan olinadigan daromadlarni yashirish hisoblanadi.

Soliqdanda bo'yin tovlash va uni to'lama sliikka harakat qilishning usullari, shakllari juda xilma-xil hamda bu hodisa, aytish mumkinki, jahonning deyarli barcha mamlakatlarida keng tarqalgan. Shu sababli soliqdanda bo'yin tovlash, daromadlarni yashirish hollarini aniqlash paytida, ayniqsa, rivojlangan mamlakatlar soliq xizmati organlari tajribasini o'rganish va ulardan keng foydalanish yaxshi samara berishi mumkin.

Zamonaviy hisob-kitob va tahlil qilish vositalari, kompyuter texnologiyalari davlat soliq xizmati organlari faoliyatida keng qo'llanilayotganligi soliq sohasida huquqbuzarliklarning, shu jumladan, soliqdanda bo'yin tovlashga urinish hollarining oldini olishga, bu sohadagi huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash va bartaraf etishga yordam bermogda.

Ammo, shu bilan birga, soliqdanda bo'yin tovlash usullari ham tobora takomillashib bormogda. Shu sababli soliq sohasidagi huquqbuzarliklarga qarshi kurash usullari va vositalari ham tinimsiz yaxshilanishi, uning samaradorligi oshirib borilishi talab etiladi.

Bugungi kunda soliq to'lovchi tomonidan sodir etiladigan va soliقدan bo'yin tovlash deb baholanishi mumkin bo'lgan holatlar-ning taxminiy ro'yxati mavjud:

- hujjatlarning soxtalashtirilishi (tuzatib qo'yish);
- qalbaki birlamchi buxgalteriya hujjatlaridan foydalanish;
- ishlab chiqarishga sarf qilinmagan moddiy xarajatlarni asossiz hisobdan chiqarish;

- korxonada xodimlar shtati jadvalida ko'zda tutilgan bo'lsa-da, aslida ishlamayotgan xodimga ish haqi yozish hisobiga xarajatlarni ko'paytirish;

- savdo-sotiq va xizmat ko'rsatishdan tushgan naqd pulni bankka topshirmasdan, keyingi hisobot oyiga o'tkazish (realizatsiya va daromadlar ko'rsatkichlarini qasddan kamaytirib ko'rsatish);

- moddiy, yonilg'i-energetik resurslari sarf-xarajatlari normativlarini sun'iy ravishda oshirib ko'rsatish yoki ularni noto'g'ri tatbiq etish;

- hujjatlarni yo'qotib yuborish yoki ularni taqdim etishdan bosh tortish;

- savdo zali (tarqatish joylari)da buxgalteriya yoki boshqa hujjatlar bilan rasmiylashtirilmagan (kirim qilinmagan) mahsulotlar (tovarlar) borligi;

- xo'jalik subyekti (tadbirkor) tegishli tarzda davlat soliq xizmati organlarida hisobda turmasdan va ro'yxatdan o'tmasdan faoliyat yuritishlari;

- ikki va undan ortiq mustaqil manbadan daromad oluvchi jismoniy shaxsning davlat soliq organlari tomonidan yozma ogohlantirilganiga qaramasdan deklaratsiya taqdim etishdan bosh tortishi.

Mazkur taxminiy ro'yxat keyinchalik yanada kengaytirildi va uning tarkibiga nazorat-kassa mashinalarisiz yoki ular bo'laturib, undan foydalanmasdan savdo qilish, mijozlarga xarid cheklari yoki naqd pul qabul qilib olinganligi haqidagi hujjatni (kvitansiya, patta) bermaslik, hisobotlarni taqdim etish yuzasidan belgilangan qoidalarni buzish (noto'g'ri ma'lumotlar taqdim etish, ulgurji savdo qoidalarini buzish kabi) boshqa bir qator holatlar ham soliقدan bo'yin tovlash (daromadlarni yashirish) hollari qatoriga kiritildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2002-yil 5-sentabrdagi «Jismoniy shaxslarning yalpi daromadlariga deklaratsiyalash tizimlarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 3127-son Farmoni bilan 2003—2005-yillar davomida jismoniy shaxslar daromadlarini yalpisiga deklaratsiyalash tartibiga o'tilmoqda va uning mohiyati ham soliقدan bo'yin tovlash hollarini bartaraf etishga qaratilgan.

Rivojlangan mamlakatlarda soliqdan bo‘yin tovlash, daromadlarni yashirish va norasmiy iqtisod avj olishiga yo‘l qo‘ymaslikning tashkiliy-huquqiy, ma‘muriy majburlash vositalari bilan bir qatorda, bozor prinsiplariga tayanuvchi iqtisodiy mexanizmlari, usullari va vositalaridan ham keng foydalaniladi. Bunda soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni me‘yorida, tadbirkorni noqonuniy xatti-harakatlar qilishga undamaydigan darajada bo‘lishiga erishish muhim ahamiyatga egadir.

Soliq munosabatlari sohasida sodir etilgan huquqbuzarliklar yuzasidan belgilangan tartibda tekshirishlar (surishtiruv, dastlabki tergov) olib boriladi va vakolatli organlar tomonidan javobgarlik qo‘llanilishi mumkin. Bunday tekshirishlar (shu jumladan, surishtiruv, dastlabki tergov)ni amalga oshirish tartiblari tegishli qonun hujjatlarida (shu jumladan, jinoyat protsessual qonunchilik normalarida) belgilab qo‘yilgan.

Soliq sohasida huquqbuzarlik sodir etgan shaxsni huquqiy javobgarlikka tortish yuzasidan javobgarlikka tortish muddatlari Soliq kodeksida belgilab qo‘yilgan.

Soliq kodeksida soliqqa oid munosabatlardagi da‘vo qilish muddatlari belgilangan. Unga ko‘ra:

soliq to‘lovchining huquqlarini himoya qilish, ortiqcha to‘langan soliqlar, yig‘imlar va jarimalar summasini budjetdan qaytarib olish uchun da‘vo qilish muddati fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq belgilanadi.

Soliqlar, yig‘imlar va jarimalarni budjetga to‘lash va undirishga doir e‘tirozlarni taqdim etish uchun da‘vo qilish muddati quyidagicha belgilanadi:

daromadlar to‘g‘risida deklaratsiyalar to‘ldirgan, moliyaviy hisobotlarni taqdim etgan soliq to‘lovchilarga nisbatan — uch yil;

soliq summasi 20 foizdan ko‘proq kamaytirib ko‘rsatilganligi (yashirilganligi) aniqlanganda — besh yil.

Da‘vo qilish muddatining o‘tishi fuqarolik qonun hujjatlariga muvofiq to‘xtatib turiladi, tugatiladi va tiklanadi.

? *Nazorat savollari*

1. Xo‘jalik faoliyatiga soliq qonunchiligining ta‘sirini tushuntiring.
2. Xo‘jalik subyektlari qanday turdagi soliqlarni to‘lashi mumkin?
3. Xo‘jalik subyektlarining soliq huquqbuzarligi uchun qanday javobgarlik belgilangan?

XV bob. TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi. Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risidagi qonunchilik. Tashqi iqtisodiy faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinishi. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va obyektlari. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo‘yicha huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik.

Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi

Tashqi iqtisodiy faoliyatning yo‘lga qo‘yilishi va keng rivojlantirilishi O‘zbekistonning tashqi dunyoga chiqishining asosiy usullaridan biri bo‘lib qoldi.

«Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida»gi Qonunning 3- moddasiga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyat deganda, O‘zbekiston Respublikasi yuridik va jismoniy shaxslarining xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali iqtisodiy aloqalarni o‘rnatish va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati tushuniladi, ya‘ni O‘zbekiston qonunchiligiga ko‘ra tashqi iqtisodiy faoliyat, bu O‘zbekiston Respublikasi jismoniy shaxslari bilan xorijiy davlatlarga mansub yuridik va jismoniy shaxslar orasidagi savdo-iqtisodiy va boshqa xo‘jalik aloqalaridan iborat. Davlat bu faoliyatni huquqiy jihatdan tartibga solib borishi tashqi iqtisodiy faoliyat olib borilishi uchun zarur, qulay, tashkiliy, iqtisodiy va boshqacha shart-sharoitlarni yaratib berishi mumkin. Davlatning o‘zi ham subyekt sifatida tashqi iqtisodiy faoliyatda bevosita yoki o‘zining alohida vakolat berilgan tashkilotlari orqali ishtirok etishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning yo‘lga qo‘yilishida va uning ishtirokchilari tomonidan bu faoliyatning amalga oshirilishi uchun zarur sharoitlar yaratilishida O‘zbekiston Respublikasining tashqi savdo iqtisodiy faoliyatiga oid milliy qonunchiligi tizimlari bilan bir qatorda xalqaro shartnomalar, shu jumladan, ko‘p tomonlama va ikki tomonlama bitimlar hamda turli ahdlashuvlar muhim ahamiyatga ega. 1992-yil 15-maydagi «Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligiga a‘zo davlatlarning tashqi iqtisodiy faoliyat yo‘nalishida

hamkorlik qilish haqidagi kelishuv»ni shunday ko‘p tomonlama shartnoma qatorida ko‘rsatish mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat aniq olingan sohalar bo‘yicha ikki tomonlama xalqaro shartnomalar asosida chuqur rivojlanadi. Chunki, bunday shartnomalar iqtisodiy rivojlanishda muhim ahamiyat kasb etib, taraflarga nafaqat huquq va majburiyatlar o‘rnatish, balki o‘zaro hamkorlik qilishning aniq yo‘nalishlarini belgilash, hamkorlik qilishda yuzaga keladigan muammolarni hal etishda muhim rol o‘ynaydi. Chunki, savdo-iqtisodiy aloqalarda o‘zaro qulay rejim (bojxona, soliq va boshqa sohalarda), asosan, ikki tomonlama bitimlarga ko‘ra belgilanadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatini tashkil etish, o‘z milliy xo‘jalik yurituvchi subyektlari uchun tashqi iqtisodiy aloqalarda qulay iqtisodiy va huquqiy rejimni yaratish sohasida o‘zga davlatlar, xalqaro tashkilotlar bilan tuzadigan ko‘p tomonlama va ikki tomonlama shartnoma munosabatlari xalqaro ommaviy huquq predmeti hisoblansa, O‘zbekiston Respublikasi milliy xo‘jalik subyektlari tomonidan o‘zga davlatlarning yuridik hamda jismoniy shaxslari bilan o‘rnatiladigan shartnoma aloqalari xalqaro xususiy huquqning predmeti bo‘lib sanaladi. Xo‘jalik huquqi esa, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida, mamlakatning bojxona hududidan mahsulot va tovarlarni, moliya mablag‘larini, olib o‘tish yoki boshqa mamlakat hududida xizmat ko‘rsatish, ish bajarish bilan yuzaga keladigan munosabatlarni o‘rganadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solishning obyekti bo‘lib, xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasida mahsulotlarni eksport va import qilish bo‘yicha yuzaga keladigan hamda boshqa mamlakat hududida xizmatlar ko‘rsatish va ish bajarish jarayonida yuzaga keladigan munosabatlar hisoblansa, tashqi iqtisodiy faoliyat obyektlari deganda, oldi-sotdi yoki ayirboshlash mumkin bo‘lgan tovarlar (ishlar, xizmatlar), har qanday mol-mulk, shu jumladan, qimmatbaho qog‘ozlar, valutalar va valuta qimmatliklari, elektr, issiqlik energiyasi va energiyaning boshqa turlari, transport vositalari, intellektual mulk obyektlari tushuniladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va ularning turlari

Tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirayotgan O‘zbekiston Respublikasining yuridik va jismoniy shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va majburiyatlari «Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida»¹ Qonunda belgilangan. Ushbu qonunning 7-moddasiga ko‘ra :

qonun hujjatlari doirasida tashqi iqtisodiy faoliyatda qatnashish shakllarini mustaqil belgilash, tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirish uchun o‘z xohishiga ko‘ra boshqa yuridik va jismoniy shaxslarni shartnoma asosida belgilangan tartibda jalb qilish;

tashqi iqtisodiy faoliyat natijalariga , shu jumladan, milliy va chet el valutasidagi daromadga qonun hujjatlariga muvofiq mustaqil ravishda egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish va boshqa qonuniy huquqlarga ega.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasining «Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida»gi Qonunining 22-moddasida belgilanganidek, tadbirkorlik faoliyati subyektlari qonun hujjatlariga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni mustaqil tarzda amalga oshiradilar. Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining davlat ro‘yxatidan o‘tkazilganligi tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchisi tariqasida qo‘shimcha ro‘yxatdan o‘tmagan holda valuta hisobvaraqlari ochishi va tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishi uchun asos bo‘ladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat yuridik shaxs shaklidagi tadbirkorlik subyektlari tomonidan ham, shuningdek, yuridik shaxs tashkil etmagan holdagi tadbirkor jismoniy shaxslar tomonidan ham belgilangan tartibda amalga oshirilishi mumkin.

O‘zbekiston Respublikasining «Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida»gi Qonuniga ko‘ra mamlakatimizda jismoniy shaxslar ham tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari bo‘la olishi belgilangan bo‘lib, ular tomonidan xorijiy mamlakatlarning yuridik va jismoniy shaxslari hamda xalqaro tashkilotlar bilan o‘zaro foydali iqtisodiy munosabatlar o‘rnatilib, mamlakatimiz iste‘mol bozorining to‘ldirilishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Aynan jismoniy shaxslarning tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari sifatida faoliyat ko‘rsatishi uchun yakka tartibdagi tadbirkor sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tishi lozimligi qonun hujjatlarida belgilangan. Davlat ro‘yxatidan o‘tmagan holda bunday faoliyat bilan shug‘ullanish taqiqlanadi.

Tashqi bozorlarga mustaqil chiqish huquqi mulkchilik shaklidan qat‘i nazar, barcha xo‘jalik yurituvchi subyektlar uchun

---

¹ O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi. 2000, 5, 6-son, 148- modda.

bir xil qilib belgilanishi bilan birga, milliy manfaatlar himoyasi maqsadida, strategik muhim resurslar eksporti va importi markazlashtirilgan tartibda amalga oshirilishi belgilangan. Ayni paytda, respublikamizda paxta, ipak, oltin va umumdavlat eksport resurslarini tashkil etadigan boshqa tovarlar eksportiga doir mutlaq huquq saqlanib qolindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligining xo'jalik hisobidagi bo'linmalarini davlat hissadorlik kompaniyalariga aylantirish to'g'risida»gi 1995-yil 14-avgustdagi Farmoniga ko'ra, markazlashtirilgan eksport va davlat ehtiyojlari uchun importlar qilish, tashqi savdo operatsiyalarini bajarishga oid xizmatlar ko'rsatish «O'zmarkazimpeks», «O'zsanoatmashimpeks», «Innovatsiya», «Markazsanoateksport» davlat hissadorlik tashqi savdo kompaniyalari tomonidan amalga oshirilishi belgilangan.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari ushbu faoliyatni bevosita o'zlari yoki vositachilari orqali, yoxud har ikkala shaklda amalga oshirishlari mumkin. O'z navbatida, tashqi iqtisodiy faoliyatda vositachilik ishlari bilan shug'ullanuvchi korxonalarining o'zlari ham tashqi iqtisodiy munosabatlarning mustaqil subyektlari sanaladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishlari chog'ida quyidagi majburiyatlarga amal qilishlari lozim:

tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risidagi hisobotni qonun hujjatlarida belgilanganidek taqdim etish;

O'zbekiston Respublikasi hududiga olib kirilayotgan tovarlarning O'zbekistonda belgilab qo'yilgan texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosanitariya, ekologiya standartlari va talablariga muvofiqligini tasdiqlovchi belgilangan tartibda taqdim etishi va boshqa qonun talab etadigan majburiyatlarga ega bo'ladi.

«Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida»gi Qonunning 15-moddasiga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining huquqlari va qonuniy manfaatlari ta'minlanishini kafolatlaydi.

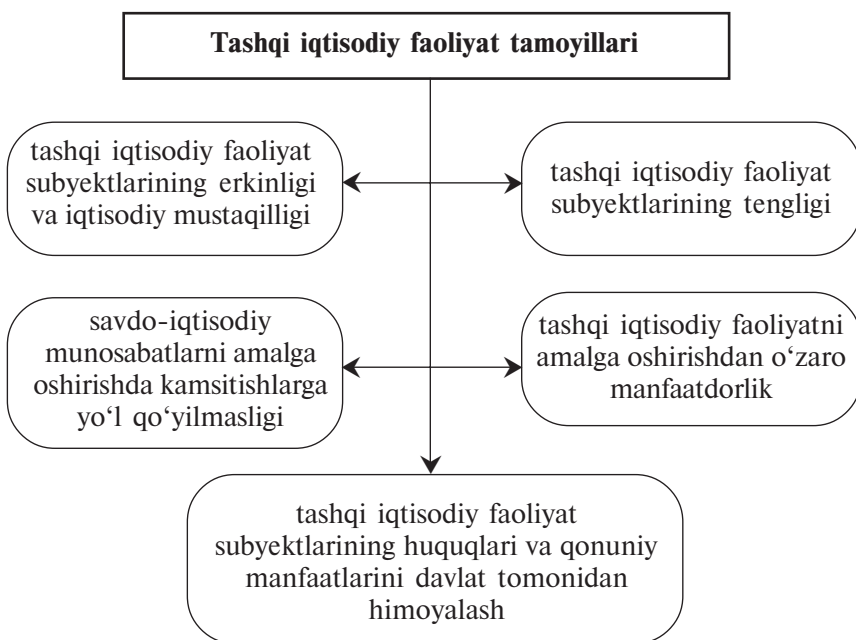
Davlat organlari va ularning mansabdor shaxslari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshirayotgan faoliyatiga aralashishga haqli emas. O'zbekiston Respublikasining davlat organlari tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlarining ushbu qonunda belgilangan huquqlarini buzuvchi hujjatlar

qabul qilgan taqdirda, ularga yetkazilgan zararning o'zni qonun hujjatlariga muvofiq qoplanadi. Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi o'z huquqlari va manfaatlariga daxldor bo'lgan va maxfiy tusda bo'lmagan axborotlarni qonun hujjatlarida belgilangan tartibda davlat organlaridan olishga haqlidir.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi va umummajburiy tusdagi qonun hujjatlari ommaviy axborot vositalarida e'lon qilinishi va tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari ulardan erkin foydalana olishlari shart.

Tashqi iqtisodiy faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinishi

Tashqi iqtisodiy faoliyat ham davlat tashqi siyosatining bir yo'nalishi sifatida, iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va boshqa vositalar bilan tartibga solinib boriladi.

Davlat o'z milliy, umumjamiyat manfaatlarini himoyasini ta'minlash, mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, milliy iqtisodiyot rivojini rag'batlantirish maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solib turadi va u yoki bu usullar bilan tashqi

iqtisodiy faoliyat subyektlarini qo‘llab-quvvatlash mumkin yoki aksincha salbiy ta’sir qilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlariga davlatning ta’sir etishi «bevosita» va «bilvosita» turlarda bo‘lish mumkin, bevosita ta’sir etishga misol qilib davlatning aniq bir eksportyorga nisbatan boj to‘lovlarini to‘lashda imtiyozlar berish yoki ozod qilishini olsak, biron-bir mahsulot importi uchun yuqori bojlarni belgilash, cheklovlar joriy etishi bilan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarini bu mahsulotni emas, boshqalarini olib kirish uchun yo‘naltirishga qaratilgan ta’sir choralarini bilvosita ta’sir etish deb atash mumkin.

«Tashqi iqtisodiy faoliyat to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Qonunining 17-moddasiga muvofiq tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo‘llar bilan amalga oshiriladi:

tashqi iqtisodiy faoliyatning qonunchilik negizini shakllantirish va takomillashtirish; valuta bilan tartibga solish; soliq bilan tartibga solish; tarif va notarif tartibga solish;

O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy manfaatlariga rioya etilishi uchun himoya, kompensatsiya va dempingga qarshi choralarini qo‘llash;

tashqi savdo faoliyatini amalga oshirish tartibini belgilash, shu jumladan, miqdoriy cheklashlar o‘rnatish hamda tovarlarning ayrim turlari eksport va import qilinishi ustidan davlat monopoliyasini o‘rnatish; qurol-yarog‘lar, harbiy texnika, ikki xil maqsadda ishlatilishi mumkin bo‘lgan tovarlar va texnologiyalarga nisbatan eksport nazoratini o‘rnatish; olib kiriladigan va olib chiqiladigan tovarlarni sertifikatlash;

texnikaviy, farmakologiya, sanitariya, veterinariya, fitosani-tariya, ekologiya standartlari va talablarini belgilash; tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari uchun preferensiya va imtiyozlar berish.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga davlat ta’siri quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

iqtisodiy taraqqiyotga, barqarorlikka erishish maqsadida eksport-import operatsiyalarini tartibga solish, bojxona va valuta nazoratini amalga oshirish yo‘li bilan;

fuqarolar sog‘lig‘ini himoyalash va ekologik xavfsizlikni ta’minlash yo‘nalishida, bunda muayyan tovarlarni O‘zbekistonga olib kirilishi paytida ularning sifat va kelib chiqish sertifikatlariga veterinariya, sanitariya guvohnomalariga ega bo‘lish talab etiladi hamda bunday hujjatlarning mavjud bo‘lmasligi ushbu tovarlarni

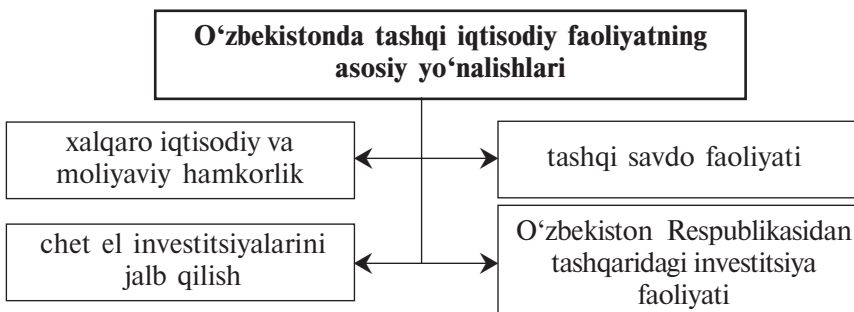
O‘zbekiston Respublikasining bojxona hududidan o‘tkazmasligiga sabab bo‘ladi;

o‘zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar uchun xorijiy bozorlarga keng yo‘l ochilishini ta‘minlash yo‘nalishi bo‘yicha, bunda O‘zbekistonning xalqaro ko‘p tomonlama va ikki tomonlama shartnoma va bitimlari, ayniqsa, savdo-iqtisodiy masalalarda hamkorlikni yo‘lga qo‘yish hamda rivojlantirishga oid shartnomalar tuzilishi, ratifikatsiya qilinishi, O‘zbekistonning xalqaro tashkilotlarga a‘zo bo‘lishi, ular faoliyatida ishtirok etishi ushbu maqsadlarga xizmat qiladi;

davlat ehtiyojlarini ta‘minlash yo‘nalishi bo‘yicha, bunda imtiyozli shartlarda kreditlar berish, bojxona boji va boshqa to‘lovlardan ozod qilish, valutaning bir qismini majburiy sotish majburiyatidan ozod qilish, kvotalar belgilab berish kabi qulay iqtisodiy shart-sharoitlar yaratiladi va shu yo‘l bilan davlat ehtiyoji uchun mahsulot keltirilishi qo‘llab-quvvatlanadi;

o‘zbekistonlik tadbirkorlarning tashqi bozorda raqobatbardoshligini ta‘minlash va oshirib borish. Ana shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasining «Boj tarifi to‘g‘risida»gi Qonunida kompensatsiya hamda dempingga qarshi bojlar qo‘llash, boshqa shakllarda qulay shart-sharoitlar yaratib berish nazarda tutilgan;

ayrim tarmoqlar taraqqiyotini rag‘batlantirish yo‘nalishi bo‘yicha, bunda ko‘proq O‘zbekiston agrar-industrial mamlakat bo‘lganligi tufayli qishloq xo‘jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari, fermer va dehqon xo‘jaliklari, kichik va xususiy tadbirkorlik subyektlari har tomonlama qo‘llab-quvvatlanmoqda hamda ularga tashqi iqtisodiy faoliyatning amalga oshirilishi sohasida qulay sharoitlar yaratib berilmoqda¹.

¹ Qarang: Masalan, kichik va o‘rta biznes korxonalarini ular tomonidan tashkil etiladigan ishlab chiqarish texnologik jihozlariga import bojini to‘lashdan ozod qilish tartibi: O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat bojxona qo‘mitasining 1999-yil 25-martdagi EG 8-50-sonli hujjati. «Налоговое и таможенные вести». 1999, 21-son.

Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari. **Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo'yicha huquq va** **majburiyatlar hamda javobgarlik**

Tashqi iqtisodiy faoliyat turli-tuman shartnomalar (kontrakt, kelishuv, bitimlar) tuzish orqali amalga oshiriladi.

Xo'jalik shartnomalarining, shu jumladan, tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalarni tuzish va ijro etishga oid asosiy prinsiplar hamda qoidalar O'zbekiston Respublikasining «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy huquqiy bazasi to'g'risida»gi Qonuni bilan belgilangan.

Jahondagi huquq tizimlari, shu jumladan, O'zbekiston Respublikasining milliy huquq tizimi tashqi iqtisodiy faoliyat sohasi ishtirokchilariga shartnomalar tuzilishi sohasida keng imkoniyatlar bergan va shartnoma mazmuni ular tomonidan erkin belgilanadi. Bu sohadagi ayrim cheklashlar davlat ommaviy-huquqiy manfaatlari nuqtayi nazaridan kelib chiqib, qonun hujjatlarining bevosita o'zida nazarda tutilishi mumkin.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnomalar tuzilayotganida turli huquqiy tizimga mansub subyektlar o'rtasidagi aloqa o'rnatilayotganligi va bu tizimlar o'rtasidagi farqlar kelgusida muayyan ixtiloflarga olib kelishi mumkinligi, ularni bartaraf etish yo'l-yo'riqlari belgilab olinishi lozimligi e'tiborda tutilmog'i lozim.

Tashqi iqtisodiy faoliyat sohasidagi shartnomalar, odatda, namunaviy kontraktlar asosida, tomonlar o'zaro kelishib belgilaganda yozma shaklda tuzilishi lozim bo'ladi. Tashqi iqtisodiy faoliyatda ko'proq qo'llaniladigan shartnomalar oldi-sotdi, mahsulot yetkazib berish, pudrat, yuk tashish, litsenziya, vositachilik shartnomalari hisoblanadi. Bunday kontraktlarning mazmunini uning tarkibi, tarafdarning o'zaro majburiyatlari hajmi, to'lov shartlari, yetkazib berish shartlari, sug'urtalash shartlari, texnik jihozlash shartlari, kontrakt shartlarini buzganlik uchun javobgarlik sanksiyalari tashkil etadi.

Shartnomalarda (ayniqsa, oldi-sotdi shartnomalarida) xalqaro amaliyotda tarkib topgan va keng qo'llaniladigan «Savdo atamalari» (Inkotermes — 2000)dan foydalanmoq lozim (masalan, SIF, FOB va boshqa terminlar).

Shartnomada tomonlar javobgarligi, nizolarni hal etish tartiblari va boshqa muhim xususiyatlar batafsil aks ettirilmog'i lozim.

Import va eksport kontraktlari belgilangan tartibda davlatning vakolatli organlarida qayd etiladi hamda hisobga olinadi.

Xalqaro savdo-iqtisodiy shartnomalar yuzasidan hisob-kitob qilish shakllari va tartiblari shartnoma taraflari o‘zaro kelishuviga ko‘ra shartnomada belgilab qo‘yiladi. Amalda ko‘proq valuta tovar narxining valutasini bilan mos kelmasligi mumkin. Shuning uchun kontraktga qanday pul bozorining pul kursidan to‘lashda foydalanishi ko‘rsatiladi. Bunda bank orqali pul ko‘chirish, inkasso, hujjatli akkreditiv kabi shakllardan keng foydalaniladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatga oid shartnoma munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolarning hal etilishi tomonlar kelishib belgilaydigan tartibda muayyan milliy huquqiy tizim asosida yoki xalqaro vositalardan foydalanilgan holda hal etiladi. O‘zbekiston Respublikasi subyektlari bilan tuzilgan tashqi iqtisodiy faoliyat kontraktlari bo‘yicha nizolar kelib chiqqan hollarda O‘zbekiston Respublikasi xo‘jalik sudlari tomonidan ham ko‘rib chiqilishi O‘zbekiston Respublikasi Xo‘jalik protsessual kodeksi normalarida o‘z ifodasini topgan.

Xalqaro amaliyotda bunday nizolarni hal etuvchi xalqaro arbitraj organlari tizimi tarkib topgan. Kontraktga mana shunday arbitrajlardan yoki boshqa xohlagan hakamlik sudlari nizolarni hal etilishi uchun tanlanishi mumkin. Amaliyotda shunday organlardan Stokgolm shahri Savdo palatasi qoshidagi arbitraj, Parijdagi xalqaro savdo palatasi qoshidagi Arbitraj sudi, London xalqaro hakamlar sudi kabilar nizolar hal qilinishida ko‘proq qo‘llaniladi.

Respublikamizda nizolar hal qilinishida muhim bo‘lgan, Mustaqil Davlatlar Hamdo‘stligiga a‘zo va boshqa davlatlarning xo‘jalik, iqtisodiy va arbitraj sudlari hal qiluv qarorlari, xorijiy davlatlar arbitraj va hakamlik sudlarining hal qiluv qarorlari xo‘jalik sudlarining ijro hujjatlari qatoriga kirishini nazarda tutuvchi «Xo‘jalik sudlarining hujjatlari ijrosini amalga oshirish tartibi to‘g‘risida»gi Yo‘riqnoma ham qabul qilingan. Ushbu hujjatga binoan boshqa davlatlar arbitraj sudlari tomonidan qabul qilingan qarorlari ham qonunchilikda belgilangan tartibda ijro etiladi.

? *Nazorat savollari*

1. Tashqi iqtisodiy faoliyatga tushuncha bering.
2. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi qanday qonunlarni bilasiz?
3. Kimlar tashqi iqtisodiy faoliyatning subyektlari bo‘la oladi?
4. Nimalar tashqi iqtisodiy faoliyatning obyekti bo‘la olmaydi?

XVI bob. XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI MUNOSABATLARIDAGI JAVOBGARLIK

Xo‘jalik huquqiy munosabatlarida javobgarlik tushunchasi. Javobgarlikning asoslari va turlari. Jinoiy, ma‘muriy, moddiy javobgarlik. Xo‘jalik shartnomalari majburiyatlarini bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun mulkiy javobgarlik.

Xo‘jalik faoliyati sohasidagi huquqbuzarliklar uchun javobgarlik

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘z faoliyatini qonun doirasida olib borishlari lozim. Agar, xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘z faoliyatini amalga oshirishda qonunlarga nomuvofiq harakat qilsa, buning uchun tegishli tartibda javobgarlik belgilanadi. Qonunda yuridik javobgarlikning xo‘jalik subyektlari (tadbirkorlar) uchun quyidagi turlari belgilangan:

- jinoiy javobgarlik;
- ma‘muriy javobgarlik;
- moddiy javobgarlik.

Bunday javobgarliklar tegishlicha noqonuniy harakatlar va harakatsizliklar uchun qo‘llaniladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar (tadbirkorlar)ga soxta tadbirkorlik uchun, bankrotlikni yashirganlik uchun, monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganlik uchun, soliq va boshqa to‘lovlarni to‘lashdan bo‘yin tovlaganlik uchun, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarganlik, uni realizatsiya qilganlik uchun, davlat manfaatlariga zid keluvchi bitimlar tuzganlik uchun javobgarlik belgilanadi.

O‘zbekiston Respublikasi JKning 179-moddasiga ko‘ra, «**Soxta tadbirkorlik**» deb, ustavda ko‘rsatilgan faoliyatni amalga oshirish maqsadini ko‘zlamasdan ssudalar, kreditlar olish, foyda(daromadni) soliqlardan ozod qilish (soliqlarni kamaytirish) yoki boshqacha mulkiy manfaat ko‘rish maqsadida korxonalar va boshqa tadbirkorlik tashkilotlarini tuzishga aytiladi.

Har bir tuzilgan korxonalar yoki boshqa tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi subyekt faqat o‘z ustavida ko‘rsatilgan faoliyat

bilan shug‘ullanishi lozim. Agar, korxonada boshqa maqsadlarni ko‘zlab o‘z ustavida ko‘rsatilgan faoliyatni amalga oshirmasa, uning faoliyati **soxta tadbirkorlik** deyiladi hamda bunday harakat jinoyat deb topiladi. Bunday jinoyat sodir etgan shaxs O‘zbekiston Respublikasi JKning 179-moddasida belgilanganidek, eng kam oylik ish haqining 5 baravar miqdorida jarima yoki 5 yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, yoki 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud 3 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi bilan jazolanadi.

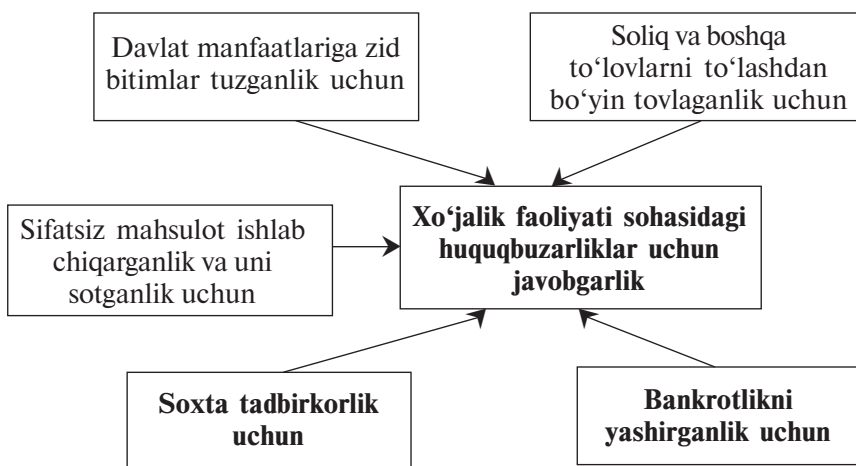
Bankrotlikni yashirganlik jinoyati xo‘jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan ma‘lumot yoki hujjatlarni taqdim etish, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko‘rsatish yo‘li bilan iqtisodiy nochorligini yashirib, o‘z manfaati yo‘lida ko‘p miqdorda zarar yetkazishida namoyon bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi JKning 181-moddasida xo‘jalik yurituvchi subyektning haqiqatga to‘g‘ri kelmaydigan ma‘lumot va hujjatlarni taqdim etish, buxgalteriya hisobotlarini buzib ko‘rsatish yo‘li bilan iqtisodiy jihatdan o‘zining to‘lovga qodirligini yo‘qotganligi yoki iqtisodiy nochorligini boshqacha tarzda qasddan yashirish kreditorlariga ko‘p miqdorda zarar yetishiga sabab bo‘lsa, eng kam oylik ish haqining 50 baravaridan 100 baravarigacha jarima yoki 5 yilgacha muayyan huquqdan mahrum qilish, yoxud 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud mol-mulk musodara qilinib, 5 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish bilan jazolanishi belgilangan.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning monopoliyaga qarshi qonun hujjatlarini buzganligi uchun O‘zbekiston Respublikasi JKning 183-moddasi bo‘yicha jinoiy javobgarlik belgilangan.

Iqtisodiyotni rivojlantirish erkin raqobatni taqozo etadi. Agar, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi subyekt erkin raqobatga to‘sqinlik qilsa yoki boshqacha g‘ayriqonuniy harakatlar bilan bozorni monopoliyaga aylantirib olsa, buning uchun «Tovar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash to‘g‘risida»gi Qonunga muvofiq javobgar bo‘ladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar (tadbirkorlar) o‘z faoliyatini amalga oshirayotganda o‘zgalar bilan raqobatlashib, ko‘proq foyda olishga intiladilar. Lekin raqobatda g‘ayriqonuniy ravishda ustun mavqega ega bo‘lmaslik lozim. «Monopolistik faoliyatni cheklash to‘g‘risida»gi Qonunning 6-moddasida belgilanganidek, xo‘jalik

yurituvchi boshqa subyektning mol-mulki va tadbirkorlik nufuziga ziyon yetkazishi mumkin bo'lgan, noaniq yoki buzib ko'rsatilgan ma'lumotlar tarqatish, tovar belgisidan, tovarning firma nomidan yoki markasidan o'zboshimchalik bilan foydalanish, shuningdek, xo'jalik yurituvchi boshqa subyekt tovarining shaklini, idishini, tashqi bezagini aynan ko'chirib olishga, ilmiy-texnikaviy, ishlab chiqarish, iqtisodiy, savdo va boshqa sohaga oid maxfiy axborotni egasining rozilgisiz olish, undan foydalanish va uni oshkor qilish, tovarlarining xususiyati, ularni tayyorlash usuli va o'rni, iste'mol hissalarini va sifati xususida iste'molchilarni chalg'itish, xo'jalik yurituvchi boshqa subyektlarning bozorga kirishini cheklovchi xatti-harakatdan iborat.

Soliq to'lashdan bo'yin tovlaganlik uchun javobgarlik

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiruvchi har qanday xo'jalik yurituvchi subyekt O'zbekiston Resublikasi qonunlari bilan belgilab qo'yilgan soliqlarni to'lashi lozim.

Qonunda belgilangan tartibda ro'yxatdan o'tib, faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkor soliq majburiyatlarini buzganlik uchun javobgar bo'ladi.

Soliq va boshqa to'lovlarni to'lashdan bo'yin tovlaganlik uchun moliyaviy jazo, ma'muriy jazolardan tashqari jinoiy jazo ham belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi JKning 184-moddasida belgilanganidek, «Foyda(daromad) yoki soliq to‘lanadigan boshqa obyektlarni qasddan yashirishni, kamaytirib ko‘rsatishni, shuningdek, davlat tomonidan belgilangan soliqlarni, yig‘imlarni, boj yoki boshqa to‘lovlarni to‘lashdan qasddan bo‘yin tovlashni ancha miqdorda sodir etish shunday qilmish uchun ma‘muriy jazo qo‘llanilgandan keyin ro‘y bergan bo‘lsa, eng kam oylik ish haqining bir yuz ellik baravarigacha miqdorda jarima yoki 2 yilgacha axloq tuzatish ishlari, yoxud 6 oygacha qamoq bilan jazolanadi».

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1997-yil 23-oktabrdagi «Tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslardan soliqlar va yig‘imlarni undirishni tartibga solish to‘g‘risida»gi qarorida soliq va to‘lov intizomini mustahkamlash, tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanuvchi jismoniy shaxslarni hisobga olish va ularni soliqqa tortish tizimini tartibga solish, soliq to‘lashdan bosh tortishning oldini olish hisobiga soliqlar bilan to‘la qamrab olish va ularning tushishini ko‘paytirish choralari belgilangan.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iste‘molchilarga, jumladan, odamlarning sog‘lig‘iga zarar yetkazadigan mahsulot yetkazib berganligi uchun qonunda javobgarlik belgilangan. Tadbirkorlar tomonidan tayyorlanadigan tovarlar iste‘molchilarga yetkazib berilishidan oldin uning sifati davlatning tegishli idoralari tomonidan tasdiqlangan standartlarga mosligi tekshirilishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasining 1996-yil 26-aprelda qabul qilingan «Iste‘molchilarning huquqlarini himoya qilish to‘g‘risida»gi Qonuniga muvofiq, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish yoki sotish tufayli iste‘molchilarga yetkazilgan mulkiy, ma‘naviy zararlar uchun javobgarliklar belgilangan.

Sifatsiz mahsulot deb, davlat standarti talablariga, me‘yoriy normalarga javob bermaydigan mahsulotlar tushuniladi. Tovar (ish, xizmat)ning tuzilishiga, ishlab chiqarilishiga, tarkibiga bog‘liq bo‘lgan nuqsonlari, shuningdek, iste‘molchining hayoti, sog‘lig‘iga yoki mol-mulkiga yetkazilgan zarar sotuvchi (ishlab chiqaruvchi, ijrochi) tomonidan qoplanishi lozim.

Tadbirkorlar tayyorlagan yoki yetkazib bergan mahsulotlardagi nuqsonlar oqibatida odamlarning hayoti, sog‘lig‘i yoki mulkiga

yetkazilgan zarar uchun javobgarlik O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi, O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksida ham belgilangan.

O‘zbekiston Respublikasi JKning 186-moddasiga muvofiq, iste’molchilarning hayotiga, salomatligiga yetkazilgan zarar sifatsiz mahsulot chiqarish yoki sotish oqibatida kelib chiqsa, javobgarlik belgilangan. Unga ko‘ra, tovar bozoriga sifatsiz mahsulot chiqarish yoki uni sotish iste’molchi sog‘lig‘iga o‘rtacha yoki og‘ir shikast yetkazilishiga sabab bo‘lsa, eng kam oylik ish haqining yuz baravaridan ikki yuz baravarigacha miqdorda jarima yoki 3 yilgacha axloq tuzatish ishlari bilan jazolanadi. Sifatsiz mahsulot chiqarganlik yoki sotish iste’molchining o‘limiga sabab bo‘lsa, mol-mulk musodara qilinib, 5 yildan 12 yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi qo‘llaniladi.

O‘zbekiston Respublikasining 1998-yil 29-avgustda qabul qilingan «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunida xo‘jalik shartnomalarini bajarmaganlik uchun yoki lozim darajada bajarmaganlik uchun taraflarning mulkiy javobgarligi belgilangan. Ushbu qonunda shartnomani bajarmaganlik yoki lozim darajada bajarmaganlik holati quyidagicha belgilangan:

tovarlarni yetkazib berish muddatlarini kechiktirib yuborganlik, to‘liq yetkazib bermaganlik, ishlarni bajarmaganlik yoki xizmat ko‘rsatmaganlik uchun javobgarlik;

sifati, assortimenti va navi lozim darajada bo‘lmagan tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) yetkazib berganlik uchun javobgarlik;

but bo‘lmagan tovarlarni yetkazib berganlik uchun javobgarlik;

tovarlarni marka belgisiz, shuningdek, tovarni idishsiz yoki o‘ralmagan holda yetkazib berganlik uchun javobgarlik;

akkreditivdan foydalanmaganlik uchun javobgarlik;

to‘lov, transport hujjatlarini yuborishni kechiktirganlik uchun javobgarlik;

tovarlarni tanlab olmaslik yoki uni rad etganlik uchun javobgarlik;

tovarlar (ishlar, xizmatlar) haqini to‘lamaganlik yoki o‘z vaqtida to‘lamaganlik uchun javobgarlik;

mablag‘larni akseptsiz hisobdan chiqarganlik uchun javobgarlik.

Taraflardan biri shartnoma majburiyatlarini bajarmagan yoki lozim darajada bajarmaganligi javobgarlikka tortishga asos bo‘ladi hamda taraf boshqa tarafga yetkazilgan zararni to‘laydi. Taraflardan biri shartnoma majburiyatini bajarmaganda yoki lozim darajada bajarmaganda unga nisbatan neustoyka qo‘llaniladi. Neustoyka jarima yoki penya shaklida bo‘ladi.

? *Nazorat savollari*

1. Xo‘jalik huquqiy munosabatlarda javobgarlik haqida tushuncha bering.
2. Xo‘jalik subyektlari javobgarligining asoslari nima?
3. Xo‘jalik subyektlari uchun qanday turdagi javobgarliklar qo‘llaniladi?

XVII bob. XO‘JALIK NIZOLARINI HAL QILISH

Xo‘jalik nizolari tushunchasi va uning kelib chiqish asoslari. Xo‘jalik nizolarini hal qiluvchi organlar. Da’vo talabnomalari tushunchasi. Xo‘jalik nizolarini sudgacha hal qilish tartibi. Xo‘jalik nizolarini sud tartibida hal qilish. Xo‘jalik sudi hujjatlarining ijrosi. Ijro varaqalari.

Xo‘jalik nizolari tushunchasi va uning kelib chiqish asoslari

Xo‘jalik nizolari deganda, har qanday yuridik shaxs yoki yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar — xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari yoki qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarining buzilishi natijasida ular o‘rtasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar tushuniladi.

Bu nizolar iqtisodiyot sohasidagi yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar o‘rtasidagi fuqaroviy, ma’muriy va boshqa huquqiy munosabatlardan kelib chiqadi.

Xo‘jalik nizolarini quyidagi turlarga bo‘lish mumkin:

tuzilishi qonunda nazarda tutilgan shartnoma yuzasidan kelib chiqqan kelishmovchiliklar yoki shartnoma yuzasidan kelib chiqqan bo‘lib, hal etish uchun xo‘jalik sudiga topshirish haqida taraflar o‘zaro kelishgan ixtiloflar;

shartnoma shartlarini o‘zgartirish yoki shartnomani bekor qilish haqidagi nizolar;

mulk huquqini tan olish to‘g‘risidagi nizolar;

majburiyatlar bajarilmaganligi yoki tegishli darajada bajarilmaganligi to‘g‘risidagi nizolar;

mulkdor yoki mulkning boshqa qonuniy egasi tomonidan mol-mulkni boshqa shaxsning qonunsiz egaligidan talab qilib olish to‘g‘risidagi nizolar;

mulkdorning yoki mol-mulkning boshqa qonuniy egasining huquqlari egalik qilishdan mahrum etish bilan bog‘liq bo‘lmagan holda buzilganligi to‘g‘risidagi nizolar;

yetkazilgan zararni qoplash to'g'risidagi nizolar. Bu turdagi nizolar davlat organlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari yoki ushbu organlar mansabdor shaxslarining g'ayriqonuniy harakatlari (harakatsizligi), shu jumladan, davlat organi yoki fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari tomonidan qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan hujjat chiqarilishi natijasida yetkazilgan zarar bilan bog'liq bo'lishi ham mumkin;

sha'n, qadr-qimmat va ishchanlik obro'sini himoya qilish to'g'risidagi nizolar;

davlat organlari va fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining qonun hujjatlariga muvofiq bo'lmagan, tashkilotlar va fuqarolarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzadigan hujjatlarini (butunlay yoki qisman) haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi nizolar;

undirish so'zsiz (akseptsiz) tartibda amalga oshiriladigan ijro hujjatini yoki boshqa hujjatni ijro etilishi mumkin emas deb topish to'g'risidagi nizolar;

davlat ro'yxatiga olishni rad etganlik yoki belgilangan muddatda davlat ro'yxatiga olishdan bosh tortganlik ustidan berilgan shikoyatlar bilan bog'liq nizolar;

agar qonunda so'zsiz (akseptsiz) tartibda jarima undirilishi nazarda tutilmagan bo'lsa, tekshiruv vazifalarini amalga oshiruvchi davlat organlari tomonidan tashkilotlar va fuqarolardan jarimalar undirish to'g'risidagi nizolar;

tekshiruv vazifalarini amalga oshiruvchi organlar tomonidan qonun hujjatlarining talablarini buzgan holda so'zsiz (akseptsiz) tartibda hisobdan chiqarilgan pul mablag'larini budjetdan qaytarish to'g'risidagi nizolardir.

Xo'jalik nizolarini hal qiluvchi organlar.

Xo'jalik nizolarini umumiy yurisdiksiya sudlarida ko'rish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 23-moddasida xo'jalik sudlariga taalluqli ishlar ro'yxati berilgan bo'lib, bunga binoan iqtisodiyot sohasida vujudga keladigan nizolar, shuningdek, bankrotlik ishlari xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib chiqiladi. Gap shundaki, bunday nizolarda qatnashuvchi taraflar bo'lib yuridik shaxslar, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkor maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar ishtirok etishlari mumkin.

Xo'jalik sudi o'ziga taalluqli ishlarni, agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida boshqacha tartib nazarda tutilgan bo'lmasa, tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan O'zbekiston Respublikasi tashkilotlari va fuqarolari, shuningdek, chet el tashkilotlari, chet el investitsiyalari ishtirokidagi tashkilotlar, xalqaro tashkilotlar, chet el fuqarolari, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar ishtirokida ko'radi.

O'zaro bog'liq bo'lib, ba'zilar xo'jalik sudiga, boshqalari esa umumiy sudlarga taalluqli bo'lgan bir necha talab birlashtirilgan taqdirda, hamma talablar umumiy yurisdiksiya sudida ko'rilishi kerak.

Shunday ekan, xo'jalik nizolari yuqoridagi holda xo'jalik sudlari, arbitraj yoki hakamlik sudlari tomonidan emas, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan ham ko'rib chiqilishi mumkinligini nazarda tutmoq lozim.

O'zbekiston Respublikasining «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi 1998-yil 30-aprelda qabul qilingan Qonunining 1-moddasiga binoan, dehqon xo'jaligi oilaviy mayda tovar xo'jaligi bo'lib, oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish uchun oila boshlig'iga beriladigan tomorqa yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiradi va realizatsiya qiladi. Dehqon xo'jaliklaridagi faoliyat tadbirkorlik faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi a'zolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.

Yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritadigan dehqon xo'jaligi belgilangan tartibda davlat ro'yxatiga olingan paytdan e'tiboran tashkil etilgan hisoblanadi. Gap shundaki, yuridik shaxs tashkil etmasdan faoliyat yuritadigan dehqon xo'jaliklari ishtirokidagi xo'jalik nizolari xo'jalik sudlari tomonidan ko'rib chiqilib hal etilmasdan, balki umumiy yurisdiksiya sudlari tomonidan ko'rib chiqib, hal etiladi, chunki XPKning 23-moddasi xo'jalik sudlarida nizolar nizolashayotgan subyektlar tarkibiga qarab taalluqli bo'lishligini belgilab qo'ygan.

Binobarin, ushbu modda mazmuniga binoan, yuridik shaxs tuzmagan holda tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirayotgan va yakka tartibdagi tadbirkorlik maqomini qonunda belgilangan tarzda olgan fuqarolar iqtisodiyot sohasida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini xo'jalik sudlarida ko'rishda taraf bo'lishlari mumkin, ammo yuridik shaxs tashkil etmasdan tadbirkorlik faoliyati yuritadigan dehqon xo'jaligi xo'jalik nizolarini xo'jalik sudlarida ko'rishda taraf bo'la

olmaydilar. Shuning uchun ular ishtirokidagi xo‘jalik nizolari umumiy yurisdiksiya sudlarida ko‘rib chiqiladi. Bundan kelib chiqadiki, yuridik shaxs tashkil etmasdan shartnoma asosida tadbirkorlik faoliyatini amalga oshiradigan oddiy shirkat ishtirokidagi xo‘jalik nizolari ham umumiy yurisdiksiya sudlariga taalluqli bo‘lib hisoblanadi.

Nazarimizda, nizolar unda ishtirok etadigan subyektlar tarkibiga qarab emas, balki nizo predmetiga qarab u yoki bu sudga taalluqli bo‘lishi lozim. Masalaga bunday yondashish birinchidan, sudyalarning ixtisoslashuvini takomillashtirsa, ikkinchidan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar sarsongarchiligining oldini oladi, uchinchidan, iqtisodiyot sohasini tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlarini unifikatsiyalash ishini tezlashtiradi, to‘rtinchidan, iqtisodiyot sohasida yuz beradigan qonun buzilishlarga qarshi kurash chora-tadbirlarini ishlab chiqish mexanizmini yengillash-tiradi va hokazo.

Xo‘jalik nizolarini ma‘muriy tartibda hal etish

Ma‘lumki, korxonada o‘zining ichki tuzilmalari, ya‘ni sex, ishlab chiqarish, xo‘jalik, uchastka, brigada va boshqa xo‘jalik bo‘linmalaridan iborat bo‘lishi mumkin. Albatta, bunday tuzilmalar o‘zaro yoki tuzilma asosiy korxonada bilan xo‘jalik munosabatlariga kirishadi. Bu kabi xo‘jalik munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolar korxonada ma‘muriyati tomonidan hal etilishi mumkin. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasining «Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida»gi Qonunining¹ 25-moddasiga binoan hokim quyi turuvchi hokimlarning qarorlarini, basharti, ular O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga, qonunlariga va O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining boshqa hujjatlariga, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, Vazirlar Mahkamasi qabul qilgan hujjatlariga, shuningdek, yuqori turuvchi xalq deputatlari Kengashi va hokimning qarorlariga zid bo‘lsa, bekor qiladi. Bu yerda ham, biz, ma‘muriy tartibda ayrim nizolar aynan ana shunday ma‘muriy yo‘l bilan bartaraf etilishi mumkinligiga guvoh bo‘lamiz.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari yoki qonuniy manfaatlariga daxl qiladigan bo‘lsa, hokim quyi turuvchi hokimning

---

¹ Mazkur Qonun O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan 02.09.1993-yilda qabul qilingan bo‘lib, unga 30.08.1997 va 25.12.1998-yillarda qo‘shimcha va o‘zgartirishlar kiritilgan.

qarorlarini bekor qilishi mumkinligi to'g'risidagi qoidani ham mazkur moddada mustahkamlash lozim bo'ladi.

Amaliyotga nazar solsak, o'z huquq va qonuniy manfaatiga daxl etilgan xo'jalik yurituvchi subyekt hokim qarorini haqiqiy emas, deb topishni so'rab da'vo taqdim etgan hollarda, da'vo ariza ish yuritishga qabul qilinib, ko'rish uchun tayinlangan vaqtga qadar hokim o'z qarorini bekor qiladi va natijada nizo bartaraf etilgan hisoblanib, ish yuritish tugatiladi.

Xo'jalik nizolarini hakamlik sudlari orqali hal etish

Fuqarolik kodeksining 10-moddasida fuqarolik huquqlarini himoya qiluvchi organlar sifatida hakamlik sudlari ham ko'rsatilgan bo'lib, bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini qo'riqlashning turli-tuman shakllari ichida muhim o'rin tutadi. Hakamlik sudlari orqali xo'jalik nizolarini hal etish fuqarolik huquqlarini qo'riqlashning nodavlat mexanizmi bo'lib, bu tarzda nizolarni hal etishning qator afzalliklari mavjud. Bu afzalliklar, avvalo, shunda namoyon bo'ladiki, birinchidan, nizo tez ko'rilsa, ikkinchidan, kam xarajatli bo'ladi, ya'ni davlat boji yoki boshqa sud xarajatlari davlat tomonidan o'rnatilgan tartibda va miqdorda to'lanishi talab etilmaydi, uchinchidan, nizo ma'lum ixtisosga va malakaga ega bo'lgan shaxslar tomonidan ko'rib chiqiladi, to'rtinchidan, nizo o'tkaziladigan joy va vaqt taraflar bilan kelishib belgilanadi, beshinchidan, har bir tarafning o'zi nizoni hal etish uchun hakam tanlaydi va hokazo. Bu kabi afzalliklar tadbirkorlik munosabatlaridan kelib chiqadigan nizolarning hakamlar sudi tomonidan hal etilishiga keng imkoniyatlar yaratadi.

Hakamlar sudi ikki turda, bir martalik, ya'ni aniq bir ishni ko'rish uchun hamda doimiy faoliyat ko'rsatish uchun tashkil etilishi mumkin.

Fuqarolik kodeksining 10-moddasida hakamlar sudi orqali fuqarolik huquqlarini himoya qilish imkoniyati nazarda tutilgan bo'lsa, O'zbekiston Xo'jalik protsessual kodeksining¹ 25-moddasida fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan yoki kelib chiqishi mumkin bo'lgan hamda xo'jalik sudiga taalluqli bo'lgan nizo taraflarning kelishuviga binoan, xo'jalik sudi qaror chiqargunga

---

¹ O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksiga sharhlar. —T.: «Iqtisodiyot va huquq dunyosi» uyi. 2002, 54-bet.

qadar hakamlar¹ sudiga ko‘rish uchun topshirilishi mumkinligi to‘g‘risida so‘z boradi, ammo mamlakatimizda iqtisodiy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni hal etish maqsadida na bir martalik, na doimiy hakamlar sudlari faoliyatini tartibga soluvchi huquqiy hujjat mavjud emas. Nazarimizda, bozor munosabatlari rivojlanib borayotgan bir sharoitda, tadbirkorlik sohasida vujudga keladigan nizolarni hakamlar sudlari orqali himoya qilish mexanizmini shakllantirish juda muhim vazifa sanaladi, chunki nizolarni nodavlat organ orqali himoya etishning afzalliklari juda ko‘p bo‘lib, bu taraflarga keng qulayliklar yaratadi². Shuning uchun O‘zbekiston Respublikasining «Hakamlar sudlari to‘g‘risida»gi Qonuni qabul qilinishi yuqoridagi kabi afzalliklarga keng yo‘l ochadi.

O‘zbekiston Respublikasida bugunga qadar iqtisodiy sohada vujudga keladigan nizolarni hal etadigan hakamlar sudlari faoliyatini tartibga solishga qaratilgan qonun hujjati mavjud bo‘lmasa-da, Toshkent shahrida joylashgan huquqiy muammolarni o‘rganish Markazi mutaxassislari Kengashi qarori bilan Markaz huzurida hakamlar sudi tashkil etilgan va uning Reglamenti, hakamlar sudi to‘g‘risida Nizom, hakamlar yig‘imlari va chiqimlari to‘g‘risidagi Nizom, shuningdek, uning faoliyatini tartibga soluvchi boshqa hujjatlar tasdiqlangan.

Mazkur hakamlar sudi Reglamentiga binoan, u fuqarolik huquqiy munosabatlardan kelib chiqadigan, xo‘jalik sudiga taalluqli bo‘lgan, taraflarning kelishuvi bilan hakamlar sudi ko‘rishiga kelishilgan nizolarni ko‘radi. Boshqarish, mehnat, oilaviy munosabatlardan kelib chiqadigan nizolar hakamlar sudi ko‘rishiga taalluqli emas. Hakamlar sudiga yuridik shaxslar va yakka tadbirkorlar murojaat qilish huquqiga egadirlar. Sud rais, sudyalari, mas‘ul kotib va texnik xodimlardan iborat va hokazo.

---

¹ Fuqarolik kodeksida «xolislar sudi» deyilsa, Xo‘jalik protsessual kodeksida «hakamlar sudi» deb yuritiladi. Nazarimizda bir xil termin ishlatilsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi.

² O‘zbekistonning 1963-yilda qabul qilingan Grajdanklik kodeksiga 3-ilova tarzida mavjud bo‘lgan «Hakamlar sudlari to‘g‘risida»gi Nizom O‘zbekiston Respublikasining yangi Fuqarolik kodeksi qabul qilinib, 1998-yil 1-yanvardan kuchga kiritilgandan so‘ng ham amal qilib kelmoqda, ammo ushbu Nizom faqat fuqarolar ishtirokidagi umumiy yurisdiksiya sudlariga taalluqli bo‘lgan fuqarolik ishlarini ko‘rish maqsadida bir martalik hakamlar sudlari tashkil etish mumkinligini va imkoniyatini nazarda tutadi, xolos.

Doimiy faoliyat ko'rsatadigan hakamlar sudlari savdo uylari, birlashmalar, birjalar va boshqa qonun hujjatlarida nazarda tutilgan korxonalar yoki tashkilotlar tomonidan tuzilishi mumkin. Doimiy faoliyat ko'rsatadigan hakamlar sudlari tomonidan nizolarni hal etishni tashkil etish, ko'rib chiqish tartiblari va boshqa faoliyat yo'nalishlari ularning Ustavlari, Reglamentlari va boshqa ta'sis hujjatlari bilan belgilanadi. Ustav, Reglament yoki boshqa ta'sis hujjatlari bilan tartibga solinmaydigan masalalar davlatning hakamlar sudlari faoliyatini tartibga soluvchi tegishli qonun bilan tartibga solinadi. Shu ma'noda hakamlar sudlari faoliyatini tartibga soluvchi qonun hujjatining qabul qilinishi bu borada keng imkoniyatlarni ochgan bo'lar edi.

Doimiy faoliyat ko'rsatadigan hakamlar sudlari O'zbekiston Respublikasining «Birjalar va birja faoliyati to'g'risida»gi Qonunining 26-moddasiga binoan birjalar huzurida tuzilishi mumkin. Mazkur modda mazmuniga binoan, birja a'zolari, birja savdolarining ishtirokchilari va ularning mijozlari o'rtasida birja savdosi qoidalarida nazarda tutilgan masalalar yuzasidan kelib chiqadigan nizolar birjaning hakamlar komissiyasi yoki sud tomonidan hal qilinadi.

Nizolarni ko'rib chiqish uchun hakamlar komissiyasi tomonidan yig'im undirish taqiqlanadi. Ushbu modda birjalar huzurida hakamlar sudlari tashkil etish va ishtirokchilar o'rtasida birja faoliyati yuzasidan vujudga keladigan nizolarni ko'rib chiqib, hal etish imkoniyatini beradi. Qonun hujjatlari bilan bu kabi komissiya yoki hakamlar sudlari vakolatiga birja bitimlarini tuzish bilan bog'liq nizolarni ko'rib chiqish ham berilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 25-moddasi ish nafaqat xo'jalik sudi ish yurituviga qabul qilinishidan oldin, balki birinchi instansiya sudi ish yurituvining istagan bosqichida ham, hattoki, qaror qabul qilingunga qadar ham, tomonlar ishni hakamlar sudiga berish to'g'risida bitim tuzishlari mumkinligini nazarda tutadi. Bunda XPKning 88-moddasi 2-bandiga binoan, ishda ishtirok etuvchi shaxslarning ushbu nizoni hakamlar sudiga ko'rish uchun topshirish to'g'risidagi kelishuvi bo'lib, hakamlar sudiga murojaat qilish imkoniyati yo'qolmagan bo'lsa va agar ishning xo'jalik sudida ko'rilishiga qarshi bo'lgan javobgar birinchi arizasidan kechiktirmay nizoni mazmunan hal etishni hakamlar sudiga topshirish to'g'risida iltimosnoma bilan murojaat qilsa, xo'jalik sudi da'voni ko'rmasdan qoldiradi.

Hakamlar sudi nizolashuvchi taraflar o'rtasida nizoni hakamlar sudiga berish to'g'risidagi yozma ravishda kelishuv bo'lgandagina ishni ko'rishga haqli bo'ladi. Nizoni hakamlar sudiga berish to'g'risidagi bitim yozma ravishda alohida hakamlar (arbitraj) bitimi yoki hakamlar (arbitraj) sharti ko'rinishidagi shartnomada kelishilishi mumkin. Bunda O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 366-moddasi 4-qismi qoidalari qo'llaniladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining 1995-yil 22-dekabrda qarori bilan mamlakatimiz 1958-yil 10-iyundagi «Xorijiy mamlakatlar hakamlar qarorlarini e'tirof etish va ijro etish to'g'risida»gi Nyu-York konvensiyasini ratifikatsiya qildi. Mazkur Konvensiyaning 2-moddasida «har bir ahdlashuvchi davlat taraflarning arbitraj muhokamasining predmeti bo'lishi mumkin bo'lgan aniq bir shartnomaviy yoki boshqa huquqiy munosabatdan kelib chiqqan, yoxud kelib chiqishi mumkin bo'lgan barcha yoki ba'zi nizolarni arbitrajga berish majburiyati ko'rsatilgan yozma bitimni tan oladi» deb ko'rsatilgan. Shunday ekan, mazkur Konvensiyaga qo'shilish xorijiy hakamlar qarorlarini O'zbekiston hududida va aksincha, O'zbekiston hakamlar qarorlarini xorijiy mamlakatlar hududida tan olinishiga imkoniyat yaratadi.

Investitsion nizolarni hal etish

O'zbekiston Respublikasi 1965-yil 18-martda imzolangan va 1966-yil 14-oktabrdan kuchga kirgan «Davlatlar va chet ellik shaxslar o'rtasidagi investitsion nizolarni hal etish tartibi to'g'risida»gi Washington konvensiyasini 1994-yil 6-mayda ratifikatsiya qildi.

Konvensiya xalqaro Taraqqiyot va rivojlanish banki huzurida investitsiya nizolarini hal etish bo'yicha Markazni ta'sis etish va ushbu Markazda muayyan davlat va xorijiy davlat shaxslari o'rtasida vujudga keladigan investitsion nizolarni Konvensiya qoidalariga muvofiq yarashtiruv va arbitraj yo'li bilan hal etishni ta'minlaydi.

Markaz tarkibida Ma'muriy kengash va Kotibiyat mavjud bo'lib, Kotibiyat vositachilar va arbitrlar ro'yxatini yuritadi. Ma'muriy kengash tarkibiga Konvensiyani imzolagan davlatlarning har biridan bittadan vakillar kiradi. Bunday vakillar yetarlicha malakaga ega bo'lgan shaxslar orasidan tanlanib, ularning ro'yxati har yarim yilda yangilanib turadi.

Markaz o'zi ko'rsatgan xizmatlardan tushadigan mablag'lar va boshqa mablag'lar hisobidan moliyalanadi, u immunitet va imtiyozlarga ega.

Immunitet deganda, Ma'muriy kengash raisi va a'zolarining shaxsiy immuniteti, arbitrlar, vositachilar va kotibiyat xodimlarining immuniteti, hujjatlar immuniteti, arxivlarning daxlsizligi va boshqalar tushuniladi.

Imtiyoz deganda, shuni nazarda tutish lozimki, Markazning mulki, daromadi va boshqalardan soliq olinmaydi hamda hech qanday yig'imga ularga nisbatan tatbiq etilmaydi.

Konvensiyaga binoan, arbitraj nizoni taraflar o'rtasida tuzilgan shartnomada nazarda tutilgan huquq normalarini qo'llagan holda hal etadi. Taraflarning bu haqda kelishuvi bo'lmagan taqdirda, arbitraj nizoni hal etishda shartnomaning tarafi bo'lmish kelishilayotgan davlat huquqini, shuningdek, qo'llanilishi mumkin bo'lgan xalqaro huquq normalarini qo'llaydi.

Mazkur Konvensiyaning muhim jihatlari yana shundaki, birinchidan, unda ishtirok etuvchi davlatlar o'z hududida qo'shiluvchi davlatlar arbitraj qarorlarini o'z hududida ijro etilishini ta'minlash majburiyatini olsa, ikkinchidan, ushbu Konvensiyaga O'zbekistonning qo'shilishi natijasida garchi ikki yoki ko'p tomonlama xalqaro bitimlar tuzmagan davlatlarning investorlari bilan O'zbekistondagi chet el investorlari o'rtasida vujudga keladigan nizolar hal etilishining universal tizimi yaratildi.

Investitsiyalarni rag'batlantirish va o'zaro himoya qilish borasida O'zbekiston Respublikasi ko'plab mamlakatlar bilan bitimlar tuzgan. Bu kabi bitimlarni tuzish asosan, chet el investitsiyalarini natsionalizatsiya va ekspropriatsiyadan himoya qilish, investorga o'z daromadlari va kapitallarini chet elga to'sqinliksiz va moneliksiz o'tkazish imkoniyatini berish, investor bilan uning kapitali yuzasidan kelib chiqadigan nizolarni xalqaro arbitrajda ko'rib chiqish hamda millatga qulayroq tuzim yaratishga qaratiladi.

Xo'jalik nizolarini sudsiz hal etish

Qonun hujjatlari bilan nizolarni sudsiz hal etish tartibi nazarda tutilishi mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2001-yil 12-iyuldagi 297-sonli qarori bilan tasdiqlangan «Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiruvchilarning xizmat ko'rsatuvchi tashkilotlar bilan shartnomalar tuzish va ularni bajarish tartibi to'g'risida»gi Nizomning «Tomonlarning javobgarligi va nizoli masalalarni hal etish» haqidagi 5-bobi 38-bandida «Kelishmovchiliklar va nizoli masalalar kelib chiqqan taqdirda

tomonlar, qoidaga ko‘ra, mustaqil ravishda yoxud bosh inspeksiya va uning hududiy organlari ishtirokida ushbu kelishmovchiliklar va nizoli masalalarni sudgacha hal etish choralari ko‘radilar», deb ko‘rsatilgan. Tomonlar nizoli masalalarni sudgacha hal etish jarayonida kelishishga erishmagan taqdirda, xo‘jalik sudiga murojaat qilishga haqlidirlar.

Nizoni sudgacha hal etish. Da‘vogarning nizoni sudgacha hal etish (talabnoma yuborish) tartibiga rioya etishi qonun va shartnomada ko‘zda tutilgan hollardagina majburiydir. Agarda, bu tartib Nizom va qonun hujjatlarida ko‘zda tutilgan bo‘lsa, qonunda ularning qo‘llanilishi haqida bevosita havola etilgan hollardan tashqari, taraflar uchun majburiy hisoblanmaydi. Ushbu qoida O‘zbekiston Respublikasi Xo‘jalik protsessual kodeksining 6-moddasida mustahkamlangan bo‘lib, bunga binoan, agar qonunda ayrim toifadagi nizolar uchun ularni sudgacha hal qilish (talabnoma yuborish) tartibi belgilangan yoxud bu tartib shartnomada nazarda tutilgan bo‘lsa, taraflar o‘zaro munosabatlarini ixtiyoriy ravishda hal etish choralari ko‘rgandan so‘nggina, xo‘jalik sudida ish qo‘zg‘atish mumkin. Bunda prokuror, davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo‘yicha ish qo‘zg‘atishni taraflar yuqoridagi choralarni ko‘rgan-ko‘rmaganligidan qat’i nazar amalga oshiradilar.

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 384-moddasi 2-qismiga muvofiq, shartnomani o‘zgartirish va bekor qilish haqidagi talablar bo‘yicha nizoni sudgacha hal etish tartibi shartnomaning o‘zida ko‘rsatilgan bo‘lsa, taraflar talabnoma yuborish tartibini saqlagan holda sudda da‘vo qo‘llashga haqli bo‘ladilar.

Nizoni sudgacha hal etishning qonun va shartnomada ko‘zda tutilgan tartibiga rioya etilmaganda, sudlar O‘zbekiston Respublikasi Xo‘jalik protsessual kodeksining 88-moddasi 5-bandi 1-qismiga ko‘ra, da‘voni ko‘rmasdan qoldirib, da‘vogarga davlat bojini qaytarish masalasini hal etadi.

Huquqlari va qonuniy manfaatlariga putur yetgan xo‘jalik yurituvchi subyekt o‘zining huquqlari va qonuniy manfaatlarini buzgan xo‘jalik yurituvchi subyektga bildiradigan talabnomasi yozma shaklda rasmiylashtirilishi lozim bo‘lib hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunning 17-moddasida talabnoma bildirish tartibi nazarda tutilgan bo‘lib, unga muvofiq talabnomada:

talabnoma bildirgan xo‘jalik yurituvchi subyektning va talabnoma bildirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektning nomi;
talabnoma bildirilgan sana va uning raqami;
talabnoma bildirish uchun asos bo‘lgan holatlar;
talabnomada bayon etilgan holatlarni tasdiqlovchi dalillar;
arz qiluvchining talablari;
talabnoma summasi va uning hisob-kitobi, arz qiluvchining to‘lov va pochta rekvizitlari;
talabnoma ilova qilinayotgan hujjatlarning ro‘yxati ko‘rsatilgan bo‘lishi lozim.

Talabnoma xo‘jalik yurituvchi subyektning rahbari yoki rahbarning o‘rinbosari tomonidan imzolanadi. Talabnoma buyurtma yoki qimmatli xat tarzida, telegraf, teletayp orqali, shuningdek, talabnoma jo‘natilganligini qayd etadigan, qabul qilib oluvchini ogohlantiradigan boshqa aloqa vositalaridan foydalanilgan holda jo‘natiladi yoxud tilxat olib topshiriladi.

Ta’kidlash joizki, mazkur qonunning ushbu moddasi xo‘jalik shartnomasi bo‘yicha talabnomalar yuborish bilan bog‘liq munosabatlarni tartibga soladi. Binobarin, yuklarni tashish va aloqa xizmatlari ko‘rsatishga doir operatsiyalardan kelib chiqadigan talabnomalarni transport va aloqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarga bildirish tartibi va muddatlari tegishli qonun hujjatlarida belgilab qo‘yiladi.

Xo‘jalik shartnomasi bo‘yicha o‘ziga talabnoma bildirilgan xo‘jalik yurituvchi subyekt talabnomani olgan kundan boshlab bir oy muddat ichida unga javob qaytarishi shart.

Talabnomaga javob xo‘jalik yurituvchi subyekt rahbari yoki rahbarning o‘rinbosari tomonidan imzolanadi va muhr bilan tasdiqlanadi.

Talabnomaga javob buyurtma yoki qimmatli xat tarzida, telegraf, teletayp orqali, shuningdek, talabnoma jo‘natilganligini qayd etadigan, qabul qilib oluvchini ogohlantiradigan boshqa vositalardan foydalanilgan holda jo‘natiladi yoki tilxat olib topshiriladi.

Talabnoma to‘liq yoki qisman tan olingan taqdirda, xo‘jalik yurituvchi subyekt arz qiluvchiga o‘zi tan olgan summani ixtiyoriy ravishda o‘tkazadi.

Agar talabnomani tan olish to‘g‘risidagi javobda tan olingan summa o‘tkazilishi haqida ma’lumot bo‘lmasa, talabnoma bildirilgan

taraf javob olganidan so'ng yigirma kun muddat o'tgach, bank muassasasiga qarzdor tan olgan summani so'zsiz tartibda o'tkazish to'g'risidagi farmoyishni taqdim etishga haqli. Farmoyishga qarzdorning javobi ilova qilinadi.

Taraflarning kelishuvi

Nizolarni sudda hal etish jarayonida nizo taraflarning kelishuvi bilan ham hal etilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksining 86-moddasi 6-bandiga muvofiq, ish xo'jalik sudi ish yurituvda bo'lgan jarayonda taraflar kelushuvga erishib bitim tuzgan hollarida va kelishuv xo'jalik sudi tomonidan qabul qilingan bo'lsa, ish yuritish tugatiladi hamda bu haqda ajrim chiqariladi. Taraflar kelishuv bitimini istalgan sud instansiyasida tuzishlari mumkin. Taraflar appelatsiya, kassatsiya va nazorat instansiyalarida ham ishni kelishuv yo'li bilan hal etishlari mumkin. XPKning 40-moddasiga binoan, agar, taraflarning kelishuv bitimi qonun hujjatlariga xilof bo'lsa yoki boshqa shaxslarning huquqlari va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzsa, xo'jalik sudi kelishuv bitimini tasdiqlamaydi.

Kelishuvga erishilib bitim tuzilgandan so'ng, u sud tomonidan tasdiqlanib, ajrim chiqarish yo'li bilan ish yuritish tugatilar ekan, ma'lum oqibatlar kelib chiqadi. Ish yuritish tugatilgandan so'ng, da'vogar ayni o'sha predmet va ayni o'sha asoslar bo'yicha da'vo bilan sudga qayta murojaat qilish huquqidan mahrum bo'ladi.

Ish yuritishni tugatish to'g'risidagi ajrim ustidan appelatsiya, kassatsiya va nazorat tartibida shikoyat qilish (protest keltirish) mumkin.

Xo'jalik nizolarini hal etish va sud hujjatlarini qayta ko'rish

O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasiga ko'ra, mulkning har xil shakliga asoslangan iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida korxonalar, muassasa, tashkilotlar o'rtasida hamda tadbirkorlar o'rtasida vujudga keladigan nizolarni Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari hal qiladi.

Xo'jalik sudi manfaatdor shaxslarning, prokurorning, qonun bo'yicha davlat va jamiyat manfaatlarini himoya qilish maqsadida xo'jalik sudiga murojaat qilish huquqiga ega bo'lgan hollarda davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo'yicha ish qo'zg'atadi.

Agar, qonunda ayrim toifadagi nizolar uchun ularni sudgacha hal qilish (talabnoma yuborish) tartibi belgilangan yoxud bu tartib

shartnomada nazarda tutilgan bo'lsa, taraflar o'zaro munosabatlarini ixtiyoriy ravishda hal qilish choralarini ko'rganlaridan so'nggina xo'jalik sudida ish qo'zgatish mumkin. Bunda prokuror, davlat organlari va boshqa organlarning arizalari bo'yicha ish qo'zgatish taraflar yuqoridagi choralarni ko'rgan-ko'rmaganliklaridan qat'i nazar amalga oshiriladi.

Xo'jalik sudlarida ishlar oshkora ko'riladi. Davlat sirini yoki tijorat sirini saqlash zarur bo'lgan taqdirda ishni yopiq majlisda ko'rishga yo'l qo'yiladi. Ishni yopiq majlisda ko'rish to'g'risida ajrim chiqariladi.

Birinchi instansiyada ish yuritish

Xo'jalik sudlarida birinchi instansiya bo'yicha ishlar, qoida tariqasida, sudyaning yakka o'zi tomonidan ko'riladi.

Da'vo arizasini qabul qilish masalasini sudyaning yakka o'zi hal qiladi va qonun talablariga rioya etgan holda berilgan da'vo arizasini xo'jalik sudining ish yuritishiga qabul qiladi yoki uni rad etish, yoxud da'vo arizasini qaytarish to'g'risida ajrim chiqaradi. Sudya ishni yuritish to'g'risida manfaatdor shaxslarni xabardor qiladi.

Ishda ishtirok etuvchi shaxslarga, boshqa tashkilotlarga, ularning mansabdor shaxslariga muayyan harakatlarni bajarishni, shu jumladan, nizoni hal qilish uchun ahamiyatli hujjatlar va ma'lumotlarni taqdim etishni taklif etadi. Ushbu bosqichda sudya ishda qatnashuvchi shaxslarga juda xilma-xil harakatlarni bajarishni taklif etishi mumkin. Masalan, hisob-kitoblarni pul talabnomalariga solishtirib chiqish, huquqiy pozitsiyani aniqlash yoki belgilash, da'vo arizasiga javob berish, boshqa tomonga yoki bir-biriga ayrim hujjatlarni berish, ekspertiza o'tkazilishida tushuntirilishi kerak bo'lgan masalalarni taqdim etish va boshqalar. U taraflarni murosaga keltirish choralarini ko'radi.

Ishni sudda ko'rishga tayyorlash to'g'risidagi ajrim chiqarilgan kundan boshlab ish bir oydan ortiq bo'lmagan muddatda ko'rilishi va hal qiluv qarori qabul qilinishi kerak.

Birinchi instansiya xo'jalik sudi nizoni mazmunan hal qilishda hal qiluv qarori qabul qiladi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy va asoslantirilgan bo'lishi kerak.

Hal qiluv qarori protsessual huquq normalariga to'liq rioya qilgan holda, moddiy huquq normalariga amal qilib, shu nizoli huquqiy munosabatlarni qo'llash lozim yoki zarur bo'lgan holatlarda asosli ravishda qonunni qo'llash, mos keladigan munosabatlarni

tartibga solish yoxud qonunchilikning umumiy, bosh mazmunidan kelib chiqadigan bo'lsa, qonuniy hisoblanadi.

Xo'jalik sudi nizolarni O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va qonunlari, boshqa qonunchilik hujjatlari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalariga asosan hal qiladi. Agar xalqaro shartnomada O'zbekiston Respublikasi qonunchiligida nazarda tutilgandan boshqacha qoida o'rnatilgan bo'lsa, bunday hollarda xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi.

Xo'jalik sudi O'zbekiston Respublikasi qonuni va xalqaro shartnomalariga binoan chet el davlatlarining huquq normalarini qo'llaydi. Hal qiluv qarori qonuniy bo'lishi uchun xo'jalik sudi normativ hujjatlardan nizoli munosabatlarni tartibga soluvchi o'sha huquqiy normalarni topishi lozim. Buning uchun tomonlarning faktga asoslangan o'zaro munosabatlarini to'g'ri yuridik baholashi lozim.

Birinchi instansiya xo'jalik sudining hal qiluv qarori O'zbekiston Respublikasi nomi bilan qabul qilinadi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori kirish, bayonnoma, asoslantiruvchi va xulosa qismlaridan iborat bo'ladi. Xo'jalik sudining hal qiluv qarori qonuniy kuchga kirganidan keyin ijro etiladi.

Davlat organlarining, fuqarolar o'zini o'zi boshqarish organlarining hujjatlarini haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi hal qiluv qarorlari, shuningdek, kelishuv bitimini tasdiqlash to'g'risidagi ajrimlar darhol ijro etiladi.

Apellatsiya instansiyasida ish yuritish

Ishda ishtirok etuvchi shaxslar tomonidan xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori ustidan appellatsiya shikoyati berilishi mumkin.

Apellatsiya instansiyasida ish yuritish xo'jalik protsessual qonunchiligidagi yangi institut bo'lib, qonuniy kuchga kirmagan sud hujjatlarining qonuniyligi va asosligini tekshirishga mo'ljallangan.

Qonunda belgilangan barcha shaxslar birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori ustidan appellatsiya shikoyati berishlari mumkin. Prokuror esa protest kiritishi mumkin.

Hal qiluv qarori ustidan appellatsiya shikoyati bilan murojaat qilish huquqiga ishda qatnashmagan, biroq xo'jalik sudi uning huquq va majburiyatlariga daxldor qaror chiqargan shaxslar ham egadir. Qonuniy kuchga kirmagan qaror ustidan tomonlarning huquqiy vorislari va uchinchi shaxslar ham shikoyat qilishlari mumkin.

Apellatsiya shikoyati obykti sifatida faqat birinchi instansiya sudining qonuniy kuchga kirmagan hal qiluv qarori, shu jumladan, davlat idoralarining, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish idoralarining hujjatlarini haqiqiy emas deb topish to'g'risidagi darhol ijro etilishi kerak bo'lgan hal qiluv qarorlari ham bo'lishi mumkin.

Ishda ishtirok etuvchi shaxs apellatsiya shikoyatining nusxasini olgach, uning yuzasidan o'z yozma fikrini va yozma fikrning nusxalari ishda ishtirok etuvchi boshqa shaxslarga yuborilganini tasdiqlovchi dalillarni apellatsiya shikoyati ko'riladigan kungacha yetib borishini ta'minlaydigan muddatda xo'jalik sudiga yuboradilar.

Apellatsiya instansiyasida ish yuritish xo'jalik sudlov ishlarini yuritishning tarkibiy qismidir. Shuning uchun, apellatsiya instansiyasida ishni birinchi instansiya xo'jalik sudida ko'rib chiqish qoidalari bo'yicha ko'rib chiqiladi, bunda apellatsiyani ko'rib chiqishning mohiyatidan kelib chiqadigan ayrim istisnolar bo'lishi mumkin.

Apellatsiya shikoyatini ko'rib chiqishda qonunda belgilangan ishni birinchi instansiya xo'jalik sudida ko'rib chiqishni tartibga soluvchi me'yorlar qo'llaniladi.

Birinchi instansiya sudidan farqli o'laroq, apellatsiya sudi barcha ishlarni kollegial tartibda ko'rib chiqadi, bunda qoida tariqasida sud raisi yoki uning o'rinbosari yoxud biror sudya raislik qiladi.

Apellatsiya sudi hal qiluv qarorini to'laligicha yoki qisman bekor qilishi va shikoyatni ko'rmasdan qoldirishi yoki ishni yuritishni tugatishi mumkin.

Birinchi instansiya sudi qonunda ko'rsatib o'tilgan holatlar bo'lgani holda ish yuritishni tugatmagan yoki da'voni ko'rmasdan qoldirmagan bo'lsa va ishni mazmunan ko'rib, hal qiluv qarori chiqargan bo'lsa, apellatsiya instansiyasi sudi bunday qarorni to'la yoki qisman bekor qilishi hamda ishni yuritishni tugatishi, yoxud da'voni to'la yoki qisman ko'rmasdan qoldirishi mumkin.

Agar birinchi instansiya sudining hal qiluv qarori bekor qilinmasa va o'zgartirilmasa, hal qiluv qarori qonuniy kuchga kiradi va aynan u ijro etilishi kerak.

Qaror qabul qilingan kundan e'tiboran besh kunlik muddatda ishda ishtirok etuvchi shaxslarga topshirilganligi ma'lum qilinadigan buyurtma xat orqali yuboriladi yoki tilxat bilan topshiriladi. Jo'natish uchun ajratilgan bu muddat XPKda apellatsiya shikoyatini ko'rish uchun ajratilgan bir oylik muddatga kirmaydi.

Apellatsiya instansiyasining qarori ustidan kassatsiya tartibida shikoyat qilinishi mumkin.

Kassatsiya instansiyasida ish yuritish

Xo‘jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarori hamda apellatsiya instansiyasining qarori ustidan ishda ishtirok etuvchi shaxslar kassatsiya shikoyati berishga, prokuror esa kassatsiya protesti keltirishga haqlidir.

Qonunda ko‘zda tutilgan tekshiruvlarning boshqa barcha shakllaridan farqli ravishda sud hujjatlari kassatsiya instansiyasi tomonidan faqat qonuniyligi jihatidan tekshiriladi.

Shikoyat qilish huquqini amalga oshirish ishda ishtirok etuvchi shaxslarning erk-irodalariga bog‘liq. Qonunda belgilangan tartib va muddatda kassatsiya shikoyatining berilishi ishning kassatsiya instansiyasi tomonidan albatta ko‘rib chiqilishiga olib keladi.

Qarorning moddiy va protsessual huquq normalariga to‘g‘ri havola qilinganligi borasidagi asoslovchi qismi chiqarilgan qo‘shimcha qaror shikoyat berish uchun mustaqil predmet bo‘lishi mumkin. Ajrimlar ustidan qonunda nazarda tutilgan holatlardagina shikoyat qilinishi mumkin.

Qonun hal qiluv qarori (qaror) ustidan kassatsiya shikoyati berish huquqini da‘vogar, javobgar, nizoning predmetiga nisbatan mustaqil talablar bilan arz qiluvchi yoki arz qilmaydigan uchinchi shaxslarga, shuningdek, qonunda sanab o‘tilgan, ishda ishtirok etuvchi barcha shaxslarga beradi.

Davlat va jamoat manfaatlarini himoya qilib da‘vo qo‘zg‘atuvchi prokuror, davlat organlari, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari va boshqa organlar sudning hal qiluv qarori (qarori) ustidan kassatsiya tartibida tegishlicha protest va shikoyat keltirishlari mumkin.

Kassatsiya instansiyasi sud hujjatlarini moddiy va protsessual huquq normalarini qo‘llash va ularga rioya etishning to‘g‘riligi nuqtayi nazaridan tekshiradi.

Kassatsiya shikoyati (protesti) O‘zbekiston Respublikasi Oliy xo‘jalik sudiga hal qiluv qarori qabul qilgan xo‘jalik sudi orqali beriladi.

Nazorat tartibida ish yuritish

O‘zbekiston Respublikasi xo‘jalik sudlarining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ushbu Kodeksning 193-moddasida ko‘rsatilgan mansabdor shaxslarning protestlari bo‘yicha nazorat tartibida qayta ko‘rilishi mumkin. O‘zbekiston Respublikasi Oliy xo‘jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

Xo‘jalik sudining hal qiluv qarorlari va qarorlarini nazorat tartibida qayta ko‘rib chiqish sud hujjatlarini qayta ko‘rib chiqish

bo'yicha ish yuritishning bir turi bo'lib hisoblanadi. Apellatsiya va kassatsiya tartibida ish yuritishdan farq qilgan holda, nazorat tartibida qayta ko'rib chiqishda ishda ishtirok etuvchi shaxslar sud nazorat organi faoliyatini qo'zg'atish huquqiga ega emaslar.

Sud ishlarini yuritishning mazkur bosqichida sud hujjatlarining qonuniyligi va asosliligini qo'shimcha ravishda tekshirish hamda yo'l qo'yilgan sud xatolarini tuzatish imkoniyati ta'minlanadi. Bundan tashqari, sud amaliyotini qonunga to'la muvofiq holda yo'naltirish, zarur holatlarda sud amaliyotiga tuzatish kiritish, moddiy va protsessual huquq normalariga qat'iy va og'ishmasdan rioya etilishini hamda xo'jalik sudlari tomonidan qonunning bir xilda va to'g'ri qo'llanishini ta'minlash nazorat tartibida qayta ko'rib chiqish institutining muhim vazifasi bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik sudlarining apellatsiya va kassatsiya instansiyalarida chiqarilgan qarorlari ham nazorat tartibida qayta ko'rilishi mumkin. Oliy xo'jalik sudi Rayosatining qarorlarigina nazorat tartibida qayta ko'rib chiqish obyekti bo'la olmaydi.

Xo'jalik sudlarining qonuniy kuchga kirgan ajrimlari esa qonunda ular ustidan shikoyat qilish nazarda tutilgan, shuningdek, ular ishning kelgusidagi harakatiga to'sqinlik qilgan hollarda, hal qiluv qarorida alohida nazorat tartibida qayta ko'rilishi mumkin (XPKning 203-moddasi).

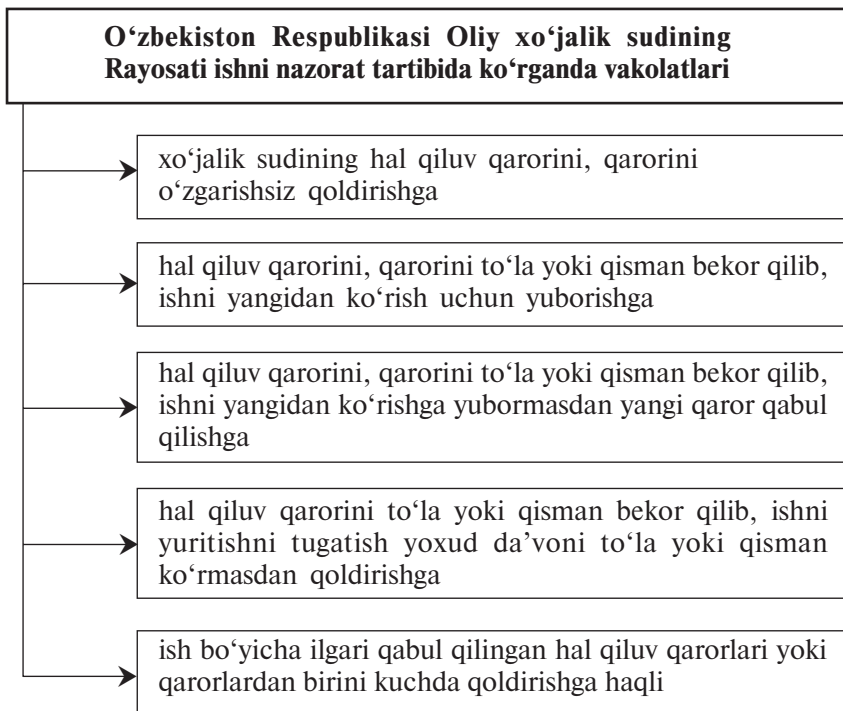
O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Raisi va uning o'rinbosarlari, O'zbekiston Respublikasi Bosh prokurori va uning o'rinbosarlari O'zbekiston Respublikasining har qanday xo'jalik sudining qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan protest keltirishga haqli. O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Rayosatining qarorlari bundan mustasno.

O'zbekiston Respublikasining «Sudlar to'g'risida»gi Qonuni Oliy xo'jalik sudiga xo'jalik sudlari sudlov faoliyati ustidan nazorat qilish huquqini berib, Oliy xo'jalik sudi Raisi va uning o'rinbosarlarini O'zbekiston Respublikasi xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirishga vakolatlagan. O'zbekiston Respublikasining «Prokuratura to'g'risida»gi Qonuni prokurorning ishlarni sudda ko'rilishidagi vakolatlari qatorida sudning qonuniy kuchga kirgan hal qiluv qarorlari, hukmlari, ajrimlari va qarorlari ustidan protest keltirish huquqini nazarda tutgan. Protest keltirish tartibi XPKda belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Rayosati barcha xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni nazorat tartibida ko'radi.

Xo'jalik sudlari tizimida faqat bitta sud nazorat organi — O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudining Rayosati faoliyat ko'rsatadi. Faqat ushbu organ xo'jalik sudlarining hal qiluv qarorlari va qarorlari ustidan nazorat tartibida keltirilgan protestlar bo'yicha ishlarni ko'rib chiqishga haqlidir.

Ishni nazorat tartibida ko'rishda O'zbekiston Respublikasining Bosh Prokurori yoki uning o'rinbosari ishtirok etib, o'zi keltirgan protestni quvvatlaydi yoki O'zbekiston Respublikasi Oliy xo'jalik sudi Raisi yoki uning o'rinbosari keltirgan protest bo'yicha ko'rilyotgan ish yuzasidan xulosa beradi.

Agar Oliy xo'jalik sudi Rayosati hal qiluv qarori (qarori) qonuniy va asosli, protest vajlari esa ahamiyatsiz degan xulosaga kelsa, xo'jalik sudining hal qiluv qarorini (qarorini) o'zgarishsiz, protestni esa qanoatlantirmasdan qoldiradi.

Qaror hozir bo'lgan Rayosat a'zolarining ko'pchiligini ochiq ovoz berishi bilan qabul qilinadi.

Qaror Oliy xo'jalik sudi Raisi tomonidan, uning yo'qligida esa Raisning vazifasini bajaruvchi tomonidan imzolanadi. Qaror qabul

qilingan paytdan boshlab qonuniy kuchga kiradi va uning ustidan shikoyat keltirilmaydi.

Xo‘jalik sudi hujjatlarining ijrosi

Qonuniy kuchga kirgan sud hujjatlari O‘zbekiston Respublikasining butun hududida barcha davlat organlari, fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, tashkilotlar, mansabdor shaxslar va fuqarolar tomonidan XPKda va boshqa qonunlarda belgilangan tartibda ijro etiladi.

Sud hujjatini majburiy ijro etish shu hujjatni qabul qilgan xo‘jalik sudi tomonidan beriladigan ijro varaqasi asosida amalga oshiriladi.

Ijro varaqasi undiruvchiga sud hujjati qonuniy kuchga kirgandan keyin beriladi. Pul mablag‘larini budjet daromadiga undirish uchun ijro varaqasi qarzdor turadigan joydagi soliq organiga yuboriladi.

Pul mablag‘larini undirish uchun ijro varaqasi undiruvchi tomonidan bankka yoki boshqa kredit muassasasiga, boshqa hollarda esa sud ijrochisiga yuboriladi.

Ijro varaqasida quyidagilar ko‘rsatilishi kerak:
ijro varaqasini bergan xo‘jalik sudining nomi;
ijro varaqasi berilgan ish va uning tartib raqami;
ijro etilishi lozim bo‘lgan sud hujjati qabul qilingan sana;
undiruvchining va qarzdorning nomi, ularning manzillari;
sud hujjatining xulosa qismi;
sud hujjati qonuniy kuchga kirgan sana;
ijro varaqasi berilgan sana va uning amal qilish muddati.

Agar, xo‘jalik sudi tomonidan ijro varaqasi berilguncha sud hujjatini ijro etishni kechiktirish yoki bo‘lib-bo‘lib ijro etishga ruxsat berilgan bo‘lsa, unda ijro varaqasining muddati qachondan o‘ta boshlashi ko‘rsatiladi.

Ijro varaqasini sudya imzolaydi va u xo‘jalik sudining gerbli muhri bilan tasdiqlanadi.

? *Nazorat savollari*

1. Xo‘jalik nizolari deb nimaga aytiladi?
2. O‘zbekistonda xo‘jalik nizolarini hal qiluvchi organlarni sanab bering.
3. Xo‘jalik nizolarini sudgacha hal qilish tartibini tushuntirib bering.
4. Xo‘jalik nizolarini sud tartibida hal qilishni tushuntiring.

XVIII bob. XO‘JALIK YURITUVCHI SUBYEKTLARNING HUQUQIY HIMOYA TIZIMI

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimi tushunchasi. Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilishda davlat idoralari va nodavlat tizimlar faoliyati. Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektlari faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida yuridik xizmat.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimi tushunchasi

Tadbirkorlik mamlakatimiz itisodiyotini harakatga keltiruvchi, uni rivojlantiruvchi asosiy kuch hisoblanadi. Shu sababli tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat siyosati darajasiga ko‘tarilgan masalalardan biridir. Ushbu siyosatning mohiyati, uni amalga oshirishning shakl va vositalari O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti I.Karimov tomonidan har tomonlama asoslab berilgan, jumladan, Vazirlar Mahkamasining 2002-yil 18-iyulda bo‘lgan majlisida Prezidentimiz ma‘ruzasida ham bu masalaga asosiy e‘tibor qaratildi. «Tadbirkorlarning faoliyatini rag‘batlantirish, qo‘llab-quvvatlash, deb ta’kidladi yurtboshimiz, ular uchun qulay huquqiy va iqtisodiy shart-sharoit yaratib berish masalalari barcha darajadagi rahbarlarning, birinchi galda hududiy hokimlik va boshqaruv idoralarning doimiy diqqat markazida turishi kerak».¹ Ushbu ma‘ruza orqali yurtboshimiz tomonidan tadbirkorlar faoliyatini huquqiy himoya qilish tizimini yaratish va uni mustahkamlash vazifasi qo‘yildi va uni amalga oshirish yo‘llari ko‘rsatib berildi.

Bugungi kunda mamlakatimizda tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimi shakllantirildi va uning tashkiliy mexanizmi yaratildi.

Bu tizimda tadbirkorning shaxsi ham muhim o‘rin tutadi. Birinchi galda tadbirkor o‘z huquqlarini, qonuniy manfaatlarini anglab yetgan bo‘lishi va huquqiy savodxon bo‘lishi lozim. Aks holda uning haq-huquqlari himoya qilinishi uchun qanday tizim yaratilmasin, u samarali faoliyat ko‘rsata olmaydi. Tadbirkor o‘z

---

¹ «Xalq so‘zi». 2002-yil 19-iyul.

huquq va burchlarini bilmasa, undan qanday foydalanishni ham, uni qanday himoya qilishni ham va hatto huquqi buzilgan hollarda o'z huquqlari buzilganligini ham anglab yetmaydi. So'nggi yillarda tadbirkorlarning huquqiy savodxonligini oshirish uchun bir qator ishlar amalga oshirildi: matbuotda maqolalar chop etilmoqda, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, ko'rgazmali tashviqot vositalari tayyorlandi va aholi o'rtasida tarqatildi. Ulardan tadbirkorlar o'zlari uchun zarur barcha foydali ma'lumotlarni olishlari mumkin.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi keng qamrovli asosda amalga oshiriladi. Ushbu tizim tadbirkorlik qo'llaniladigan barcha sohalarda beistisno tarzda amalda bo'ladi. Boshqacha aytganda, huquqiy himoya tizimi nafaqat huquqni muhofaza qiluvchi idoralar tomonidan yoki sud orqali himoyalaniş huquqi orqali, balki davlat va nodavlat, sud va nosud tuzilmalar orqali ham amalga oshiriladi.

Huquqiy himoya yuksak darajada yuridik ta'minlangan. Boshqacha aytganda, huquqiy himoyaning usullari, vositalari, shakllari, uni amalga oshirish jarayoni qonun normalarida batafsil tartibga solingan. Bu esa huquqiy himoyaning qonuniyligini ta'minlaydi.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi eng avvalo, tadbirkorlarning faolligiga tayanadi. Har bir tadbirkorlik subyekti o'z huquq va manfaatlarini har qanday buzilishlardan eng avvalo o'zlari faol himoya qiladilar va qonunda yo'l qo'yilgan barcha vositalardan (o'zini o'zi himoya, sud orqali himoyalaniş, operativ ta'sir usullarini qo'llash va shu kabilar) foydalanishga haqli. Agar tadbirkor o'z buzilgan huquqlarini himoya qilishni o'zi xohlamasa (agar bunda uchinchi shaxslar yoki davlat manfaatlariga putur yetkazilgan yoki tadbirkor himoyalaniş layoqatiga ega bo'lmagan hollar mustasno), hech kim uning huquqlarini himoya qilish to'g'risida talab qo'ya olmaydi. Qonunlarda tadbirkorlarni o'z huquqlarini himoya qilishning yuridik imkoniyatlari belgilab qo'yiladi, bu imkoniyatdan foydalanish, ularni amalga oshirish tadbirkorning o'ziga bog'liq.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimi doimiylik va uzluksizlik belgisiga ham ega. Tadbirkorlik subyektlarining vujudga kelish, faoliyatini amalga oshirish va bekor bo'lish jarayonlarining hamma bosqichida huquqiy himoya mavjud bo'ladi, masalan, tadbirkorlik subyektini ro'yxatga olishni rad etganlik uchun sudga shikoyat qilish

huquqi, tadbirkorlar faoliyatiga o‘zboshimchalik bilan aralashuvlardan himoya qilish tartibi va nihoyat, tadbirkorlik subyektlarini bankrot deb topish asoslari va tartibi (aslini olganda, bankrotlik ham himoya tizimiga kiradi, ya’ni yakka tadbirkorni muayyan asoslarga ko‘ra kreditorlar oldida javobgarligini bekor bo‘lishiga olib keladi va hokazo).

Huquqiy himoyaning doimiyliги va uzluksizligi tadbirkorlarni huquqiy himoya qilishi tizimining barqarorligini ta’minlaydi, unga yaxlitlik va qat’iylik bag‘ishlaydi. Ushbu holatlar huquqiy himoya tizimining ta’sirchanligini va samarasini yuqori ko‘tarishga xizmat qiladi.

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimining yana bir belgisi bo‘lib tezkorlik hisoblanadi. Bu shunda ko‘rinadiki, tadbirkorlarning buzilgan huquqlarini tezlik bilan, operativ ravishda muhofaza qilish choralari qo‘llaniladi (masalan, talablarni akseptsiz qanoatlan-tirish, sud buyrug‘i tartibida talabni qondirish, talabnoma asosida talabni qondirish va hokazo), ikkinchidan, tadbirkor huquqi buzilgan davr uchun imkon boricha boy berilgan foyda undirib beriladi.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimi o‘zining yaqqol ifodalangan tashkiliy-huquqiy tuzilmalariga ega. Bu tuzilmalar ichida adliya idoralari o‘ziga xos o‘rin egallaydi. Bu holat faqat mamlakatimiz huquq tizimi uchungina xos holatdir. Xorijiy mamlakatlarda ham tadbirkorlarning huquqiy himoya mexanizmi yaratilgan, biroq alohida, maxsus vakolatli tashkiliy tuzilmalar mavjud emas.

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilishda davlat idoralari (sud, prokuratura, adliya, tumanlar, viloyatlar hokimliklari) va nodavlat tizimlari (tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari, fermer va dehqon xo‘jaliklari assotsiatsiyalari) bab-baravar faoliyat ko‘rsatadilar.

Adliya organlarining bu boradagi vakolatlari O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2000-yil 17-fevraldagi qarori bilan belgilab qo‘yilgan. Adliya vazirligi va uning hududiy boshqarmalari tarkibida tadbirkorlarni himoya qilish bo‘yicha maxsus tuzilmalar mavjud. Adliya vazirligi va joylardagi uning idoralari tomonidan tadbirkorlar uchun ishonch telefonlari tashkil etilgan. Adliya vazirligi tadbirkorlik huquqlariga rioya qilish bo‘yicha qonunchilikka rioya qilish ustidan barcha mintaqalarda davriy kompleks tekshiruvlarni amalga oshiradi. Ushbu tekshiruvlar

viloyatlar va tumanlar hokimliklari, soliq, bojxona, banklar, tayyorlov va ta'minot korxonalari faoliyatini qamrab oladi.

Adliya organlari tekshirishlar davomida tadbirkorlarning qonuniy huquq va manfaatlari buzilganligi faktlari aniqlangan hollarda sudlarga va xo'jalik sudlariga tegishli da'vo arizalari bilan chiqadilar va ayblardan yetkazilgan moddiy va ma'naviy zararni undirish talabini qo'yadilar.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda subyektlarning o'zaro raqobatini, sog'lom musobaqasini ta'minlash muhim ahamiyatga ega. Agar biror subyekt bozorda yakkahokimlikka intilsa, u holda raqobat muhitiga putur yetadi. Shu sababli ham iqtisodiyotda antimonopol qonunchilik amal qiladi va barcha xo'jalik yurituvchi subyektlar unga rioya qilishlari shart. O'z mohiyatiga ko'ra bozorlarda yakkahokimlikka yo'l qo'ymaslik choralari tadbirkorlikni huquqiy himoya qilish tizimining tarkibiy qismi bo'lib hisoblanadi. Bunday choralar jumlasiga bozorda ustun mavqega ega bo'lgan subyektni o'z tovarlari, xizmatlariga o'z xohishiga ko'ra narx belgilay olmasligi, yakkahokim subyektni majburiy tartibda bo'lib yuborish, insofsiz raqobat, ya'ni g'irrom raqobatning (boshqa raqiblarni obro'sizlantirish, ularning nomlari va tovar belgilaridan foydalanib, sifatsiz tovarlarni muomalaga kiritish, tovar bozorlarini taqsimlab olish niyatida til birlashtirish va sh.k.) g'ayriqonuniy deb topilishi va unga qarshi belgilangan sanksiyalar kiradi. Antimonopol qonunchilik bozorda sog'lom raqobat muhitini vujudga keltiradi va muayyan muvozanatni saqlab turadi. Bu esa barcha tadbirkorlik subyektlari manfaatlariga muvofiqdir.

Xo'jalik (tadbirkorlik) subyektlari faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish

Tadbirkorlarning huquqiy himoya tizimining markazida tadbirkor bilan uning faoliyati ustidan nazoratni amalga oshiruvchi davlat xizmatchisi o'rtasida o'zaro hurmat, ishonch va insofga asoslangan qonuniy munosabatlarni vujudga keltirish va uni doimiy barqaror ravishda saqlab turish yotadi. Bu vazifa ancha murakkab hisoblanadi. Uni amalga oshirishda quyidagi omillarni hisobga olish lozim.

Birinchidan, tadbirkorlik faoliyati muayyan moddiy boyliklar, pul mablag'lari bilan uzviy bog'liq ravishda amalga oshiriladi. Shu sababli ham ushbu moddiy qiymatliklarning muomalada bo'lish qoidalariga rioya qilish ustidan nazorat talab etiladi. Nazoratga olib,

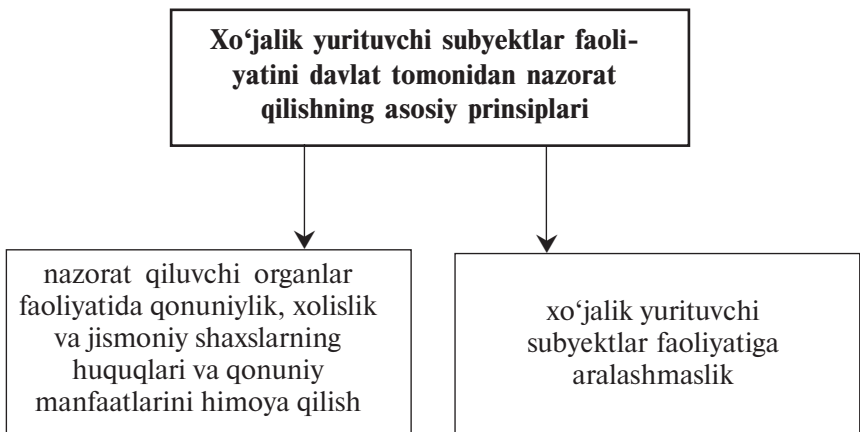
o‘z majburiyatlarini bajarishda ta‘magirlikka, suiiste‘molliklarga yo‘l qo‘yilmasligi alohida muhim ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, tadbirkorlik subyektlari faoliyatini nazorat qilish oqilona tashkil etilmog‘i, tadbirkorlik subyektiga o‘z xo‘jalik faoliyatini amalga oshirishga aslo to‘sqinlik qilmasligi lozim.

Uchinchidan, nazorat ochiq, oshkor, shaffof bo‘lmog‘i, nazorat asoslari, tartibi, usul va vositalari aniq-ravshan belgilab qo‘yilmog‘i shart. Aks holda har xil o‘zboshimchaliklar kelib chiqishi mumkin.

To‘rtinchidan, tadbirkorlik subyekti nazorat jarayonida o‘z qonuniy huquq va manfaatlariga putur yetgan, deb hisoblagan taqdirda, sud orqali himoyalanih imkoniyatlariga ega bo‘lishi lozim.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish tartibi «Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to‘g‘risida»gi Qonun, shuningdek, «Tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari kafolati to‘g‘risida»gi Qonunning 39—40-moddalari bilan qo‘yilgan bunday shakllar tekshirish, taftish, muqobil tekshirishda, nazorat tartibida tekshirishda, statistik axborotlarni va boshqa axborotlarni tahlil qilish, idora qaramog‘idagi organlarni tekshirishdan o‘tkazishdan iborat. Qonunda tekshirish, taftish, muqobil tekshirish, nazorat tartibida tekshirish tushunchalari aniq belgilab qo‘yilgan.

Yuridik shaxs bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tekshirish, shu jumladan, taftishdan o‘tkazish uchun quyidagilar asos bo‘ladi:

maxsus vakolatli organ yoki uning tegishli hududiy bo‘linmasi tomonidan berilgan, xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirishning muvofiqlashtirish rejasidan ko‘chirma;

nazorat qiluvchi organlarning muvofiqlashtiruvchi reja asosida chiqargan buyrug‘i yoki maxsus vakolatli organning tekshirish, shu jumladan, taftish o‘tkazish to‘g‘risidagi hamda tekshirish maqsadi, uni o‘tkazish sanasi va tekshirishni amalga oshirish topshirilgan mansabdor shaxslarning tarkibi ko‘rsatilgan qarorlari; prokuratura, Ichki ishlar va Milliy xavfsizlik xizmati organlari tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish uchun qo‘zg‘atilgan jinoiy ish mavjudligi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejali tarzda tekshirishlar maxsus vakolatli organning qaroriga binoan yiliga ko‘pi bilan bir marta amalga oshirilishi mumkin.

Soliqlar va boshqa majburiy to‘lovlarni o‘z vaqtida hamda to‘la miqdorda to‘lovchi, boshqa tartib va qoidalarga rioya qiluvchi, auditorlarning har yilgi tegishli xulosalariga ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan, qoida tariqasida, ko‘pi bilan ikki yilda bir marta amalga oshiriladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish muddatlari o‘ttiz kalendar kunidan oshmasligi lozim. Alohida hollarda maxsus vakolatli organning qaroriga binoan bu muddat uzaytirilishi mumkin.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini rejadan tashqari tekshirish uchun maxsus vakolatli organning tekshirilayotgan obyekt nomini, tekshiruv o‘tkazish maqsadi, muddatlari hamda uni o‘tkazish sabablarining asosiligi ko‘rsatilgan holda rejadan tashqari tekshirish o‘tkazish to‘g‘risida chiqargan qarori, shuningdek, tekshirishni amalga oshiruvchi tegishli nazorat qiluvchi organning buyrug‘i asos bo‘lib xizmat qiladi.

Rejadan tashqari tekshirishlar nazorat qiluvchi organlar tomonidan quyidagi hollarda o‘tkaziladi:

agar tekshiruvni o‘tkazish zarurati O‘zbekiston Respublikasi Hukumati qaroridan kelib chiqqanda;

nazorat qiluvchi organga xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qonunlar va boshqa qonun hujjatlari buzilganligi to‘g‘risida qo‘shimcha ma‘lumotlar kelib tushganda;

favqulodda vaziyatlar yuzaga kelishining oldi olinayotganda;

sanitariya-epidemiologiya vaziyati murakkablashganda, shuningdek, qo'shni davlatlardan yuqumli kasalliklar kirib kelishi va tarqalishi ehtimoli vujudga kelganda.

Yakka tartibda tadbirkorlar faoliyatini tekshirish soliq organlari hamda boshqa nazorat qiluvchi organlar tomonidan ularning vakolatlari doirasida va qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni ularning xo'jalik faoliyatini taftish qilish bilan bog'liq bo'lmagan holda tekshirish tegishli nazorat qiluvchi (yong'inga qarshi, energetika nazorati va boshqa) organlar tomonidan, qoida tariqasida, bir marta o'tkaziladigan kompleks tekshiruv davomida amalga oshiriladi.

Kompleks tekshiruvlar maxsus vakolatli organ tasdiqlagan rejalar asosida o'tkaziladi.

Nazorat tartibida tekshirish nazorat qiluvchi organlar tomonidan maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo'linmalari bilan kelishilgan tartibda va muddatlarda amalga oshiriladi.

Tekshirilayotgan xo'jalik yurituvchi subyekt quyidagi huquqlarga ega:

o'z faoliyati tekshirilishi to'g'risidagi tegishli axborotga ega bo'lishi;

nazorat qiluvchi organning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan maxsus vakolatli organ yoki uning hududiy bo'linmalari qarorini, tekshirish o'tkazish uchun asos hisoblanuvchi boshqa hujjatlarni talab qilish, tekshiruvchilarning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlari bilan tanishish;

tekshirish o'tkazish uchun asosga ega bo'lmagan shaxslarning tekshirish o'tkazishiga yo'l qo'ymaslik;

nazorat qiluvchi organlar vakolatiga kirmaydigan masalalarga oid talablarni bajarimaslik va tekshirish predmetiga taalluqli bo'lmagan materiallar bilan ularni tanishtirmaslik;

nazorat qiluvchi organning tekshiruvchi mansabdor shaxslaridan tekshirish tugagandan so'ng o'n kun muddat ichida tekshirish natijalarini aks ettiruvchi hujjatning bir nusxasini olish;

qonunda belgilangan tartibda tekshirish natijalari ustidan shikoyat qilish va boshqalar.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar tekshiruvchilarning qonuniy talabiga binoan tekshirish o'tkazish uchun zarur bo'lgan materiallar va hujjatlarni taqdim etishga, ularni tekshirish obyektlariga kiritishga, tekshiruvchilarga o'z vazifalarini bajarishlari uchun ko'maklashishga majburdirlar.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish chog‘ida o‘z vakolatlari doirasida quyidagi huquqlarga ega:

tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlardan tekshirish o‘tkazish bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan zarur hujjatlar va boshqa axborotlarni talab qilish;

tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga aniqlangan qoidabuzarliklarni bartaraf etish to‘g‘risida bajarilishi majburiy bo‘lgan ko‘rsatma berish;

tegishli davlat hokimiyati va boshqaruv organlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlar mulkdorlari oldiga aybdor shaxslarning javobgarligi to‘g‘risidagi masalani qo‘yish;

tekshiruvga vazirliklar va idoralar, korxonalar, muassasalar va tashkilotlar mutaxassislarini belgilangan tartibda shartnoma asosida jalb etish;

qonun hujjatlarida nazarda tutilgan hollarda moliyaviy yoki ma‘muriy jazo choralarini qo‘llash.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining qonuniy tabablari tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan bajarish uchun majburiydir.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslari xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tekshirish chog‘ida o‘z vakolatlari doirasida quyidagilarni bajarishga majburdirlar:

tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektlarga tekshirish o‘tkazish huquqini beruvchi zarur hujjatlarni ko‘rsatish;

davlat siri, tijorat yoki boshqa sirlar saqlanishini ta‘minlash;

tekshiruv natijalarini dalolatnoma (ma‘lumotnoma) bilan rasmiylashtirib, uning bir nusxasini tekshirilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyekt ixtiyorida qoldirish;

huquqbuzarlik hollari aniqlangan taqdirda qonun hujjatlarida nazarda tutilgan choralarni ko‘rish.

Nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo‘jalik yurituvchi subyektlarning qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan faoliyatiga aralashishga haqli emas.

Agar, nazorat qiluvchi organlarning mansabdor shaxslari xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyatida qonun hujjatlari buzilganligini aniqlasalar, ular o‘zlariga berilgan vakolat doirasida va muayyan qoidabuzarlikni bartaraf etish bilan bevosita bog‘liq chora-tadbirlarni ko‘rishlari mumkin. Nazorat qiluvchi organlarning

mansabdor shaxslari qoidabuzarlik holati mavjudligidan xo‘jalik yurituvchi subyektlarning boshqa qonuniy faoliyatiga aralashish yoki uni cheklash uchun asos sifatida foydalanishga haqli emas.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining noqonuniy qarorlari yoki boshqa harakatlari natijasida xo‘jalik yurituvchi subyektga yetkazilgan zararlar, shu jumladan, boy berilgan foyda qonun hujjatlarida belgilangan tartibda qoplanadi.

Nazorat qiluvchi organlar mansabdor shaxslarining harakatlari va qarorlari ustidan bevosita sudga yoki bo‘ysunish tartibida yuqori turuvchi organga yoxud mansabdor shaxsga shikoyat qilinishi mumkin.

Shikoyat berish nazorat qiluvchi organ mansabdor shaxsining harakatlari va qarorlari ustidan qilingan shikoyatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibda va muddatlarda ko‘rib chiqiladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish to‘g‘risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo‘lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgarlikka tortiladi.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyati tekshirilganda birinchi galda tekshiruvchi mansabdor shaxs tekshirishlarni qayd etish kitobiga tegishli yozuvlar kiritishi lozim. Bunday kitob har bir tadbirkorlik subyektida bo‘lishi lozim. Tekshirishlarni qayd etish kitobini to‘ldirmagan tekshiruvchi shaxs tekshirishga qo‘yilmaydi.

Mansabdor shaxslar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektlarni o‘z huzuriga chaqirtirishning ham asoslari va tartibi belgilab qo‘yilgan.

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimini yana bir bo‘g‘ini bu xo‘jalik yurituvchi subyektlar yuridik xizmat bo‘linmalari hisoblanadi. Ayniqsa, xo‘jalik shartnomalari tuzishda yuridik xizmat bo‘linmalari faol ishtirok etadi. Agar tadbirkorlik subyekt o‘z yuridik xizmatiga ega bo‘lmasa (masalan, yakka tadbirkor, fermer xo‘jaligi va hokazo), u holda ular haq evaziga yuridik xizmat ko‘rsatish shartnomalari orqali advokatlar xizmatidan foydalanishlari shart («Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to‘g‘risida»gi Qonunning 20-moddasi).

Har bir xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘z yuridik xizmati bo‘lishi uning huquqiy himoyasini tashkiliy ta‘minlovchi kafolat hisoblanadi. Yuridik xizmat bo‘linmalari xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining barcha yo‘nalishlarida va sanalarida, barcha bosqichlar uzluksiz va doimiy ravishda, birinchidan, xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining qonuniyligini, o‘z manfaatlariga mosligini ta‘minlasa, ikkinchidan, boshqa har qanday subyektlarning xatti-harakatlari

uning qonuniy huquq va manfaatlariga xilof bo‘lmasligini kuzatib boradi va zarur hollarda tegishli huquqiy himoyani tashkil etadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, tadbirkorlarni huquqiy himoya tizimi milliy qonunchilikning alohida kompleks instituti bo‘lib, u tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishda ularga berilgan imtiyozlar, yengilliklar, afzalliklar, alohida kafolatlar, tadbirkorlar huquqlarini himoya qilish majburiyati yuklatilgan davlat va nodavlat organlarining maxsus vakolatlarini, xo‘jalik-tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni ko‘rib chiqish va hal etishning alohida tartibini o‘z ichiga oladi.

Xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy ta‘minlash

Tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimining yana bir tarkibiy qismi bo‘lib tadbirkorlik, xo‘jalik yuritishni huquqiy ta‘minlash hisoblanadi. Bu o‘rinda shuni ta‘kidlash lozimki, xo‘jalik yuritish, tadbirkorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish darajasi boshqa faoliyat turlariga nisbatan ancha yuqori darajada yo‘lga qo‘yilgan. Tadbirkorlik subyektlarining vujudga kelishi, ro‘yxatga olish, faoliyatni amalga oshirish, tugatish, qayta tashkil etish jarayonlari to‘la huquqiy tartibga solingan. Tadbirkorlik subyektlarining deyarli barcha turlari o‘zining qonuniy-huquqiy maqomiga ega (masalan, to‘liq shirkat, kommandit shirkati, mas‘uliyati cheklangan jamiyat, qo‘shimcha mas‘uliyatli jamiyat, aksiyadorlik jamiyati, ishlab chiqarish kooperativlari, fermer xo‘jaliklari va shu kabilar). Iqtisodiyotning ayrim tarmoqlarida tadbirkorlikni amalga oshirish ham o‘z normativ-huquqiy asoslariga ega. Xo‘jalik-tadbirkorlik faoliyati huquqiy ta‘minlanganlik darajasining yuqoriligi bu o‘rinda kim tomonidandir o‘zboshimchaliklar sodir etilishini kamaytiradi va oxir-oqibatda huquqiy himoyaning yuksak saviyasini ta‘minlaydi.

Albatta, tadbirkorlik faoliyatining batafsil huquqiy tartibga solinganligi juda muhim ijobiy holat hisoblanadi. Ayni vaqtda, bu borada barcha muammolar hal etilgan deb aytish qiyin.

Tadbirkorlikning huquqiy asoslarini tashkil etuvchi normativ massivda aksariyat ko‘pchilik turli idoralar me‘yoriy hujjatlari tashkil etadi. Odatda, qonunlarda mustahkamlangan normativ umumiy yo‘nalish bilan idoraviy manfaatlar mustahkamlab qo‘yiladi, bu esa xolislik, adolat, oqilonalik, insoflilik kabi umumiy tamoyillar mazmuniga har doim ham to‘la muvofiq kelavermaydi. Shu sababli ham rivojlangan mamlakatlar tajribasida idoraviy hujjatlar orqali

huquqiy tartibga solish iloji boricha kam qo'llaniladi. Kelgusida xo'jalik-tadbirkorlik faoliyatini tartibga solishda idoraviy me'yoriy hujjatlar (Markaziy bank, Moliya, Iqtisodiyot vazirliklari, Davlat bojxona qo'mitasi, Soliq qo'mitasi kabi idoralar chiqargan hujjatlar) o'rniga qonunlar bilan tartibga solishga keng o'rin berish maqsadga muvofiq.

Tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish jarayonida tadbirkor, xo'jalik yurituvchi subyekt turli boshqa subyektlar bilan o'zaro munosabatlarga kirishadi. Bu munosabatlar ma'muriy-boshqaruv munosabatlar, shartnomaviy munosabatlar, shartnomadan tashqari (delikt) majburiyatlar ko'rinishida bo'lishi mumkin. Bu munosabatlarning ba'zilarida o'zaro munosabatlar kelishmovchilik, bahsnizo tusini olishi mumkin. Binobarin, bunday holda nizolarni hal qilish tizimining mavjudligi alohida muhim ahamiyatga ega va u o'z mohiyatiga ko'ra xo'jalik yurituvchi subyektlar, tadbirkorlarning huquqiy himoyasini ta'minlovchi tashkiliy-xususiy kafolat hisoblanadi.

Tadbirkorlik faoliyatida vujudga keladigan nizolarni hal qilish tizimi mavjud va u turli usullar va shakllarni o'z ichiga oladi. Amaldagi huquq-tartibotda bu borada uzviy bog'liq huquqiy tizim doimiy ravishda amal qiladi, aniqrog'i uni tizimlar majmuyi deb aytish mumkin. Ushbu majmuaga nizolarni hal etishning davlat va nodavlat, sud orqali va nosud, milliy va xalqaro tizimlar kiradi.

Nizolarni hal etish davlat tizimida xo'jalik-tadbirkorlik nizolari muayyan vakolatli davlat idoralari tomonidan hal etiladi. (Masalan, kontraktatsiya shartnomasi bo'yicha nizolar tuman hokimligi huzuridagi inspeksiya, intellektual mulk obyektlariga huquqiy muhofaza hujjati berish bilan bog'liq nizolar Davlat patenti idorasi huzuridagi Appelatsiya Kengashi tomonidan va hokazo.) Ko'p hollarda davlat idorasi qarori ustidan sudga shikoyat qilish mumkin.

Xo'jalik-tadbirkorlik nizolarini sud orqali hal etish tizimi ham puxta ishlab chiqilgan. Konstitutsiyaning 111-moddasiga, asosan, mulkchilikning turli shakllariga asoslangan korxonalar, muassasalar, tashkilotlar o'rtasidagi, shuningdek, tadbirkorlar o'rtasidagi, iqtisodiyot sohasida va uni boshqarish jarayonida vujudga keladigan xo'jalik nizolarini hal etish Oliy xo'jalik sudi va xo'jalik sudlari tomonidan ularning vakolatlari doirasida amalga oshiriladi.

Xo'jalik sudlarida nizolarni ko'rib chiqish va hal etish tartibi Xo'jalik protsessual kodeksi bilan tartibga solinadi. Xo'jalik sudlarining ish yuritish tartibi umumiy sudlarning ish yuritish tartibidan nisbatan soddaligi, tezkorligi bilan ajralib turadi (masalan, sud buyrug'i tartibining mavjudligi). Xo'jalik yurituvchi

subyektlar da'vo arizasi berishda o'z pul mablag'lariga ega bo'lmasalar, davlat boji to'lashni hal qiluv qarori chiqarilgunga qadar kechiktirishga yo'l qo'yiladi. Xo'jalik nizolarini hal etish uchun alohida sud tizimining mavjudligi xo'jalik qonuniy huquq va manfaatlarini huquqiy himoya qilishni osonlashtiradi va real amalga oshirilishning o'ziga xos kafolati bo'lib hisoblanadi.

Xo'jalik-tadbirkorlik sohasida vujudga kelgan nizolarni hal etishning nosud tizimi ham mavjud. Masalan, talabnoma bildirish tartibida nizolarni hal etishga yo'l qo'yiladi. «Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatining shartnomaviy-huquqiy bazasi to'g'risida»gi Qonunning 17—18-moddalarida talabnoma bildirish orqali xo'jalik nizolarini hal etish asoslari va tartibi belgilab qo'yilgan.

Bundan tashqari, taraflar kelishuv bitimi tuzish, nizoni hakamlar sudiga berish orqali ham hal etishlari mumkin. Hakamlar sudining qarori davlatning majburlov kuchi bilan ta'minlanadi, shuningdek, muayyan asoslar mavjud bo'lgan taqdirda ushbu qaror ustidan sudga (xo'jalik sudiga) shikoyat qilish mumkin.

Nizolarni hal etishning xalqaro tizimi ham mavjud. Odatda xorijiy tadbirkorlar bilan shartnoma asosida hamkorlik qiluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar bu borada vujudga kelgan nizolarni hal etish uchun xorijiy davlatlar sudlariga yoki xalqaro arbitrajlariga murojaat etishlari mumkin. Bunda albatta har qanday nizolar emas, balki O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida yo'l qo'yilgan nizolar xorijiy davlatlar sudlarida yoki xalqaro arbitrajida ko'rib hal etilishi mumkin (masalan, bankrotlik bo'yicha ishlar, davlat budjeti oldidagi majburiyatlar bilan bog'liq nizolar xorijiy yurisdiksiya bo'la olmaydi).

Xo'jalik yurituvchi subyektlar va tadbirkorlarni huquqiy himoya qilish tizimida Tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatalari muhim o'rin egallaydi. Tovar ishlab chiqaruvchi va tadbirkorlar palatasi tarmoq xo'jalik birlashmalari tarkibiga kirmaydigan kichik, o'rta va xususiy tadbirkorlik subyektlarini a'zolik shart bo'lgan holda shartnoma asosida birlashtiruvchi davlatga qarashli bo'lmagan notijorat tashkilotidir.

Palata O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini rivojlantirishga, uning jahon iqtisodiy tizimiga qo'shilishiga ko'maklashib, bozor infrastrukturasi yaxlit tizimini shakllantirish, tadbirkorlik faoliyati uchun qulay sharoit yaratish, tadbirkorlikning barcha turlarini, O'zbekiston tadbirkorlarining boshqa mamlakatlar tadbirkorlari bilan savdo, iqtisodiy va ilmiy-texnikaviy aloqalarini rivojlantirish maqsadida tuziladi. Palatalar o'z faoliyatini 1997-yil

24-aprelda qabul qilingan «Tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlar palatalari to‘g‘risida»gi Qonunga asosan tashkil etadi.

Palata quyidagi vazifalarni bajaradi:

davlat hokimiyati va boshqaruv organlarida, jamoat va xalqaro tashkilotlarda, shu jumladan boshqa mamlakatda tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlarning manfaatlarini ifodalaydi;

kichik, o‘rta va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish konsepsiyasini ishlab chiqishda hamda xo‘jalik yurituvchi subyektlarning faoliyati ustidan jamoatchilik nazorati mexanizmlarini ro‘yobga chiqarishda ishtirok etadi;

korxonalar va tashkilotlarning davlat registri asosida kichik, o‘rta va xususiy tadbirkorlik subyektlarining registrini yuritadi;

uch tomonlama hamkorlik (yollanma ishchilar ittifoqi, ish beruvchilar ittifoqi va hukumat) tizimini vujudga keltirishda, milliy, iqtisodiy va ijtimoiy siyosatni ishlab chiqish hamda olib borishda ishtirok etadi;

tadbirkorlar faoliyati uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash ishini uyushtiradi;

tadbirkorlikning rivojlanishiga to‘sqinlik qilayotgan muammolarini aniqlaydi, tadbirkorlikni rivojlantirishga hamda tovar ishlab chiqaruvchilar va tadbirkorlarning faoliyat yuritish sharoitlarini yaxshilashga qaratilgan qonun hujjatlarini takomillashtirishda belgilangan tartibda ishtirok etadi;

xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi nizolarni hal etishga ko‘maklashadi;

moliyaviy yordamga bo‘lgan ehtiyojni aniqlashda buxgalteriya hisobi va hisobotini auditorlik tekshiruvlarini tashkil etish va yuritishda palata a‘zolariga yordam beradi;

xalqaro ko‘rgazmalar va yarmarkalarni, O‘zbekistonda va boshqa davlatlarda firmalarning taqdimotlarini uyushtiradi;

tovarlar va xizmatlar eksportini rivojlantirishga ko‘maklashadi, tashqi bozorda operatsiyalar o‘tkazishda va iqtisodiy hamda ilmiy-texnikaviy hamkorlikning yangi shakllarini o‘zlashtirishda kichik, o‘rta va xususiy tadbirkorlik subyektlariga yordam ko‘rsatadi.

? *Nazorat savollari*

1. O‘zbekistonda xo‘jalik subyektlarini huquqiy himoya qiluvchi organlar haqida tushuncha bering.
2. Tadbirkorlarni himoya qiluvchi qanday davlat organlari mavjud?
3. Xo‘jalik subyektlari faoliyatida yuridik xizmatning roli.

FOYDALANILADIGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

I. Rahbariy adabiyotlar

1. *I.A. Karimov*. O'zbekiston bozor munosabatlariga o'tishning o'ziga xos yo'li. T., «O'zbekiston», 1993.
2. *I.A. Karimov*. Iqtisodiy islohot: mas'uliyatli bosqich. T., «O'zbekiston», 1994.
3. *I.A. Karimov*. O'zbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yo'lida. T., «O'zbekiston», 1995.
4. *I.A. Karimov*. O'zbekistonda demokratik o'zgarishlarni, fuqarolik jamiyati asoslarini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari. // «Xalq so'zi», 2002-yil 30-avgust.
5. *I.A. Karimov*. Erishgan marralarimizni mustahkamlab, islohotlar yo'lidan izchil borish — asosiy vazifamiz. T., «O'zbekiston», 2004.
6. *I.A. Karimov*. Bizning bosh maqsadimiz — jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. T., «O'zbekiston», 2005.

II. Normativ huquqiy hujjatlar

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. T., «O'zbekiston», 2003.
2. O'zbekiston Respublikasi Xo'jalik protsessual kodeksi. T., «Adolat», 1998.
3. O'zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksi. T., «Adolat», 1996.
4. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. T., «Adolat», 1998.
5. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi. T., «Sharq», 2004.
6. O'zbekiston Respublikasining «Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 43-son.
7. O'zbekiston Respublikasining «Ijara to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashining Axborotnomasi, 1992-yil, 1-son.
8. O'zbekiston Respublikasining «Qimmatli qog'ozlar va fond birjalari to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekistonning yangi qonunlari, 1995-yil, 9-son.
9. O'zbekiston Respublikasining «Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida»gi Qonuni, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1996-yil, 5—6-sonlar.

10. O‘zbekiston Respublikasining «Bankrotlik to‘g‘risida»gi Qonuni, O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. 2003-yil, 11-son.

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Korxonalarining bankrotligi to‘g‘risidagi Qonunchilikni amalga oshirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar haqida»gi Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1999-yil, 7-son.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning iqtisodiy nochorligi va shartnoma majburiyatlarini bajarilishi uchun mansabdor shaxslarning javobgarligini kuchaytirish to‘g‘risida» 1998-yil 4-martdagi Farmoni. // O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1998.

13. «2005-yilda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi majlisining qarori. // «Xalq so‘zi», №31 (3830), 2006-yil 15-fevral.

14. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirish va takomillashtirish choralari to‘g‘risida»gi 1995-yil 25-iyuldagi 287-sonli qarori. // O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qarorlari to‘plami, 1999-yil, 7-son.

15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Xususiy lashtirilgan korxonalarni korporativ boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi 2003-yil 19-apreldagi 189-sonli qarori. // O‘zbekiston Respublikasi hukumatining qarorlari to‘plami, 2003-yil, 4-son.

III. Maxsus adabiyotlar

1. *M. Abdusalomov*. Tadbirkorlarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish. / Tadbirkorlik huquqi. Maxsus qism. T., «Konsauditinform», 2003.

2. *В.К. Андреев*. Правосубъектность хозяйственных органов: сущность и реализация. М., «Наука», 1996.

3. *И.В. Дойников*. Предпринимательское (хозяйственное) право. М., 1998.

4. *И.В. Ершов, Т.Н. Иванов*. Предпринимательское право. М., 1999.

5. *В. Ibratov*. Tadbirkorlik huquqi. T., «Moliya», 2001.

6. *В. Ibratov*. Xususiy tadbirkorlarning huquq va burchlari. T., «Adolat», 2001.

7. *В.В. Лантев*. «Предпринимательское право: понятие и субъекты». М., Юристь, 1999.

8. *A.C. Олейник*. Предпринимательское (хозяйственное) право. М., Юристь, 2000, 1—2-том.
9. *O. Oqyulov*. Tadbirkorlarning huquqlari, burchlari, javobgarligi va huquqiy kafolatlari. Tadbirkorlik faoliyati obyekti sifatida mulk. / Tadbirkorlik huquqi. Darslik. Umumiy qism. T., «Konsauditinform», 2002.
10. *F.X. Otaxonov* va mualliflar jamoasi. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi. T., TDYUI, 2003.
11. *I.B. Zokirov*. O‘zbekiston Respublikasining fuqarolik huquqi. T., «Adolat», 1998.
12. *Sh. Ro‘zinazarov*. Tadbirkorlik faoliyati subyektlarining huquq va manfaatlarini sudda himoya qilish. T., «Adolat», 2001.
13. *Sh. Ro‘zinazarov*. Tadbirkorlik faoliyati bilan bog‘liq qonunchilik. // «Xo‘jalik va huquq». 2001-yil, 2-son.

MUNDARIJA

KIRISH	3
<i>I bob. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasi manbalari va predmeti</i>	
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi tushunchasi va predmeti	6
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining asosiy tamoyillari	11
«Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi»ning boshqa huquqiy fanlardan farqi	15
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi manbalarining turlari	19
<i>II bob. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabatlar</i>	
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqiy munosabat tushunchasi va belgilari	24
Xo‘jalik huquqiy munosabatning elementlari (tarkibi)	26
Xo‘jalik huquqiy munosabatning vujudga kelish asoslari	28
<i>III bob. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari</i>	
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlari tushunchasi	36
Xo‘jalik huquqi subyektlarining turlari	40
Xo‘jalik huquqi subyektlarini tashkil etish va tugatish	43
Xo‘jalik yurituvchi subyektlarni davlat ro‘yxatidan o‘tkazish	44
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqining subyekti sifatida davlatning ishtiroki	46
<i>IV bob. Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish</i>	
Xususiylashtirish tushunchasi	50
Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning huquqiy asoslari	51
Xususiylashtirishning usullari va shakllari	55
<i>V bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini tugatish va bekor qilish</i>	
Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi subyektlarini tugatish tushunchasi	58

Xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini ixtiyoriy va majburiy tartibda tugatish	59
Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tugatish asoslari va tartibi	61

VI bob. Bankrotlik

Bankrotlik qonunchiligi va tushunchasi	70
Sanatsiya	74
Tashqi boshqaruv va kuzatuv institutini qo'llash tartibi	76
Yakka tartibdagi tadbirkor bankrotligining xususiyatlari	79

VII bob. Xo'jalik shartnomalari

Xo'jalik shartnomalari tushunchasi va shartnoma munosabatlarini tartibga soluvchi qonun hujjatlari	84
Xo'jalik shartnomalarini tuzish, o'zgartirish va bekor qilish	88
Xo'jalik shartnomalarining turlari	95
Shartnomaviy munosabatlarning huquqiy jihatdan ta'minlanishini tashkil etish. Xo'jalik shartnomalarini tuzish va bajarishni nazorat qilish	96
Shartnoma majburiyatlarini buzganlik uchun javobgarlik	99

VIII bob. Mahsulot va tovarlarni realizatsiya qilish to'g'risidagi shartnomalar

Mahsulot va tovarlarni realizatsiya qilish tushunchasi	113
Davlat ehtiyojlari uchun mahsulot va tovarlar yetkazib berish shartnomasi	122
Ulgurji oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari	127
Chakana oldi-sotdi shartnomasi tushunchasi va uning o'ziga xos xususiyatlari	134
Energiya va boshqa resurslar bilan ta'minlash shartnomasining bozor iqtisodiyoti sharoitidagi roli	150
Energiya ta'minoti shartnomasi tushunchasi va uni tuzish tartibi	153

IX bob. Xizmat ko'rsatishga asoslangan xo'jalik shartnomalari

Xo'jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy ta'minlash	162
Transport xizmati ko'rsatish shartnomasi	165
Maishiy pudrat shartnomasi	168
Bank xizmati shartnomasi. Auditorlik xizmati ko'rsatish shartnomasi	176

X bob. Raqobat

Raqobat tushunchasi va uning huquqiy tartibga solinishi hamda insofli raqobat va insofsiz raqobat tushunchasi	187
Iste'molchilarning huquq va manfaatlarini insofsiz raqobatdan himoya qilish	189
Raqobat va reklama	191

XI bob. Qimmatli qog'ozlar bozorini davlat tomonidan tartibga solish

Qimmatli qog'ozlar tushunchasi	196
Qimmatli qog'ozlarning turlari	198
Qimmatli qog'ozlar bozorining davlat tomonidan tartibga solinishi: yo'llari va vositalari	208

XII bob. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning qo'shma faoliyati

Qo'shma faoliyat yuritish tushunchasi va ishtirokchilari	211
Qo'shma faoliyat yuritish haqidagi shartnomalarning xususiyatlari	212
Qo'shma faoliyat shartnomasi taraflarining huquq va majburiyatlari	213

XIII bob. Investitsiya faoliyatini huquqiy tartibga solish

Investitsiya faoliyati tushunchasi va uning subyektlari	215
Investitsiya sohasidagi qonunchilik. Investitsiya faoliyatining davlat tomonidan tartibga solinishi	218
Investitsiya faoliyatining shartnomaviy shakllari. Taraflarning huquq va majburiyatlari	219

XIV bob. Xo'jalik faoliyatiga soliq orqali ta'sir qilish

Xo'jalik faoliyatiga soliq orqali ta'sir qilish tushunchasi va maqsadi. Soliq qonunchiligi	224
Soliqqa oid huquqbuzarlik va uning uchun javobgarlik	229

XV bob. Tashqi iqtisodiy faoliyatni huquqiy tartibga solish

Tashqi iqtisodiy faoliyat tushunchasi	234
Tashqi iqtisodiy faoliyat subyektlari va ularning turlari	235
Tashqi iqtisodiy faoliyatning davlat tomonidan tartibga solinishi	238
Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari. Tashqi iqtisodiy faoliyat shartnomalari bo'yicha huquq va majburiyatlar hamda javobgarlik	241

XVI bob. Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi munosabatlaridagi javobgarlik

Xo‘jalik faoliyati sohasidagi huquqbuzarliklar uchun javobgarlik	243
Soliq to‘lashdan bo‘yin tovlaganlik uchun javobgarlik	245

XVII bob. Xo‘jalik nizolarini hal qilish

Xo‘jalik nizolari tushunchasi va uning kelib chiqish asoslari	249
Xo‘jalik nizolarini hal qiluvchi organlar. Xo‘jalik nizolarini umumiy yurisdiksiya sudlarida ko‘rish tartibi	250
Xo‘jalik nizolarini hal etish va sud hujjatlarini qayta ko‘rish	260
Xo‘jalik sudi hujjatlarining ijrosi	267

XVIII bob. Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimi

Xo‘jalik yurituvchi subyektlarning huquqiy himoya tizimi tushunchasi	268
Xo‘jalik (tadbirkorlik) subyektlari faoliyatini davlat tomonidan nazorat qilish	271
Xo‘jalik (tadbirkorlik) faoliyatini huquqiy ta‘minlash	277
Foydalaniladigan adabiyotlar ro‘yxati	281

67.404
X-98

Xo‘jalik (tadbirkorlik) huquqi: kasb-hunar kollejlari uchun darslik / **F.H.Otaxonov, X.V.Burxanxodjayeva, K.E.Mansurov, N.X. Muhamedova.** —T.: «ILM ZIYO». 2010. —288 b.

I.Otaxonov va boshq.

BBK 67.404ya722

FOZILJON HAYDAROVICH OTAXONOV,
XURSHIDA VAHDATOVNA BURXANXODJAYEVA,
KOMIL EGAMOVICH MANSUROV,
NODIRA XAMRAYEVNA MUHAMEDOVA

XO‘JALIK (TADBIRKORLIK) HUQUQI

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan 2-nashri

Toshkent — «ILM ZIYO» — 2010

Muharrir *K. Bo‘ronov*
Rassom *Sh. Qahhorov*
Texnik muharrir *L.S. Urazayeva*
Musahhah *M. Ibrohimova*

2010- yil ___-iyulda chop etishga ruxsat etildi. Bichimi 60x90¹/₁₆.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabog‘i 18,0.
Nashr tabog‘i 18,0. ___nusxa. Buyurtma №
Bahosi shartnoma asosida.

«ILM ZIYO» nashriyot uyi. Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30-uy.
Shartnoma № _____

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining G‘afur G‘ulom
nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyida chop etildi.
Toshkent, Shayxontohur ko‘chasi, 86-uy.